

Vox Theologica

Interacademiaal Theologisch Tijdschrift

ORGAAN VAN DE VERENIGING VAN STUDENTEN IN DE THEOLOGISCHE FACULTEITEN IN NEDERLAND
GEWIJD AAN DE STUDIE DER THEOLOGISCHE WETENSCHAP

5e JAAR No. 3

REDACTIE EN DIRECTIE:

JANUARI 1934

J. DE GRAAF (Leiden), Hoofdredacteur
J. H. VRIELINK (Groningen), Red.-Secr.
P. J. RICHEL (A'dam-V.U.), Admin.
H. MISKOTTE (Utrecht)

Alle stukken voor de Redactie aan:
J. H. VRIELINK, Guldenstraat 18b,
Groningen

Ab-Actiaat der Vereniging:
K. H. L. VAN SELMS, Oude Gracht 295,
Utrecht

Uitgevers:
VAN GORCUM & COMP. N.V. Giro 2255 Assen

ABONNEMENTSPRIJS PER JAARGANG VAN 6 NUMMERS BINNENL. F 2.50 - BUITENL. F 2.75

INHOUD.

G. PH. SCHEERS, Iets over de leer der heiligmaking bij Calvijn en bij Kohlbrügge.

P. J. RICHEL, De Philosophie der wetsidee.

W. VAN LENNEP, Marburg. Het aardsche paradijs der theologen.

BESPROKEN BOEKEN:

Prof. Dr. H. G. Stoker, Die wijsbegeerte van die skeppingsidee of grondbeginsels van 'n Kalvinistiese Wijsbegeerte. — Dr. J. G. Ubbink, Mijn antwoord aan de Particuliere Synode. — Noch „scheiden” noch „vereenzelvigen”. — Lic. Robert Goebel, Het Evangelie in de vier Evangeliën. Vertaald door Dr. F. C. J. Los. — Dr. W. Banning, „Marx..... en Verder”.

KOOPT UW

STUDIEBOEKEN

BIJ

BOEKHANDEL H. DE VROEDE

TRANS

P. VAN DIJK

UTRECHT

LIBRARY
OF THE
SAN FRANCISCO THEOLOGICAL
SEMINARY
SAN ANSELMO
CALIFORNIA

Vox Theologica

Interacademiaal Theologisch Tijdschrift

ORGAAN VAN DE VEREENIGING VAN STUDENTEN IN DE THEOLOGISCHE FACULTEITEN IN NEDERLAND
GEWIJD AAN DE STUDIE DER THEOLOGISCHE WETENSCHAP

5e JAAR No. 1

REDACTIE EN DIRECTIE:

OCTOBER 1933

— J. DE GRAAF (Leiden), Hoofdredacteur	Alle stukken voor de Redactie aan:	—
— J. H. VRIELINK (Groningen), Red.-Secr.	J. H. VRIELINK, Guldenstraat 18b,	—
— P. J. RICHEL (A'dam-V.U.), Admin.	Groningen	—
— H. MISKOTTE (Utrecht)		—
— Ab-Actiaat der Vereeniging:	Uitgevers:	—
— K. H. L. VAN SELMS, Oude Gracht 295,	VAN GORCUM & COMP. N.V. Giro 2255 Assen	—
— Utrecht		—

ABONNEMENTSPRIJS PER JAARGANG VAN 6 NUMMERS BINNENL. F 2.50 - BUITENL. F 2.75

INHOUD.

REDACTIE, Bij den nieuwen jaargang.

J. M. SPIER, Het beeld Gods.

J. F. VAN ROYEN, Het Protestantisme in Frankrijk.

A. M. v. d. LAAR KRAFFT, Ascese voor dezen tijd.

A. DRONKERS, De oecumenische zomercursus der Luther-Academie
te Sonderhausen (30 Juli—12 Augustus 1933).

J. DE GRAAF, Kroniek.

BOEKBESPREKING.

BESPROKEN BOEKEN:

„Wij belijden....” Uitg. van Gorcum & Comp. N.V. — Centraal Bureau voor de Statistiek, Statistiek van het Hooger Onderwijs 1930-1931. — Dr. H. Obbink, De godsdienst in zijn verschijningsvormen. — Dr. G. Oorthuys en Dr. P. J. Kromsigt, Grondslag en wezen der kerk. — Dr. F. W. A. Korff, De wetenschap des geloofs. — B. W. Willemsen, Wat wil prof. dr. A. H. de Hartog? — Ds. C. A. Lingbeek, Vingerwijzingen van onzen God. — Ds. J. B. Th. Hugenholtz, Handboek voor de Vredesbeweging in Nederland. — Jaarboek voor de Ger. Kerken. — J. Rottenberg, Th. B. Miss, Predikant onder Israël. Joodsche Stemmen over Christus en Christendom. — Dr. A. Kuiper, Starrenflonkering. — Adolf Müller, Werdestufen des Glaubensbekenntnisses, eine geistesgeschichtliche Untersuchung. — C. Leonard Woolley, Ur der Chaldeeën. — Albert Schweitzer, Uit mijn leven en denken. — Jaarboek van de Vereeniging van Vrijzinnige Hervormden in Nederland 1932-1933. — Prof. Dr. Ph. Kohnstamm, Psychologie van het ongelooft.

KOOPT UW

STUDIEBOEKEN

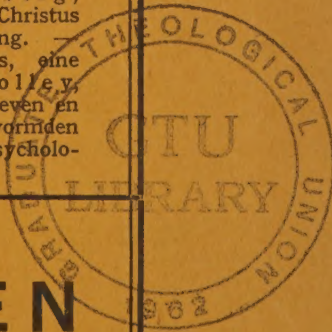
BIJ

BOEKHANDEL H. DE VROEDE

TRANS

P. VAN DIJK

UTRECHT

UITGAVEN VAN J. B. WOLTERS
GRONINGEN - DEN HAAG - BATAVIA

Dr. W. J. AALDERS
MYSTIEK
HAAR VORMEN, WEZEN, WAARDE

Prijs..... geb. f 10.00
Het boek brengt een hoogst belangrijke bijdrage tot de wezensbepaling van de specifiek Christelijke mystiek, zooals die tot nu toe bij mijn weten niet gegeven was; dat maakt het niet alleen tot een mooi, maar tot een belangrijk boek.

Algem. Weekblad voor Christendom en Cultuur.

DE GROND DER ZEDELIIKHEID

Prijs..... geb. f 7.50
Dit werk draagt wetenschappelijke adel; 't getuigt van grooten eerbied voor de stof, die het te behandelen heeft, de schrijver weet te luisteren naar anderen, ook al gaat hij zelf 'n anderen weg. Dit boek is streng en mild tegelijk. *Algem. Weekblad voor Christendom en Cultuur.*

Dr. Th. L. HAITJEMA
HET WOORD GODS IN DE MODERNE CULTUUR

Prijs..... geb. f 3.90
Wij mogen dankbaar zijn voor zulk een geschrift, dat onzen tijd en zijn problematiek onomwonden plaatst onder eeuwigheidslicht. *Eenheid.*

Dr. H. TH. OBBINK
DE GODSDIENST IN ZIJN VERSCHIJNINGSVORMEN

Prijs..... geb. f 7.90
Dit werk is bestemd voor theologen en hen die in algemeen-godsdienstwetenschappelijke vragen belang stellen. Het boek is rijk geïllustreerd.

VERKRIJGBAAR BIJ DEN BOEKHANDEL EN BIJ DEN UITGEVER

Zoo juist verscheen:

Prof. Dr. L. J. VAN HOLK

WAT IS SYSTEMATISCHE THEOLOGIE?

Uitgaven Inst. v. Syst. Theologie nr. 2

Prijs f 0.75

Reeds eerder verscheen:

BULLETIN

Uitgaven Inst. v. Syst. Theologie nr. 1

Prijs f 0.65

VAN LOGHUM SLATERUS N.V. — ARNHEM

In den Boekhandel verkrijgbaar.

Vox Theologica

Interacademiaal Theologisch Tijdschrift

ORGAAN VAN DE VEREENIGING VAN STUDENTEN IN DE THEOLOGISCHE FACULTEITEN IN NEDERLAND
GEWIJD AAN DE STUDIE DER THEOLOGISCHE WETENSCHAP

5e JAAR No. I

REDACTIE EN DIRECTIE:

OCTOBER 1933

— J. DE GRAAF (Leiden), Hoofdredacteur

Alle stukken voor de Redactie aan: —

— J. H. VRIELINK (Groningen), Red.-Secr.

J. H. VRIELINK, Guldenstraat 18b, —

— P. J. RICHEL (A'dam-V.U.), Admin.

Groningen —

— H. MISKOTTE (Utrecht)

— Ab-Actiaat der Vereeniging:

Uitgevers: —

— K. H. L. VAN SELMS, Oude Gracht 295,

VAN GORCUM & COMP. N.V. Giro 2255 Assen —

— Utrecht

ABONNEMENTSPRIJS PER JAARGANG VAN 6 NUMMERS BINNENL. F 2.50 - BUITENL. F 2.75

Bij den nieuwen jaargang.

De „Vox” gaat thans haar vijfde jaar in. Een ruime lezerskring van predikanten en studenten bevestigt haar bestaansrecht, zoodat ook de nieuwe redactie geen uiteenzetting hiervan behoeft te geven. Een kort woord willen de lezers de nieuwe redactie echter wel gunnen.

Met schroom is zij haar werk begonnen, want zij betreurt het, dat geen tusschenvoorstel gevonden en aangenomen is, dat continuïteit in de redactie waarborgde en toch ook het contact met de studentenwereld in de redactie niet deed verloren gaan. Temeer betreuren wij dit, omdat de thans afgetreden redactie de „Vox” op een hoog peil had gebracht en handhaafde.

Eenerzijds is dit een gunstige omstandigheid voor de nieuwe redactie, want zij neemt het blad in goeden staat over. Anderzijds zal het dubbel moeilijk zijn nu onervaren aan het werk te gaan.

De wisseling in de redactie beteekent geenszins een revolutie. Wij verheugen ons te kunnen voortbouwen op de vaste basis, door de vorige redactie gelegd en zullen ons blijvend instellen op de lezerskring van predikanten en studenten. Ook voor ons is in dit opzicht de Vox als studentenblad een illusoir idee. Maar als interacademiaal tijdschrift en orgaan van de vereeniging van *alle* Protestantsch-theologische faculteiten zal de Vox ons iniens nooit een vaktheologisch of aan een bepaalde richting gebonden tijdschrift mogen worden. Want juist als zoodanig is ons blad onmisbaar: een partijloos theologisch tijdschrift, dat aansporend en oriënteerend in dienst staat van de nederlandsche theologie. Nergens is een hechter basis te vinden voor de opbouw van zulk een blad als in de akademische centra. Contact te vestigen en te versterken tusschen deze centra onderling als ook tusschen de theologen, die in de uitoefening van hun ambt ver van deze

centra verwijderd zijn en de akademies is dan ook het doel van de *Vox*. Dat tusschen onvruchtbare richtingloosheid en krachtverspilling door verdeeldheid in richting een middenweg ligt, hebben de vorige jaargangen van de *Vox* bewezen. Ook de nieuwe redactie wil zich hoeden voor de eene pas, die het sublieme van het ridicule, in casu het objectieve van het onbelangrijke scheidt. Moge hier van voordeel zijn, dat de ambtsuitoefening de redactieleden nog niet uit elkaar drijft!

In dezen geest aanvaardt de nieuwe redactie haar moeilijke taak. Het verheugt ons zeer, dat wij op de medewerking en steun van de afgetreden redactie mogen rekenen. Zij deden o.a. reeds toezegging van bijdragen voor de eerstvolgende afleveringen.

Een enkel woord nog speciaal tot hen, die voor 't eerst dit blad in handen krijgen. In het bovenstaande hebt U reeds kunnen lezen, wat de „*Vox Theologica*” bedoelt. De *Vox* wil het tijdschrift zijn van *alle* theologen, dat hen voortdurend op de hoogte houdt van de belangrijke vragen, die in de verschillende vakken aan de orde zijn, van de prestaties uwer tijdgenooten, vooral in het eigen land en waarin gij door bijdragen U toegang verschaft tot een breed diskussieforum van belangstellende lezers. De *Vox* is een onmisbare gids en prikkel voor Uw eigen studie, zowel tijdens de studententijd als daarna. En voor eerstejaars in het bijzonder is een abonnement op de *Vox* de methode bij uitstek om „er in te komen”. Theologen, leest uw tijdschrift!

Met frisch élan begint thans de nieuwe redactie in denzelfden geest als de vorige, maar natuurlijk met eigen plannen en met een eigen karakter. Hierover te schrijven is nutteloos. Niet wat wij willen, maar wat wij doen, interesseert U. Wij hopen, dat gesteund door Uw vertrouwen en medewerking en geholpen door uw kritiek de nieuwe redactie het bescheiden, maar edel geluid der „*Vox Theologica*” ook dit jaar weer kan doorgeven aan theologisch Nederland.

DE REDACTIE.

Het beeld Gods.

Wanneer we enkele gedachten willen neerschrijven over het dogmatische onderwerp „het beeld Gods”, dan leggen we daarbij onszelf twee beperkingen op.

De eerste is deze, dat we ons zullen beperken tot het beeld Gods in de Gereformeerde theologie. We laten daarmee dus buiten beschouwing de dogmatische opvattingen van dit onderwerp in andere theologische richtingen van vroeger en later tijd ¹⁾ en bedoelen slechts de Gereformeerde opvatting critisch te bezien.

En in de tweede plaats, hoewel we volkomen instemmen met de bewering van alle Gereformeerde dogmatici, dat het beeld Gods z'n volle ontplooiing niet vindt in den individueelen mensch, maar in de geheele

¹⁾ Wie daarover meer wil weten, verwijzen we naar: Dr. H. Bavinck: *Gereformeerde Dogmatiek* ³, deel II, pag. 570 vv.; Dr. A. Kuyper Sr.: *Dictaten Dogmatiek* ², *Locus de homine*, pag. 7 vv.; Dr. A. Kuyper Jr.: *Het Beeld Gods*, pag. 46 vv.

menschheid als totaliteit, daar is die totaliteitsgedachte voor ons op dit oogenblik van minder belang, zoodat we hier alleen zullen spreken over het beeld Gods in z'n individueele zin.

De gang van ons volgend betoog zal zich richten naar deze drie gezichtspunten:

1. Beschrijving van de gangbare opvatting van het beeld Gods in de Gereformeerde dogmatiek.

2. Critische beschouwing van deze opvatting.

3. Poging tot oplossing van de moeilijkheden.

1. Volgens de H. Schrift is de mensch geschapen naar het beeld en de gelijkenis van God, den Schepper. Locus classicus hiervoor is: Genesis 1 vers 26 en 27. Over de exegese van deze tekst is altijd veel verschil van gevoelen geweest. Maar de Gereformeerde dogmatici geven allen een ongeveer gelijkkluidende verklaring. Calvijn ¹⁾ zegt er van: „Voordat ik overga tot de omschrijving van het Beeld Gods, beweer ik, dat er geen verschil is tusschen beeld en gelijkenis”. En even verder: „Wij weten ook, dat het een algemeene gewoonte is van de Joden, om dezelfde zaak met verschillende woorden te herhalen. Maar ook de zin zelve toont aan, dat het tweede woord bij wijze van toelichting aan het eerste is toegevoegd. Laten wij maken, zegt Hij, met ons Beeld, naar onze Gelijkenis d.i. dat hij gelijke op God, of het evenbeeld Gods vertoone”.

Dr. A. Kuypers Sr. ²⁾ verklaart de woorden „beeld” en „gelijkenis” als volgt: „tsèlèm” is dus een totaal beeld, gelijk een schaduwbeeld; „d'moet” is het passen van 't een op 't ander, en ziet meer op de relatie van beeld en schaduw”. En Bavinck ³⁾ geeft deze uitlegging: „Beeld drukt uit, dat God archetype en de mensch ectype is; gelijkenis voegt er aan toe, dat dat beeld in allen deele met het origineel overeenkomt”.

We krijgen dus deze zin: God schept menschen, die op creatuurlijke wijze op Hem gelijken, niet aan Hem gelijk zijn, maar gelijkvormig, ze vertoonen Zijn „type”. Het beeld Gods is daarom niet iets, wat bij den mensch bijkomt als het meer dan noodige, doch het behoort tot zijn wezen; een mensch zonder beeld Gods wordt een contradictio in terminis, dat is geen mensch meer. Waarom Bavinck ⁴⁾ terecht zegt: „hij draagt maar niet, hij is het beeld Gods”. Wanneer we nu verder vragen, waarin het beeld Gods bij den mensch uitkomt, waarin het zich manifesteert, dan treffen we bij de Gereformeerde dogmatici in de eerste plaats de gedachte aan, dat de geheele mensch in alle opzichten, met al zijn gaven en krachten, het beeld van z'n Schepper vertoont. Zoo zegt Calvijn ⁵⁾: „En alhoewel de voornaamste stoel des Goddelicken beelts geweest zij in 't verstant en 't herte, of in de ziel met hare krachten: so en isser nochtans geen deel in den mensch gheweest, 't lichaem selfs oock daeronder gerekent, in 't welck niet eenige voncxkens van Godts beelt en glinsterden”. Kuypers en Bavinck drukken zich nog sterker en positiever uit.

¹⁾ Calvijn: Verklaring van Genesis (vertaald door S. O. Los) I p. 44.

²⁾ Dr. A. Kuypers Sr.: Dictaten Dogmatiek ², Locus de homine, p. 13, 14.

³⁾ Dr. H. Bavinck: Geref. Dogmatiek ³, II p. 568.

⁴⁾ Ibidem: p. 569.

⁵⁾ Calvijn: Institutie (vertaling Dr. A. Kuypers) I, 15, 3.

De eerste zegt: „al het normaal-menschelijke, dat wij in ons waarnemen na aftrek van de zonde, dat is oorspronkelijk in God en is in ons slechts afgeleid ¹⁾”. En de tweede schrijft: „veeleer is de gansche mensch beeld der gansche Godheid ²⁾”.

Bij deze gedachte echter, dat heel de mensch met al z'n eigenschappen en functies het beeld van God is, is men niet blijven staan, maar men heeft getracht de trekken van die beeltenis nog nader aan te geven. En dan verdient het opmerking, dat men — op het voetspoor van Calvin — steeds een onderscheid heeft gemaakt tusschen twee categorieën van trekken in het beeld Gods, de ééne, waarin men samenvatte de meer algemeene trekken en de andere, waarin waren samengebracht de verbizonderingen, de hoedanigheden, van deze algemeene trekken. Calvin immers zegt op de ééne plaats ³⁾, dat de voornaamste zetel van het goddelijk beeld in 't verstand en in 't hart lag, terwijl hij op een andere plaats ⁴⁾ schrijft, dat het beeld Gods te vinden is in kennis, gerechtigheid en heiligheid, drie Geestesgaven van den door genade vernieuwden mensch, die men samengelezen heeft uit Col. 3 vs. 10 en Ef. 4 vs. 24. Hetzelfde doet ook Bavinck, als hij onderscheid maakt tusschen het beeld Gods in ruimer en in enger zin, tusschen 's menschen substantie en qualiteit. Hierin staan de Gereformeerden speciaal tegenover de Lutherschen, die de imago Dei slechts zien in de justitia originalis, die het beeld Gods dus beperken tot het beeld in enger zin, tot de qualiteit van den mensch, terwijl de Calvinisten met deze onderscheiding bedoelen te handhaven hun stelling, dat het beeld Gods behoort tot het wezen, tot de substantie van den mensch.

Natuurlijk heeft men hiervoor ook schriftuurlijke argumenten. Door de zonde, zegt men, heeft de mensch het beeld van z'n Schepper in zekeren zin verloren, want de ware kennis, gerechtigheid en heiligheid, die hij in statu integritatis bezat, zijn teloor gegaan en die worden hem slechts weer geschonken in Christus, door het geloof, als de Geest van God hem vernieuwt naar het evenbeeld van den Middelaar, die in de Schrift genoemd wordt het Beeld des onzienlijken Gods.

Maar aan de andere kant, toch blijft de H. Schrift ook den zondigen mensch noemen iemand, die naar het beeld of de gelijkenis van God geschapen is, Gen. 9 vs. 6 en Jac. 3 vs. 9, en die klaarblijkelijk nog altijd het beeld van z'n Maker vertoont, anders zouden genoemde Schriftplaatsen geen zin meer hebben.

Aan deze beide schriftuurlijke gedachten wil men nu recht laten wedervaren door de onderscheiding van het beeld Gods in ruimer zin, dat niettegenstaande de zonde door den mensch behouden werd, z'n wezen bleef onaangetast, hij is niet uit zijn menschzijn uitgevallen, en het beeld Gods in enger zin, dat door de zonde werd verloren en dat hij alleen door Gods bijzondere genade in Christus terugontvangt.

Resumeerend krijgen we dan dit gedachtencomplex.

Het beeld Gods wordt onderscheiden in een ruimer en enger deel. Het ruimere deel valt samen met het wezen van den mensch (z'n substantie

¹⁾ Dr. A. Kuyper Sr.: Dict. Dogm. ²⁾ Loc. de hom. p. 19.

²⁾ Dr. H. Bavinck: Geref. Dogm. ³⁾ II, p. 569.

³⁾ Calvin: Genesis (vertaling Los), I, p. 45.

⁴⁾ Calvin: Institutie (vertaling Kuyper), I, 15, 4.

of essentie), terwijl het engere gedeelte samenvalt met z'n natuur (qualiteit), de hoedanigheid, het zóó zijn van z'n wezen.

Tot het beeld Gods in ruimer zin rekent men dan het lichaam en de ziel (anderen ¹⁾ spreken hier van het „ik” of de „persoonlijkheid”) en de zielsvermogens, die men beperkt tot de twee van verstand en wil.

Het beeld Gods in enger zin omvat kennis, gerechtigheid (of rechtvaardigheid) en heiligheid. De kennis correspondeert met het verstand (z'n zóó-zijn of qualiteit), de rechtvaardigheid correspondeert met de ziel of het ik, omdat ze de „staat” van de ziel, haar relatie met God, aanduidt en de heiligheid correspondeert met de wil, aangevende de qualiteit van de wil, dat deze overeenstemt met Gods wet.

Hieraan echter voegt men dan nog toe de immortalitas of onsterfelijkheid ²⁾ (dit begrip opgevat in schriftuurlijke zin, dus niet in de beteekenis van: blijven voortbestaan, maar in de beteekenis van: staande met God in ongebroken of herstelde verbondsrelatie), het dominium of de heerschappij ³⁾ en het wonen in het paradijs, de toestand van ongestoord levensgeluk ⁴⁾.

Door de zondeval ontstond er met den mensch een groote verandering, welke tot gevolg had, dat het beeld Gods in ruimer zin eenerzijds wel behouden, maar toch geschonden werd, terwijl het beeld Gods in enger zin verloren ging en dus door den zondaar gemist wordt ⁵⁾.

2. We komen nu tot het tweede deel van ons betoog, het maken van enkele critische opmerkingen over deze gangbare opvatting van het beeld Gods in de Gereformeerde theologie.

In de eerste plaats een terminologische opmerking. We hebben gezien, dat men deels z'n begrippen ontleent aan de wijsbegeerte, bijv.: substantie, essentie, qualiteit, deels aan de H. Schrift, bijv.: kennis (Col. 3 vs. 10), gerechtigheid en heiligheid (Ef. 4 vs. 24), terwijl men deze laatste begrippen dan weer in nauw verband brengt met de psychologische termen: verstand, ik en wil. Dit nu lijkt ons niet zuiver en bergt gevaren in zich, o.a. deze, dat men in z'n wijsgeerige en psychologische terminologie misschien philosophische en psychologische onjuistheden binnenhaalt in de dogmatiek, waardoor verwarring en onhelderheid ontstaat, en dat bijbelsche begrippen ongemerkt een andere inhoud krijgen, gevuld worden met psychologische meeningen of misverstanden, die in het Schriftwoord niet gevonden worden. „Kennis” bijv. in Col. 3 vs. 10 is een begrip, dat niet ligt in de psychische, noch in de logische wetskring, maar in de sfeer van het geloof, het is geloofskennis, en geestelijk inzicht ⁶⁾. Hetzelfde is het geval met de termen gerechtigheid en heiligheid uit Ef. 4 vs. 24 ⁷⁾.

Onze tweede opmerking is deze. We moeten o.i., sprekende over het

¹⁾ bijv. Dr. A. Kuyper Jr.: Het Beeld Gods, p. 64.

²⁾ Ibidem, p. 87 vv.

³⁾ Dr. A. Kuyper Sr.: Dict. Dogm. ² Loc. de hom., p. 123 vv.

⁴⁾ Dr. A. Kuyper Jr.: Het Beeld Gods, p. 94 vv. en Bavinck: Geref. Dogm. ³, p. 603.

⁵⁾ Dr. H. Bavinck: Geref. Dogm. ³, III, p. 137 en 177.

⁶⁾ Dr. J. A. C. van Leeuwen: Paulus' zendbrieven aan Efeze, Colosse, Filemon en Thessalonika, 1926, p. 226.

⁷⁾ Ibidem, p. 110.

beeld Gods, breken met alle psychologische terminologie niet alleen, maar ook met alle psychologie. Want niet alleen is de vermogenspsychologie (hetzij met twee of drie vermogens) verouderd en nabij de verdwijning, maar als het waar is, dat h e e l de mensch het beeld van God is, dan moeten de, trekken van dit beeld Gods gezocht worden in a l l e wetskringen, niet alleen in de psychische, evenzeer in de physische, organische, linguistische aesthetische etc.

In de derde plaats wordt de mensch, het hoogste schepsel van God, teveel in stukken geknipt: lichaam en ziel (of „ik”), verstand en wil, als zielsvermogens. Maar staat dan het lichaam naast het „ik”, dat de „eigenlijke” mensch is en hebben dan verstand en wil zoo weinig met het lichaam te maken, dat ze slechts z i e l s vermogens genoemd worden? En de heerschappij, als trek van het beeld Gods, die gewoonlijk met het lichaam in verband wordt gebracht, omdat — zooals men zegt — de mensch door het lichaam contact heeft met de buitenwereld, behoort die heerschappij niet minstens evenzeer tot de „ziel”?

In de vierde plaats. Men zegt, dat de mensch door te zondigen het beeld van God in enger zin v e r l o r e n heeft. Maar is dat woord „verliezen” hier wel op z’n plaats? De Gereformeerde theologie zegt altijd met nadruk, dat de genade niets nieuws aan een mensch toevoegt, maar dien geheelen mensch v e r n i e u w t. Vernieuwing nu onderstelt geen verlies maar een verworping, geen hiaat, doch corruptie. En is het wel waar, dat de kennis, gerechtigheid en heiligheid zijn te loor gegaan? Ook in de zondige menschenwereld toch is nog wel kennis (logische kennis, geen geestelijke) en nog juridische gerechtigheid (geen geestelijke). Indien men echter uitsluitend dit geestelijk verlies bedoelt, dan mag men deze trekken uit het beeld Gods in enger zin weer niet vastkoppelen (als hoedanigheden) aan de trekken van verstand, ik en wil uit het beeld Gods in ruimer zin, want deze laatste trekken liggen niet alle in de sfeer van het geloof.

Ten vijfde. Het heet, dat we het beeld Gods in ruimer zin hebben behouden, hoewel het verdorven is. Maar is er niet meer verdorven dan dat? Dringt de verworping door de zonde niet door in a l l e wetssferen, waarin God den mensch geplaatst heeft? Is er geen verworping ook in het physische en het organische, in het logische en aesthetische, in het oeconomische, historische en sociale? Ook hier komt weer naar voren de fout, dat men eigenlijk slechts rekening hield met twee wetsgebieden, nl. het terrein van het geloof (de pistische sfeer) en van het psychische (waaronder men verstand en wil rangschikt).

De H. Schrift geeft ons gronden te over om de verworping van den mensch, dus ook van het beeld Gods, want dat i s hij, aan te nemen voor alle terreinen, waarop hij leeft. Bijvoorbeeld: Gen. 6 vs. 5, waar gezegd wordt, dat de Heere zag, dat de boosheid des menschen menigvuldig was op de aarde en al het gedichtsel der gedachten zijns harten te allen dage alleenlijk boos was. De boosheid schuilt dus ten diepste in ’s menschen „hart”, waaruit de uitgangen van het leven zijn, zoodat z’n heele leven in alle sferen door de zonde aangetast en ontwricht is.

Maar nergens spreekt de Bijbel van iets, dat de zondaar „verloren” heeft. Hij i s verloren, doch hij h e e f t niets verloren.

Ten slotte heeft men o.i. te veel vergeten aan te toonen, waarin de gelijkvormigheid bestaat tusschen de trekken van het beeld Gods in den

mensch en diezelfde trekken in God, die Zichzelf in den mensch heeft afgebeeld op creatuurlijke wijze. Dat is ook, vooral wat betreft het lichaam, zoo gemakkelijk niet, waarom Calvijn, mede uit antithese tegen de Audianen, die de lichamelijkheid Gods leeren, feitelijk het lichaam uit het beeld Gods heeft uitgesloten.

3. In de derde plaats willen we nu nog een bescheiden poging wagen tot oplossing van de gerezen moeilijkheden.

Hoe is men tot de gangbare opvatting gekomen?

Eigenlijk bij wijze van terugredeneering uit den door genade vernieuwd wordenden mensch. Deze wordt vernieuwd naar het evenbeeld van Christus tot kennis, gerechtigheid en heiligheid. Maar bij dat terugredeneeren maakte men deze logische fout, dat men uit de gedachte van „vernieuwing” concludeerde tot iets, wat „verloren” was. Doch als de zondaar dat beeld Gods *verloren* heeft, dan moet de imago Dei nog een ruimer inhoud hebben, wil men niet in conflict komen met het feit, dat volgens de Schrift ook de zondaren nog het beeld van hun Maker vertoonen. En toen is men van de begrippen: kennis, gerechtigheid en heiligheid, die in de sfeer van het geloof liggen, overgestapt op begrippen uit andere sferen: lichaam, ziel, verstand, wil etc.

Hier ligt o.i. de cardinale fout, dat men in de dogmatiek, die een „theologische” wetenschap is en daarom behoort tot de pistische wetskring, is overgegaan op het terrein van andere wetenschappen, vooral op dat der psychologie en dat men daarom tot zoo’n onbevredigend resultaat gekomen is.

Maar hoe moet het dan?

Ook wij willen bij den Christus beginnen, die de „tweede” mensch is, het Beeld des onzienlijken Gods, naar Wiens evenbeeld de geloovigen vernieuwd worden door den Geest. Wie wij zijn, dat kunnen we uit Hem leeren kennen, omdat Hij de ware, zondeloze, menschelijke natuur heeft aangenomen. Hij is het vleesch-geworden Woord en als zoodanig is Hij de Middelaar Gods en der menschen, niet alleen in wat Hij *doet*, ook in hetgeen Hij *is*. En wat is Zijn Middelaarschap, wat houdt dat in? Dit, dat Hij de goddelijke Ambtsdrager is, de „Knecht” des Heeren, die drieërlei ambt bekleedt: Profeet, Priester en Koning, waartoe Hij ook met den H. Geest gezalfd is.

En deze drie ambten van Christus zijn niet toevallig of willekeurig. Neen, daarin is Hij gesteld en daartoe is Hij geroepen als onze Borg en Plaatsbekleeder. De tweede Adam moet vervullen, wat de eerste Adam verwaarloosd heeft en wat de zondaar niet meer *kon* volbrengen. Als ambtsdrager was de mensch geschapen in de drieërlei relatie met God: profeet, priester en koning.

Als profeet kon de mensch belijden, moest hij Gods Naam belijden.

Als priester kon hij liefhebben, moest hij z’n Heere, z’n Verbonds-God liefhebben en zichzelf aan Hem offeren.

Als koning kon hij regeeren, moest hij onder de souvereiniteit van z’n Maker de aarde regeeren en al het aardsche organiseeren en ontwikkelen in dienst van z’n Schepper.

Daarin, in dat drievoudig ambt, ligt het beeld van God, waarnaar hij geschapen is en dat hij vertoont.

Nu is ook de gelijkvormigheid van den mensch met God niet moeilijk meer te verstaan. Want, als het profeet, priester en koning-zijn van den mensch drie verschillende relaties aangeeft, dan moeten ook deze zelfde relaties — alleen niet creatuurlijk — in den Schepper worden gevonden. En dat niet-creatuurlijke van die relaties in het goddelijk Wezen bestaat altijd hierin, dat, terwijl de mensch steeds in (verbonds)relatie staat tot Hem, die hem geschapen heeft, God in relatie staat tot Zichzelf.

De profetische relatie in het goddelijk Wezen is deze, dat God Zichzelf uitspreekt, de Vader spreekt Zich uit in den Zoon, die het „Woord” is.

De priesterlijke relatie in het goddelijk Wezen is, dat God Zichzelf liefheeft, altijd Zichzelf zoekt en alles doet tot Zijn eigen eer.

En de koninklijke relatie in het goddelijk Wezen is, dat God Zichzelf hoog houdt, Zijn eeuwige, onveranderlijke Souvereiniteit.

Voor één ding moeten we nu angstvallig waken, dat we het profeet en priester en koning-zijn van den mensch niet weer gaan verbinden met psychologische of andere begrippen, die niet liggen in de sfeer van de „pistis”, dus niet met verstand, wil en gevoel of dergelijke.

Want de mensch is profeet, priester en koning op alle terreinen en hij moet in gehoorzaamheid aan de wetten, die zijn Maker stelde voor al die terreinen, den Heere op elk gebied dienen in die relaties.

Nu komt ook beter uit, dat de mensch anders geschapen is dan alle overige schepselen. Dat hij met de dieren een lichaam en met de engelen een geest gemeen heeft, dat geeft niet de minste moeilijkheid meer, omdat nòch engel, nòch dier „ambtsdrager” is.

Wat de zonde betreft, wordt het duidelijk, dat de mensch niets verloren heeft, maar wel in alle opzichten corrupt is geworden.

De relaties bleven, omdat het verbond niet is opgeheven, maar de relaties zijn anders gaan werken, de zondaar werd een kind van Gods toorn. En zijn ambten is hij gaan misbruiken. Z’n profetisch-belijden werd profetisch verloochenen, z’n priesterlijk-liefhebben werd haat en zelfzucht en z’n koninklijke heerschappij werd revolutie en zelfdienst.

In Christus echter worden de relaties weer hersteld uit genade. En in de bedeeing der heerlijkheid, die komende is, zal het beeld van God in den mensch weer in volmaaktheid schitteren, wanneer de verlostten niet alleen den Naam van den Drieëenige van harte zullen belijden, maar ook het Lam, dat geslacht was, dankend zullen aanbidden in deze woorden: „en Gij hebt ons onzen God gemaakt tot koningen en priesters en wij zullen als koningen heerschen op de aarde” ¹⁾.

Bovenstaande gedachten geven we den theologen in overweging. Het zou dwaasheid zijn te meenen, dat over het moeilijke, doch centrale onderwerp van „het beeld Gods” het laatste woord zou zijn gesproken.

Maar we hopen, dat deze regels mogen medehelpen de onhelderheid op dit punt weg te nemen en de klaarheid der waarheid te doen terugkeeren.

La vérité est en marche.

's Gravendeel.

J. M. SPIER.

¹⁾ Openb. 5 vs. 10.

Het Protestantisme in Frankrijk.

Menigeen is geneigd (en niet in de laatste plaats een hollandsch theoloog) aan het uitheemsche de maatstaf van het eigen - bekende aan te leggen. Zoowel de uiterlijke omstandigheden, als de aard van het fransche denken verijdelen een aanvankelijke poging tot vergelijkingen en maken een meer gedegen kennis en begrip uiterst moeilijk. Ik kan daarom slechts trachten eenige punten ter oriëntering aan te geven en zoo mogelijk een enkele lijn te trekken, opdat er althans eenige vaste bodem in kaart gebracht zij.

Het moderne protestantisme in Frankrijk kan alleen in het fransche cultuurverband begrepen worden. K. Bornhausen schrijft in R. G. G. „Frankreich ist das klassische Land des Dualismus”. Hij ziet de oorsprong hiervan in de Romeinsche overheersching, die later door de Roomsche kerk overgenomen is. De eerbied voor een geestelijke of politieke autoriteit is inderdaad sterk: om het even of deze gevormd wordt door het imperialisme der Jezuiten, door de glans van het hof van Versailles of door de macht van de moderne democratie. Doch hiertegenover heeft de franschman een ingeboren zin voor vrijheid en individualisme; gesproten uit vereering van het verstand (*la raison*). Dit voert dikwijls tot scepsis en radicale afkeer van de eerste factor. Aldus kan men *l'autorité romaine* en *l'esprit gaulois* als de beide componenten van den franschen geest kenschetsen (Bornhausen betitelt dit dualisme met „het zwarte en het roode Frankrijk”). B. merkt op dat de laatste factor wel exacte wetenschap, wijsbegeerte en kunst heeft voortgebracht, doch geen zelfstandige religie, „dazu fehlte ihm die Gemühtiefe, die aller Individualismus nicht ersetzen konnte”. Het „gemoed” van een heel volk te willen pijlen is een hachelijke onderneming, met een iets minder grove veralgemeening - op z'n Duitsch moet men toegeven dat het fransche protestantisme geen vorm heeft geschapen, waarin „de gallische geest van vrijheid” domineert. Hoewel het Calvinisme een bevrijding beteekent van de Roomsche autoriteit, bracht het niet de geestelijke vrijheid, waar de renaissance-mensch naar snakte. De pogingen van Castellio in deze richting kregen pas twee eeuwen later invloed, o.a. bij Pierre Bayle. De geheele rij van verlichte denkers, encyclopedisten, revolutionairen, materialisten en positivisten verachten ieder autoriteits-geloof en clericalisme. Ik noem enkele namen: Voltaire, Rousseau, Renan, Comte, Michelet. Dit streven loopt uit in een rationalistische menscheids-religie. Tesamen met de sterk verwante psychologische en sociale roman-litteratuur (Flaubert, Balzac, Goncourt, Zola, Anatole France) heeft deze strooming de geweldige ontkerkelijking van het fransche volk ten gevolge gehad, die culmineerde in de scheiding van kerk en staat (1905).

Het katholicisme had in de 19e eeuw wel haar groote apologeten gehad (o.a. Chateaubriand), doch haar religie was grootendeels gestrand in de romantiek, met zijn verval hadden scientisme en positivisme gemakkelijker spel.

Aan het einde der vorige eeuw ontstond een beweging in de R.K. Kerk, die als erfgenaam van Renan, een bemiddeling trachtte te scheppen tusschen kerk en moderne wetenschap en cultuur. Toen dit „Modernisme” door de curie veroordeeld werd, ontdeed de kerk zich van eenige harer

te intelligente zonen, die groote verdiensten zouden krijgen, vooral voor de historische vakken der theologie (o.a. Loisy, Couchoud, Turmel, Houtier). Laberthounière en E. le Roy (leerling van Bergson en zijn opvolger aan 't Collège de France) bleven de kerk getrouw, nadat ieder één van zijn werken had herroepen.

Ongeveer gelijktijdig met het modernisme groeit de arbeid van een groep — grootendeels buitenkerkelijke — filosofen, die min of meer aanhanger van een verfranscht duitsch-idealisme de eenzijdig-intellectualistische en mechanistische wijsbegeerte bestrijden. Enkele van de bekendsten onder hen zijn: Renourier, Armand en Auguste Sabatier, M. Blondel, H. Poincaré, E. Boutroux en Bergson. Hoewel de eerste 3 protestant zijn, heeft de prot. theologie op den duur minder van dit spiritualistisch réveil geprofiteerd dan de katholieke.

Vrijwel afzijdig van deze strijd om den godsdienst, ontwikkelde het protestantisme zich en maakte een tijd van sterke innerlijke consolidatie door, toen zijn materiele omstandigheden uiterst bezwaarlijk waren geworden, sinds de scheiding.

Deze inleiding zou te uitvoerig worden, wanneer ik een meer gedetailleerd overzicht wilde geven van de geestelijke componenten in het moderne Frankrijk. In dit verband moet ik met bovenstaande, te grove richtlijnen volstaan. In ieder geval zal hieruit gebleken zijn dat het protestantisme geen essentiele rol gespeeld heeft in deze ontwikkeling. Deze situatie is tegenwoordig nog dezelfde: het protestantisme heeft in Frankrijk steeds beklemd gezeten tusschen de machtige, met felheid elkaar bestrijdende geestes-stroomingen; haar directe invloed in deze ideeënstrijd is uiterst gering. Dit wil echter niet zeggen dat men het protestantisme als cultuurfactor vrijwel kan uitschakelen, integendeel: zijn ethiek doordringt een groot deel van het fransche leven. Dit komt enerzijds door de krachtige sociale actie die de Protestanten steeds uitgeoefend hebben, anderzijds door een groot aantal litteratoren, die van protestantsche origine zijn, waarvan hun werken onmiskenbaar getuigenis afleggen. Hoewel de meesten van hen hun kerk verlaten hebben, erkennen zij den grooten invloed die het protestantisme in hun oeuvre heeft gehad. Het zijn ook enkele van deze schrijvers die de meest felle en ingrijpende critiek op de protestantsche geest (vooral zijn enge vormen van moralisme en bigotterie) hebben geoeffend.¹⁾ Getrouw aan het oude gezegde „honnête comme un huguenot”, is er stellig van een specifiek protestantsche levensstijl te spreken, die uitteraard een scherp contrast biedt met de wel zeer goedgeefsche Roomsche moraal.

Het wordt tijd tot een bespreking van het protestantisme zelf over te gaan, nu eenigermate zijn situatie in de fransche cultuur bepaald is. De bijna 1 miljoen protestanten zijn voor ongeveer 60 % Gereformeerd. De rest is verdeeld onder Lutheranen, Eglise Libre, Methodisten en Baptisten. Het streven naar eenheid is kenmerkend voor den franschen protestant. In 1905 vereenigden alle confessies zich in de *Fédération*

¹⁾ A. Gide: „Les Faux Moyenneurs”; „Symphonie pastorale”.
G. Marcel: „Un homme de Bien”.

protestante de France" (président Marc Boegner ¹⁾), zetelend met de meeste andere groepen in la maison du Prot. francais (47 rue de Clichy, Paris).

Van confessioneele verschillen is momenteel weinig sprake in het protestantisme. Nu de strijd tusschen orthodoxen en liberalen (die in 1872 een scheuring bracht) vrijwel voorbij is, vormt het protestantisme een sterke eenheid. Enkele stroomingen zijn er niettemin te onderscheiden:

1°. de gematigde orthodoxie, vereenigd in l'Union des Eglises réformées évangeliques, met haar eigen faculteit te Montpellier. Theologisch treedt zij momenteel niet op den voorgrond. Zij leeft van de traditie.

2°. Het zgn. „Sociale Christendom", dat zich aansluit bij de gedachten van Tommy Fallot (1844-1904). Omstreeks 1880 gaf deze Parijsche predikant de stoot tot een uitgebreide sociale actie. Christen-socialist, stichtte hij een Cercle Socialiste de la libre pensée chrétienne, een werkverband, waaraan in hoofdzaak studenten en arbeiders deelnamen, tot een intensive sociale actie. Fallot werkte zijn gedachten tot een theologisch-sociologisch systeem uit. Hij sprak graag van Evangelisch Katholicisme, gebaseerd op de begrippen solidariteit en openbaring; was het een leer van het koninkrijk Gods in actie op aarde. „C' est entre le ciel et la terre que soit s'établir une étroite solidarité... La révélation qui a pour matière l' action bonne n' a donc d'autre fin que cette même action". ²⁾

Deze beweging van het sociale Christendom — gepaard aan een sterk evangelische religiositeit heeft slechts korten tijd onder de bezielende leiding van Fallot gestaan. Doch zijn arbeid is op steeds uitgebreider schaal voortgezet, zoodat A. Mohn terecht kan schrijven: „Il n' est pour ainsi dire pas une détresse humaine á laquelle ne corresponde en France une oeuvre protestante". ³⁾ Inderdaad een vurige zendingsijver (inwendig en uitwendig) is kenmerk van het fr. protestantisme. La société centrale Evangélique de France werkt op 228 posten in vaderland en koloniën. La mission Evangélique populaire 1871 gesticht door den engelschen predikant Mac. All, werkt voornamelijk in de volkswijken der groote steden.

Het uitgebreide werk van „La Cause" (eenige jaren geleden gesticht door W. Dürrleman) is ook in ons land bekend. Op breede basis verdedigt zij op uiterst moderne wijze het protestantisme. Zij organiseert o.a. l' Ecole de Service social chrétien, die een belangwekkende vorm van leeken-apostolaat te noemen is. Een dertigtal werkverbanden bestrijken verder een zeer uitgestrekt veld van evangelisatie-arbeid. ⁴⁾

¹⁾ Welbespraakter als prediker dan als theoloog. Ook in ons land bekend door zijn radiolezingen en cursussen voor de Acad. v. Internat. Recht in den Haag.

²⁾ Fallot: „Qu' est ce une Eglise?"; „Protestantisme et Socialisme". „Le livre de l' Action bonne".

³⁾ A. Mohn: „Les Protestants Francais" (Paris, 1931).

⁴⁾ Waar het prot. in Frankrijk tot voor kort gemiddeld 1 gemeente per jaar verloor, is zijn omvang thans gestabiliseerd, terwijl de uitbreiding van zijn invloed aanzienlijk is. Voor een groot deel is dit te danken aan „La Cause".

Zie de werken van Fr. Dürrlemann, G. Lauga e.a., allen uitgegeven bij „La Cause", 69 rue Perronet, Neuilly 's Seine.

Ook het Leger des Heils levert een eerbiedwaardige arbeid, die door de overheid gesteund wordt.

„La Revue du Christianisme social” (Wilfred Monod, Elie Gounelle) oefent als breed opgezet orgaan een grooten invloed uit. Zij stichtte reeds in 1887 een organisatie tot bestudeering van sociale problemen, die vooral onder leiding van den beroemden econoom Charles Gide zeer belangrijk werk heeft verricht. Aldus heeft deze beweging, ingezet door Fallot, een zegenrijke invloed, die vooral er toe bij heeft gedragen het protestantisme uit zijn isolement te verlossen en het tot een cultureele factor van groot belang te stempelen.

Met een enkel woord moet er nog aan herinnerd worden, dat het fr. protestantisme eveneens sterk geneigd is tot uitwendige missie. De uitgebreidheid der fransche missie staat in een buitensporige verhouding tot het gering aantal protestanten. Hoewel de franschman van nature spaarzaam is, betoonen de protestanten zich uiterst royaal in alles wat hun kerk aangaat. De 6 à 800.000 protestanten in Frankrijk (zonder de Elsas) brengen jaarlijks 20 à 30 miljoen francs bijeen.¹⁾ La Société des Missions Evang. de Paris (interconfessioneel) onderhoudt \pm 200 zendelingen (respectabel aantal in verhouding met de 1100 predikants-plaatsen, die zelfs met de hulp van Zwitsersche predikanten lang niet allen bezet zijn).

Theologie en Faculteiten.

Aangezien de fransche theologie sterk gebonden is aan de faculteit harer oorsprong, ligt een bespreking van beide tesamen voor de hand. De studie duurt overal ongeveer 4 jaar.

1°. De faculteit van Montauban, het centrum van een zeer oude protestantsche omgeving. In 1919 is deze faculteit naar de universiteitsstad Montpellier overgebracht. Zij hangt af van l' Union des Eglises Ref. Evangeliques. Hier is het bolwerk van het (gematigd) Calvinisme. Nog niet lang geleden doceerden hier Henri Bois, volgeling van het néo-Kantianisme van Renouvier; en de bekende Calvin-kenner E. Doumergue. Momenteel levert zij geen opmerkelijke figuren, haar theologie is in hoofdzaak orthodox-Calvinistisch. Zij geeft een eigen tijdschrift uit: „Etudes théologiques et religieuses (red. A. Clavier).

2°. De faculteit van Straszbürg. In deze oude academiestad is ook de theol. faculteit sinds den oorlog weer fransch geworden. Ed. Reusz heeft hier omstreeks 1860 de duitsche historisch-critische wetenschap in de fransche theologie binnen gevoerd. Nog steeds is Straszbürg, uit den aard harer ligging de brug waarover de duitsche theologie Frankrijk bereikt. Zoo heeft J. Héring de onderzoekingen van de phaenomenologische school in Frankrijk bekend gemaakt.²⁾ Te oordeelen naar de Straszburgsche publicaties zijn systematische en practische theologie het sterkst tegenwoordig.³⁾

¹⁾ A. Bertrand. „Protestantisme” (Paris, 1931) noemt het gemiddelde van 70 frs. per volwassene, dat de Geref. kerken oprachten in 1930.

²⁾ J. Héring: „Phenomenologie et philosophie religieuse”.

³⁾ R. Will: „Le Culte”.

V. Monod: „Dieu dans l' Univers” 1933 (behandelend de invloed der cosmologische systemen op het christendom).

Belangrijk is het streven van F. Ménégoz ¹⁾, die in de intensifiëering van het gebedsleven de eenige mogelijkheid ziet om het Christendom te redden van het „néo-positivisme”. In het gebed alleen vindt hij de relatie tusschen God en mensch. Dit is het uitgangspunt van een critische methode van onderzoek, waarin een systematisch overzicht van de moderne theologie wordt gegeven. Tenslotte wordt vanuit dit gezichtspunt een dogmatische en godsdienst-wijsgeerige methode ontwikkeld. Het boek van Ménégoz is in vele opzichten een voortzetting van het werk van Auguste Sabatier, wiens historisch-psychologische methode, tot een bepaling van religie en dogma kwam, die men (s y m b o l o -) f i d e i s m e noemt.

3°. De faculteit van Parijs (faculté libre de theologie protest.). Gelijk de zonnestralen onze gedachten naar het schitterend hemellichaam voeren — zoo wijst ons de draad dezer bespreking naar de Lichtstad. Het licht der protestantsche theologie werpt ook hier maar een flauw schijnsel naast de machtige vuurtoren: la Sorbonne en de baken voor Roomsche visschers: l'Institut Catholique.

De protest. fac. te Parijs werd in 1877 gesticht om die van Straszburg te vervangen, die Frankrijk verloor door de annexatie van de Elzas bij Duitschland. Aan de parijsche faculteit heeft in een halve eeuw een aantal belangrijke theologen gedoceerd. Behalve Albert Réville, de bekwame godsdienst-historicus en zijn zoon Jean, kerkhistoricus, (o.a. van le protestantisme libéral), moet genoemd worden Auguste Sabatier († 1901). Wijsgeer en psycholoog, dogmaticus en vurig protestant, is Sabatier een groot theoloog geweest van verstrekkende invloed (ook op de modernistische strooming in het katholicisme). Zijn levende, ondogmatische vroomheid zocht hij te verzoenen met zijn onbevangen critische geest. Als zijn geestelijk testament schrijft hij zijn „Esquisse d' une philosophie de la religion”, dat hij een „innerlijke en persoonlijke belijdenis” noemt. In dit werk en in het posthuum verschenen „Les religions d' autorité et la religion de l'Esprit”, ontwikkelt Sabatier zijn philosophie van den godsdienst, die als eenige bronnen heeft de psychologie en de geschiedenis. In tegenstelling tot het natuurwetenschappelijke kennen, verschafft het geloof subjectieve, symbolische kennis van het transcendente. Door reflexie over deze symbolische aard onzer godskennis, ontstaat het dogma. Het dogma drukt geen waarheid uit, die adaequaat is aan haar object; ten aanzien van de waarheidsvraag staat Sabatier zeer agnostisch. De reddende kracht van het geloof bestaat niet in de juistheid van de geloofsovertuiging, maar in de waarachtigheid van de overgave van ons leven aan God. Het wezen van de religie drukt hij a.v. uit: „C' est un commerce, un rapport conscient et voulu, dans lequel l' âme en détresse entre avec la puissance mystérieuse dont elle sent qu' elle dépend et que dépend sa destinée. Ce commerce avec Dieu se réalise par la prière. La prière voilà donc la religion en acte, c' est à dire la religion réelle”..... „Si la religion est un besoin pratique, la réponse à ce besoin ne saurait être qu' une action pratique”. ²⁾

¹⁾ „Le problème de la prière” (principe d' une revision de la methode théologique). (Paris, Alcan, 1932 II, 540 pag.).

²⁾ Esquisse d' une philosophie la religion, p 24.

De invloed van Sabatier en het door hem ontwikkelde „fidéisme” is zeer groot — men zou omgekeerd hem ook een representant van het fransche geloofstype kunnen noemen. Immers ook thans is de prot. vroomheid te kenschetsen als een vurig élan, een hartstochtelijk verlangen naar God, dat zich in een groote activiteit uit — doch met een ondergrond van agnosticisme. Typisch hiervoor is de figuur van Wilfred Monod (b.v. „Aux croyants et aux athées”). De invloed van Sabatier is tegenwoordig aan het verminderen. In vele opzichten verwant aan Schleiermacher, wordt hij evenals deze hartstochtelijk bestreden door de dialectische theologie, die ook in Frankrijk invloed begint te krijgen. Een heftige strijd tegen psychologisme, pragmatisme, Arminianisme en Rousseauïsme begint zich te ontketen.

Na Sabatier heeft Parijs geen bekwame godsdienstphilosoof meer gekend, het accent valt tegenwoordig op de bijbelsche en historische vakken. Van hen moet Eugene de Fay genoemd worden, de onlangs overleden vorscher in het oudste Christendom. Van de thans doceerende professoren is vooral M. Goguel belangrijk.¹⁾ De uitgave (tesamen met A. Monnier) van het N.T. in 1927, en zijn scherpzinnige bestrijding van de radicale hypothesen van Couchoud en Loisy, zijn uiterst vruchtbaar. Merkwaardig is de figuur van Guignebert, prof. aan de Sorbonne, die zijn ongeloofig criticisme in dienst heeft gesteld van de N.T. wetenschap. Zijn onlangs verschenen boek „Jesus” vat zijn standpunt samen.

Op het terrein der godsdienstpsychologie heeft de decaan R. Allier een standaardwerk gepubliceerd: „La psychologie de la conversion”.

De werken van den kerkhistoricus J. Viénot zijn voldoende bekend.

Tenslotte geeft Wilfred Monod, de nestor van het „protestantisme libéral” practische theologie. Hij is in menig opzicht een representant van het protestantisme in zijn land: wetenschappelijk niet zeer belangrijk, doch een zeldzaam nobele persoonlijkheid met een sterk levende vroomheid, waarvan een geweldig oeuvre in woord en geschrift getuigt.

Van het overdreven aantal protest. periodieken (ruim 200) noem ik de twee besten: „Revue d'histoire et de philosophie religieuse”, geredigeerd door de Strazburgsche en Parijsche faculteiten. En het voortreffelijke maandblad „Foi et Vie”²⁾, dat een breede belangstelling aan den dag legt, ook voor stroomingen, die iets verder van het traditioneel-protestantsche erf afliggen. Dit laatste is meestal zeldzaam, nog steeds vertoont het protestantisme een zekere hooghartige geestelijke exclusiviteit.

Verklaarbaar is deze situatie alleszins, wanneer men bedenkt hoe een te gering aantal, dikwijls onvoldoend voorbereide, predikanten leiding moeten geven aan een kleine groep mensen in een uiterst gecompliceerde cultuur. Begrijpelijk dat het protestantisme sterk apologetisch is ingesteld

Laat ik dit artikel mogen beëindigen met het aangeven van enkele onmiskenbare teekenen van het overal speurbaar geestelijk reveil in het hedendaagsche Frankrijk:

¹⁾ M. Goguel, o.a.: „Jesus, mythe ou histoire?” Hiervan verschijnt binnenkort een nieuwe tweedeelige uitgave.

²⁾ Cf. o.a. Paul Doumergue (stichter van „Foi et Vie”): „Servir”. (1928).

en voorloopig aarzelt zich te verbinden met verwante buitenkerkelijke stroomingen ¹⁾).

1°. de moderne wijsbegeerte en metaphysica,

2°. de specifiek fransche vormen van neo-humanisme,

3°. het steeds machtiger wordend neo-thomisme,

4°. de stijgende invloed der dialectische theologie.

De moderne wijsbegeerte en het R.K. „modernisme” hebben een sterke tendentie het geloof op een moreele of mystieke wilsacte te fundeeren. Deze anti-intellectualistische en immanente fundeering van de religie, bracht verslapping van openbaring en dogma mede. Het reeds besproken prot. „fideïsme” en vooral de katholieke E. le Roy („Le Dogme”) gingen zeer ver door het dogma min of meer als een postulaat van de religieuze behoefte te verklaren, waaraan geen adaequate geldigheid moet worden toegeschreven. Vooral in buitenkerkelijke kringen is dit standpunt nog zeer verbreid. B.v. Bergson's ²⁾ „religion ouverte et dynamique” is een zeer verheven vorm van mystiek, die alle leven omvat. Bij Loisy ³⁾, A. Bayet ⁴⁾ e.a. gaat de godsdienst echter in een vrij vaag humanisme op, dat zich scherp verzet tegen de transcendente factoren in het Christendom. In veel opzichten zijn zij de voortzetters van Guyan, die de toekomst-religie ⁵⁾ in een „morale sans obligations ni sanctions” zag, de moraal van de gelouterde levensdrift, die de harmonie vormt van individualisme en solidariteit. De geweldige invloed die deze gedachten op het fransche volk hebben, is met handen te grijpen uit practijk en litteratuur (vooral nu „l' instruction religieuse” op de scholen vervangen is door moraal-onderwijs, sinds 1905).

Tegen dit psychologisch-immanentisme en de zeer wijde cultus van individu en gemeenschap, is een scherpe reactie ontstaan vooral van Roomsche zijde. Dit uit zich in het felle neo-thomisme van Maritain. Het protestantisme had meer haar eigen karakter weten te bewaren, doch ook hier is de laatste jaren sprake van een sterke reactie, in den vorm van het néo-calvinisme. Vooral onder de studenten begint de invloed van Barth zeer sterk te worden, die hen bereikt vooral door de colleges van den privaats-docent A. Lecerf ⁶⁾ te Parijs.

Merkwaardig symptoom is hiervan ook de in Nov. 11. opgerichte revue „Hic et Nunc”, waaraan uitsluitend jonge prot. litteratoren meewerken.

Het 6e nummer van de, eveneens onlangs verschenen, revue internationale „Esprit” bevat ook een interessant beeld van de overal herlevende godsdienstigheid, die zich hier uit in een „rupture entre l' ordre chrétien

¹⁾ Men bedenke ook de omstandigheden waarin vele professoren verkeerden, die hun aandacht moesten verdeelen tusschen professoraat en overstelpende pastorale werkzaamheden.

²⁾ Bergson: „Les deux sources de la morale et de la religion”. 1, 32.

³⁾ Loisy: o.a. „La Religion”; „Morale et religion” en zijn pas verschenen antwoord op Bergson's boek: „Y-a t' il deux sources”

⁴⁾ A. Bayet: „La science des faits moraux” (ethologie).

⁵⁾ Guyan: „L' Irreligion de l' avenir”.

⁶⁾ Lecerf: „Introduction à une dogmatique réformée” (1930) J. de Saussure: „A l' ecole de Calvin”.

et le désordre établi". Een moderne katholiek, een barthiaan, een pacifist, Maritain en Berdjajef geven daar een belangwekkend getuigenis van hun eensgezind streven naar een moderne vorm van Christendom, die een breuk zal moeten beteekenen met de burgerlijke samenleving. Interessant is dat een sterk rechts-gezinde theol. oriëntering hier veelal samen gaat met een links politiek streven.

Volledigheidshalve zij opgemerkt, dat er andere stroomingen zijn, die met de bovenstaande verwant, hun afkeer van alle mystieke en romantische vormen van religie laten uitmonden in een scherp reactionnaire, althans rechtsche politiek. Tot de eerste soort behoort l' Action française, de vurige bestrijdster der moderne démocratie. (L. Daudet, Ch. Maurois,,¹⁾ Baiuville). Meer gematigd zijn E. Seillière,²⁾ de bekende bestrijder van de romantiek, en zijn protest. aanhanger-criticus R. Gillouin³⁾.

Aldus kan *Vox Theologica* slechts enkele zwakke geluiden voortbrengen, wanneer zij orgaan wordt van het protestantisme in Frankrijk. Wijsbegeerte, psychologie en litteratuur zijn er ongetwijfeld belangrijker en origineeler.

„Le fond du protestantisme c' est l' Evangile; sa forme, c' est le liberté d' examen". Aldus is het fransche prot. juist gekarakteriseerd in zijn cultuurverband, als „de christelijke vorm van het vrije denken": een gematigd-orthodoxe Vermittlungs-theologie, tusschen Calvinistische traditie, fransch individualisme en moderne geest. Waar het hollandsche denken en met name de theologie, onder den niet geringen druk leeft van deutsche „Kultur", zal het voor velen een gemis, voor sommigen echter een bevrijding zijn te ademen in fransche sfeer, zonder zwaarwichtigheid en gedegen verveling, doch helder en bondig, exact en daadkrachtig. Eerbiedig slaat een zoon van ons vertheologiseerd vaderland de eensgezinde kracht gade, waarmede het fransch protestantisme de, krachtens zijn historie, ongelijke strijd voert om het verbindende element te vormen tusschen vrijheid van denken en het geloof in de absolute autoriteit van Gods Openbaring van Christus; in het „klassieke land van het dualisme". De vraag of de fransche revolutie te vergelijken is met de reformatie en in hoeverre zij uit protest. geest is voortgekomen wordt tegenwoordig weer fel omstreden en bewijst dat het protestantisme ook in het fransche cultuurverband een, ook door de tegenstanders erkende, belangrijke positie inneemt. Het was de katholieke historicus Emile Faguet, die schreef: „Les protestants français sont si français qu' en vérité ils ont été comme le sel de la France".

Mei 1933.

J. F. VAN ROYEN.

¹⁾ Maurras (de vijand van réformatie en fransche revolutie en hunne gevolgen): „Histoire de la Monarchie"; „L' avenir de l' Intelligence".

²⁾ Seillière o.a.: „Fénélon et M.me Guyon précurseurs de Rousseau". „Le nouveau romantisme en Allemagne". „Introduction à la philosophie de l' impérialisme".

³⁾ J. R. Gillouin: „Une nouvelle philosophie de l' histoire moderne et française".

Ascese voor dezen tijd.

Behalve wanneer men ascese in zijn oorspronkelijke beteekenis opvat: training van het lichaam, als bij de Grieken, kan men er niet over spreken zonder aan mystiek in het algemeen, en bij dit laatste weer niet zonder aan religie te denken. Dat religie zonder mystiek (in algemeensten zin) feitelijk niet bestaanbaar is en omgekeerd, lijkt mij door prof. Aalders in zijn omvangrijke en grondig-overzichtelijke en prachtig geschreven werk vrijwel aangetoond. Doch alleen als men mystiek in het algemeen beschouwt, dus b.v. haar definieert als hebbend „het karakter van betrekking en deze als persoonlijk opgevat en als verbindend; waarbij het eene lid tot de wereld behoort en het andere boven de wereld uitreikend”, of volgens Dean Inge noemt „that dim consciousness of the beyond, which is part of our nature as human beings”, of, als Schweitzer: „Mystik liegt überall davor, wo ein Menschenwesen die Trennung zwischen Irdisch und Überirdisch, zeitlich und ewig als überwunden ansieht und sich selber, noch in dem Irdischen und Zeitlichen stehend, als zum Überirdischen und Ewigen eingegangen erlebt”. Want er is een andere vorm van mystiek, de meer principiële, die volstrekt niet aan religie zonder meer noodzakelijk hoeft verbonden te zijn. Tot mijn verwondering heb ik dien niet uitvoerig besproken bij prof. Aalders gevonden, terwijl deze toch zeker merkwaardiger en belangrijker is dan de andere.

Welnu — de ascese hangt samen met die geestes- of levenshouding, die wij religieus noemen, d.w.z. waarbij sprake is van „een betrekking tusschen mensch en een hogere, boven-menschelijke en -wereldsche macht”, waarbij bovendien deze betrekking mystisch wordt gezien, m.a.w. als een verborgene, innerlijk doorleefde en naar vereeniging strevende (niet „vereenzelviging”).

Want zij wil die geestelijke oefening — alweer in het algemeen gesproken — waarbij die betrekking reëeler, wezenlijker en nauwer wordt, en dan van binnen uit.

Zoo gezien kan men de ascese in alle godsdienst-vormen als het ware terug vinden. En het hangt ook van die vormen af welke gedaante zij verkrijgt. Men dient dus de ascese te beschouwen niet als iets bijzonders (laat staan overbodigs!) of buitennissigs, maar als een logisch bestanddeel van de godsdienst of als men wil van de godsdienstige ethiek.

Wanneer zij vormen aanneemt die wij stuitend of onwerkelijk vinden, dienen wij niet háár, maar de godsdienst waaruit zij voortkomt aldus te betitelen, aangenomen natuurlijk dat zij er consequent uit voortvloeit, als b.v. bij de Yogins.

Dat er allerlei misverstand kan bestaan betreffende de eischen der religie ten opzichte der ascese, spreekt ook vanzelf. Wij zullen hier daar niet verder over uitweiden. Evenmin over de „humanistische” ascese, zooals b.v. Dirk Coster gedeeltelijk haar voorstaat in zijn bekende en meesterlijke *Marginalia*.

Bij alles wat diep gaat is er soms overdrijving doch tevens indirect profijt eruit te trekken. Zoo kan men ook aan de ascese van den verkeerden kant opgevat veel hebben. Maar het is in het Christendom niet om „veel”, maar om alles te doen.

Doch deze misverstanden kunnen ook subjectieve overtuigingen zijn,

die voor anderen natuurlijk niet gelden. En zoo komen we vanzelf tot de vraag: bestaan er objectieve ascese-normen. Het antwoord moet uitteraard luiden: neen, maar wel kan uit de ervaring blijken van de ascese betrachtende personen, welke methode en regel gevolgd moet worden bij sommige godsdiensten, om het beoogde te bereiken. Deze is voor iedere godsdienst weer verschillend, maar naarmate een godsdienst uiterlijker is en anthropocentrischer, zal dit ook in de ascese het geval zijn.

Bij het Christendom — waar wij in laatste instantie mede te maken hebben — zal de ascese een zeer bijzondere plaats moeten innemen, daar dit de pretentie heeft van de innerlijkste godsdienst te willen zijn en volstrekt Theo- en Christo-centrisch.

Dat ascese ook in het Christendom iets noodzakelijks is, zal niemand willen ontkennen, die iets van de geschiedenis van het Christendom afweet en van religieuze psychologie.

Maar de inslag zal een totaal andere zijn als b.v. die der heidensche godsdiensten of die der Yogins.

De geestelijke oefening zal bij den Christen dus: 1°. veel meer betrekking hebben op innerlijkheden en 2°. niet om zichzelf wil, al is het voor nog zoo weinig bedreven worden, nog veel minder om „magische” krachten te verwerven of om „loon”, maar enkel en alleen om Gods wil, dat wil ook zeggen, dat de ascese bij hem niet alleen geen doel, maar zelfs geen middel is, enkel en alleen een noodzakelijk gevolg van zijn verhouding tot God.

Hoe is dit laatste mogelijk?

Het Christendom gaat uit van de gedachte dat God den mensch in Christus roept. Wanneer de mensch aan deze stem gehoor geeft en zich laat leiden door den Heiligen Geest, ontstaat er een begin van afbraak en opbouw in zijn leven, waaraan hij onmogelijk ontkomen kan. Dit afbreken en opbouwen zijn de dagelijksche oefeningen zijns geestelijken levens. Hij doet het niet alléén, — hij doet niets meer alleen en kan niets meer alléén — God doet het door hem. En omdat God het in hem doet, „beide het willen en het werken”, ontstaat er „een vreeze en beven” in hem geen enkele oefening na te laten. Natuurlijk is hij zich dit niet altijd bewust — waarom hij niet plotseling opgehouden heeft Christen te zijn! — maar dan is het Christen-zijn in hem latent en ook van weinig of geenerlei waarde. Maar telkens als de Geest Gods weer over hem vaart, richt hij zich op en spant zich met alle krachten in om het nooit eindigende werk van afbraak en opbouw voort te zetten.

Waaruit zal dit werk nu bestaan? Zijn er niet enkele algemeenheden op te geven, die iederen Christen betreffen bij ascese? Stellig! Men leze de levens der Christenen, te beginnen bij Christus zelve er op na, de eeuwen door. En zonder eenigen twijfel zal men een vast rythme tegenkomen wat wel en niet gedaan wordt. Maar vanzelfsprekend is bij zooiets individueels als de ziel, de verscheidenheid oneindig grooter dan de overeenstemming. Bovendien brengen de tijden en omstandigheden allerlei speciaals met zich mee. Men kan onmogelijk een Franciscus van Assisi in zijn geheel als voorbeeld nemen voor onzen tijd. Dit wordt dikwijls geheel uit het oog verloren, waardoor de ascese niet alleen valsche navolging wordt, maar bovendien heidensch, want anthropocentrisch en uiterlijken om zichzelf wil.

Wel kan men, als gezegd, het rythme beluisteren. En dan zal men altijd weer b.v. vinden: vóór alles: gebed, verder meditatie, concentratie, contemplatie, lichamelijke en geestelijke beheersching (hetzij door vasten, weinig of op bepaalde manier slapen, dulden, volharding enz.).

En vanzelf vraagt men zich dan af of dit ook niet voor ons van waarde is, of door ons verwaarloosd wordt. Vandaar, dat de omgang met de levens der groote christenen een volstrekte eisch is voor ieder onzer (iets wat de R. Kath. Kerk oneindig beter begrepen heeft dan de protestantsche).

Maar niet alleen dat zij ons niet „alles” kunnen zeggen, omdat zij uit andere tijden waren dan wij, zij zijn ook anders geweest. En elke ziel heeft zijn eigen allerindividueelste emotie en expressie.

Ascese dus volgens vaste regels te eischen is onchristelijk en on-zielkundig, tenzij men de meest mogelijke vrijheid laat omze op te volgen of het op eigen wijze te betrachten. Maar dan kan er moeilijk van „regels” sprake zijn.

Een andere quaestie is of men geen aanduidingen kan geven op welke gebieden in onzen tijd speciaal de ascese zal vallen.

Doch dan bedenke men voor alles:

1°. de ascese zij innerlijk;

2°. de ascese zij een voortvloeiSEL der innerlijke Christelijke gezindheid;

3°. men bedenke dat voor ieder deze weer verschillend kan zijn.

4°. de ascese kan nooit een norm zijn voor de ware christelijke gezindheid.

Ik stel mij dan voor dat in onzen tijd men zich geestelijk zal moeten oefenen op de volgende punten, wanneer het zwaartepunt van ons leven verlegd is van ons op God in Christus.

a. Naar het lichaam.

Men zal in alle mogelijke opzichten matig of abstinēt moeten zijn.

In onzen tijd waar zooveel van ons lichaam, vooral psychisch geveerd wordt (terwijl wij thans weten hoe nauw het fysieke met het psychische samenhangt), is het volstrekt onbegrijpelijk hoe men zijn ziel rein en sterk kan houden, wanneer men niet zeer matig en hygiënisch in eten en drinken, en lichamelijke behoeften is (hieronder inbegrepen, alcohol, tabak en sexueel verkeer in het huwelijk). En omgekeerd zal men zich geestelijk moeten oefenen via het lichaam door sport of lichamelijke inspanning.

b. Naar den geest. Dat men hier nog meer ascetisch te werk zal moeten gaan dan bij het lichaam is bijna zeker. Het is bekend dat door het gejachte en drukke leven op alle mogelijke wijze beslag wordt gelegd op onzen geest. Het is ondenkbaar dat men hier niet streng zich tegen zou moeten oefenen. 1°. door geen onnoodig geestelijk voedsel tot zich te nemen als b.v. door veel krantengelees, radio, willekeurige tijdschriften en dergelijke ons verschaft wordt; 2°. dat elke ontspanning waarlijk dit zij en niet het omgekeerde als b.v. het vaak zien van zelfs goede films (oververmoeiend voor oogen en brein); 3°. noodlooze gesprekken (zie Thomas á Kempis), overbodige vergaderingen etc., geen misbruik van het woord (ontucht van den geest, volgens Coster); 4°. geen haast, geen gerace, wars van alle kilometer-„gevrete”, geen wetenschappelijke bevliegingen en blind opgaan in techniek. En positief: concentratie (voorbeeld van Schweitzer die in

A'dam te geconcentreerd was om telkens naar de mooie grachten en gebouwen te kijken, waarop men hem wees,) een aristocratisch-geestelijke levenshouding, die kiest en keurt en afwijst.

c. Wat de wil aangaat. Zich trainen om niet meegesleurd te worden door de massa. Zijn eigen meening te bezitten en er rond voor uit te komen. Trouw op zijn post te zijn tot het uiterste. Alléén te staan en door te zetten ook al is niemand met ons. Een eigen levensstijl.

d. De ziel. Uitteraard veel en geregeld gebed. Stille-oogenblikken zoeken en maken. Rust bovendien. Schoonheid in ons leven halen. Meditatie (liefst een aparte plek daarvoor in huis). Vooral de kleine liefdedaden betrachten. Eerheid voor het leven in al zijn geledingen hebben. De natuur liefhebben. Bijbel of Christenlevens — of mystieke lectuur. Zich dagelijks corrigeeren a. d. maatstaf der liefde. De devotie „die gratie of deugd, die de mensch gereed en bekwaam maakt tot alle andere deugden” (Mevr. de Hartog-Meyjes).

Hiermee zijn enkele betrekkelijk willekeurige punten van ascese opgevat in de aan het begin genoemde beteekenis, aangegeven.

Wil men ascese in haar strengen zin nemen, en dus ook in verband met mystiek in bijzondere vorm, dan krijgt men geheel andere figuren. Daarvoor leze men de mystiek zooals die door Thomas v. Aquino in zijn geschriften wordt ontvouwd en bij ons samengevat op onnavolgbaar schoone (zij het niet overduidelijke) wijze door Mevr. de Hartog-Meyjes in Nieuwe Banen van 1916. Daar is de mysticus de door God gegrepen mensch, de uitverkorene waarmede God zich bekleedt ¹⁾ en die nu voortgetrokken wordt van bekeering, gebed, tot der zinnen ondergang, de strenge ascese, het uitwonen uit het lichaam (overwinning v. h. lichaam) om via het versterven, het „inwonen in God” (overwinning v. d. ziel) te komen tot der ziele opgang, waarbij extasen, nachten des geloofs, verrukkingen plaats hebben, die tenslotte ook hier zij het op oneindig hooger niveau uitloopen in die allerinnigste, geestelijkste levenshouding, de ware devotie.

Maar velen zijn geroepen en weinigen uitverkoren. Daarover te spreken betaamt ons gewone christenen eigenlijk niet.

A. M. v. d. LAAR KRAFFT.

¹⁾ Ruusbroec: „Hij teert op mij nacht en dagh
Hij eischt mij meer dan ick vermach
Dat syn onghelike ghelaghe”.

De oecumenische zomercursus der Luther-Academie te Sonderhausen (30 Juli—12 Augustus 1933).

Als Hollandsche theologen behoeven wij ons in den regel niet te beklagen dat wij te weinig in aanraking komen met de theologische gedachtenwisseling van over de grenzen: wij zijn eerder te veel op het buitenland ingesteld, zoowel bij onze examenstof als in onze vrije studie. Zoodat een orgaan als de *Vox Theologica* dat in de eerste plaats de belangstelling voor onze eigen vaderlandsche theologie wil verlevendigen, heusch niet overbodig te noemen is. Maar internationale oriëntering in onze lectuur is nog weer heel wat anders als het *levend* contact met de woordvoerders en vertegenwoordigers der verschillende theologische stroomingen en richtingen. En men mag zich bevoorrecht noemen, wanneer men eenmaal of bij herhaling in de gelegenheid was een internationale theologenbijeenkomst bij te wonen. Want daar ontdekt men duidelijker, welke vragen momenteel de theologische geesten bezig houden, daar speurt men in de discussies totaal verschillende probleemstellingen, daar begint de achtergrond van onze boeken te leven, daar krijgt men misschien ook wel perspectieven voor eigen studie. Het is de reden waarom dergelijke bijeenkomsten zoo uitermate vruchtbaar kunnen zijn.

Dit ter inleiding van wat ik ga mededeelen over den Oecumenischen Zomercursus der Lutheracademie te Sondershausen in Thüringen, die van 30 Juli tot 12 Augustus j.l. gehouden werd en waaraan een elftal Hollandsche theologen heeft deelgenomen. Wat ik boven gezegd heb, geldt voor deze Luther-academie natuurlijk in beperkte mate. De naam wijst er reeds op dat deze academie niet zoozeer internationaal in den algemeenen zin van het woord is, maar eerder oecumenisch en zeer bepaald tot het Lutheranisme beperkt, dat behalve in Duitschland voornamelijk in Scandinavië en in N. en Z.-Oost-Europa gevestigd is. Vandaar dat op deze zomercursus b.v. geen confrontatie tusschen Continentale en Anglicaansche theologie te verwachten was, zooals indertijd wel het geval was op de internationale theologenconferentie in Bazel (zie mijn artikel in *Vox Theol.* Febr. 1932). Maar ons is gebleken dat ook binnen den uitgestrekten kring van het Lutheranisme voldoende verschillende theologische richtingen aanwezig zijn, om deze oecumenische „Tagung” tot een interessant en afwisselend geheel te maken. Wij, Hollanders, wier belangstelling als niet-Lutheranen zeer gewaardeerd werd, hebben dan ook de beste indrukken van deze academie medegenomen.

De Luther-academie, die eerst het vorige jaar werd opgericht, voert haar oorsprong terug tot twee wereldcongressen: het Stockholmcongres van 1925 en het luthersch wereldconvent in Kopenhagen van 1929. In haar werk knoopt zij aan bij de grondgedachten van het apologetisch Seminarie in Wernigerode en Helmstedt. De Luther-academie gelijkt in het geheel niet op een universiteit, maar is meer een „Hoch schule”, die ieder jaar twee weken in Sondershausen geopend is, en verder geschriften uitgeeft, benevens geregeld de „Nachrichten” voor haar leden. De organisator en ziel van deze beweging is Prof. Carl Stange, bij ons bekend als de redacteur van de „Zeitschrift für systematische Theologie”, terwijl ook één van de gezaghebbende figuren de fijne Deensche N. Testamenticus Prof.

Torm uit Kopenhagen is, die o.a. verschillende psychologische studies schreef.

De werkwijze van deze academie is zóó, dat iedere morgen drie verschillende sprekers een college geven, de middag besteed wordt voor een of andere „Arbeitsgemeinschaft” of ook wel gereserveerd blijft voor tochten naar de Lutherplaatsen in de omgeving, terwijl des avonds discussie plaats vindt, als er niet een voordracht of concert op het programma staat. Zoo is er dus afwisseling te over: wat ook wel noodig is voor een cursus van veertien dagen.

Het aantal studenten was dit jaar zeer gering, wat wel een bepaalde reden had, nl. de verplichte „Arbeitsdienst”. Tot de deelnemers behoorden ettelijke predikanten en een vrij groot aantal „leeken”, terwijl last not least oudere en jongere theologische professoren, deels natuurlijk tevens de sprekers, aanwezig waren. Men begrijpt dadelijk hoe geschikt een dergelijke gelegenheid is, om de typische Luthersch-kerkelijke en wetenschappelijke sfeer te leeren kennen.

De oriëntering op dezen zomercursus was zoo breed mogelijk. Historische, dogmatische en religieuze onderwerpen wisselden elkaar af. Verschillende N.T. onderwerpen stonden op het programma. Prof. de Zwaan uit Leiden gaf drie colleges over „Persoonlijk geloof bij Paulus”, terwijl ook Prof. Moe uit Oslo zeer de moeite waard was met zijn voordrachten over „Vernunft und Geist im Neuen Testament”. Van de vele andere onderwerpen noem ik nog een pleidooi voor het herstel van de private biecht in het licht van Luthers opvatting, om daarmee aan te geven hoe naast het zuiver-theologische ook praktisch-kerkelijke vragen de belangstelling hadden. En dat aandacht geschonken werd aan de verschillende situaties van de Luthersche kerken in de Oekraïne, Roemenië enz. spreekt voor een o e c u m e n i s c h - luthersche „Tagung” eigenlijk vanzelf.

Iets meer wil ik zeggen over een paar systematische onderwerpen, omdat die ook de meeste discussie uitlokten. Daar was om te beginnen Prof. Koepf uit Greifswald, die over de „Selbstausslegung der Offenbarung” handelde. Deze vertegenwoordiger der dialectische theologie kondigde ons zijn „radikale Absage an die Religionsphilosophie” aan. In de theologie gaat het er om de Openbaring zelve aan het woord te laten komen; daarom is haar grondhouding „das reine Hören” (Barth). In de discussie kwam heftig protest van de zijde van Prof. Stange, die niets van de dialectische theologie wil weten, daar zij hem te intellectualistisch en te negatief is. Volkomen gerechtvaardigd was zijn verdediging van de Religionsphilosophie: het gaat in de theologie om methodische wetenschappelijkheid. Daarvoor hebben wij begrippen noodig, waar de openbaring ons echter niets over zegt.

Weer een ander type ontmoetten wij in Prof. Wobbermin uit Göttingen, de geharnaste bestrijder der dialectici, die de anthropologische gedachten in de theologie van Luther en Schleiermacher behandelde. Hij nam het op voor de subjectieve zijde van het geloof en trachtte aannemelijk te maken dat Schleiermacher met zijn „schlechthinniges Abhängigkeitsgefühl” de lijn van Luther doortrekt, voor wie God en geloof in correlaat-verhouding staan (Luther's „dass Gott und Glaube zu Haufe gehören”). Het staat niet aan mij te beoordeelen, in hoeverre Wobbermin hier juist

veel te veel van de objectieve zijde uit gezien was. — Hoe het zij, het is belangrijk om den theologischen strijd om de juiste Lutherinterpretatie door Luthersche theologen, eens van nabij te hebben kunnen gadeslaan. was. In de discussie werd opgemerkt dat Schleiermacher door den referent Even merkwaardig als het is om een Lutheraan zelf, nl. den Leipziger hoogleeraar Prof. Sommerlath in zijn fijne en treffende analyse van het wezen van het Lutheranisme, dit tegenover Katholicisme en Calvinisme als „die Mitte der Konfessionen” te hooren karakteriseeren.

Ik kan tenslotte niet nalaten nog iets te zeggen over den politieken achtergrond. Al moet men als buitenlander oppassen niet te veel af te gaan op een persoonlijken, oppervlakkigen indruk. Officiëel werd over deze dingen weinig gezegd, ook al omdat sociaal-ethische en cultureele vragen hier op den voorgrond stonden, zoodat de „nationale verheffing” buiten bespreking kon blijven. Maar men krijgt wel den indruk dat de meesten zich achter de regeering gesteld hebben. En Hitler wordt wel algemeen als godsgezant beschouwd.

Ik roer dit punt aan, omdat mij bij een officieuze bespreking over de Deutsche Christenen, die ik het voorrecht had bij te wonen en waar de genoemde Prof. Koepf, een voorman van deze beweging, een inleiding gaf, gebleken is hoe men het theologisch verantwoordt, zich bij een dergelijke groep aan te sluiten. De Kerk moet een vrijwillige verbinding met den Staat aangaan, aldus Koepf, omdat zij de „schöpfungsgegebene Kräfte” van het volk niet vernietigen mag. Het is de taak van de Kerk „sich hinein zu stellen in das aktive Geschehen”.

Men gevoelt hoe gevaarlijk dergelijke leuzen kunnen zijn op een oogenblik, dat men alle critische bezinning verloren schijnt te hebben om daemonische krachten van „schöpfungsgegebene” ook maar te kunnen onderscheiden! En als Koepf zegt dat de volkskerk een gemeenschap is van hen die onder het Evangelie gesteld worden en niet van de geloovigen, zoodat de Kerk tegenover haar leden een zendingstaak heeft, dan is daar natuurlijk wel een element van waarheid in, maar tevens vraagt men zich toch af of de Christelijke Kerk, door haar deuren zoo wijd open te stellen, niet groot gevaar loopt te verburgerlijken en verpolitiekt te worden.

Felle oppositie voerde dan ook een vertegenwoordiger der Jung-Reformierten, die voor de volkomen vrijheid van de Kerk t.o.v. den Staat opkwam, omdat zij het geweten van den Staat moet zijn. Waar-tegenover Koepf stelde dat de vrijheid van het Evangelie juist bewaard zou blijven, door in te gaan in de bindingen van het volk.

De ontwikkeling van de kerkelijke toestanden in Deutschland houdt de gemoederen momenteel wel sterk bezig. Geen wonder dat dan ook verschillende brochuretjes en artikelen over deze zaak en ook in ruimeren zin over de verhouding van nationaal-socialisme en Christendom verschenen zijn. Hieronder verdient vooral ook aandacht de felle critiek van Karl Barth in zijn: Theologische Existenz heute!

In dit intermezzo heb ik mijn indruk gegeven van wat ik zelf vernam over den huidige stand van zaken in de Evangelische Kerk. Het staat in eenigszins los verband met wat ik berichtte over de Luther-academie.

Maar ik schreef dit omdat dezelfde personen bij beide betrokken waren en het om kerkelijke belangen ging. —

Het lijkt mij zeer wenschelijk dat ook een volgend jaar de Hollandsche theologen hun belangstelling voor deze jonge stichting toonen. De kosten zijn zeer gering (\pm één gulden per dag).

Van een bezoek zal men zeker geen spijt hebben. Moge dit artikel er toe bijdragen, dat ook voor niet-luthersch Nederland de Luther-academie op den duur beteekenis krijgt voor onze theologische vorming.

Leiden.

A. DRONKERS.

Kroniek.

Als deze eerste aflevering van de Vox verschijnt, is het academisch jaar reeds lang begonnen. Steeds dichtter weeft de winter al zijn donkeren sluier om de dagen, lange avonden wachten. Theologisch Nederland gordt zich aan tot praktischen arbeid en studie en onze gedachten worden beheerscht door wat vóór ons ligt. Van de Kroniek verwacht men dan ook geen uitvoerig relaas over de laatste maanden, hoogstens in den vorm van rekenschap; hoogstens ook mag aan voor de toekomst belangrijke feiten niet voorbijgegaan worden.

Rekenschap dus. Om met het buitenland te beginnen. Wij werden aangenaam getroffen door een bericht uit Denemarken, dat daar sinds een half jaar een „Vox Theologica” door de studenten wordt uitgegeven. De naam van onze zuster is : „Teologisk forum”. Het blad verschijnt elke maand en beoogt een gelijksoortig doel als de Vox hier in Nederland. Evenals van de Vox is de opzet van „Teologisk forum” algemeen. Hoewel de behandelde onderwerpen zeer varieren en een oorspronkelijke frissche geest dit blad bezielt, kan men vooral in de laatste nummers een sterke invloed van Barth bespeuren. Maar ook in Denemarken leeft blijkbaar sterk het besef, dat de eigen theologie een aparte taak heeft. Moge een dergelijk besef ook steeds meer de Nederlandsche theologen bezielen tot theologischen arbeid!

Trouwens, niet alleen via dit feit uit Denemarken hebben wij ons rekenschap te geven van onze eigen theologie, de gang van zaken in Duitschland mag voor de Nederlandsche theologen een aansporing zijn tot bezinning en studie. In twee opzichten. Ten eerste is het niet te verwachten, dat de Duitsche theologie in de eerstkomende tijd veel zal opleveren, dat voor ons van waarde is. Teveel toch worden de Duitsche theologen in beslag genomen door de politieke vragen en de sterke strooming der „Duitsche Christenen”. Hopenlijk is het gelukkig, dat de Nederlandsche theologie thans sterker dan vroeger op zichzelf, althans niet meer op Duitschland aangewezen is. Ten tweede blijkt in Duitschland zelf, dat alleen door een degelijke bezinning op theologische vragen de theoloog het uithoudt op het oogenblik. „Theologische Existenz heute” houdt de eisch in, dat de theologie zich nooit de vereindiging of beperking mag laten opleggen, die in Duitschland door helaas al te veel theologen vrijwillig aanvaard wordt. Wij mogen hier niet nalaten de moedige brochure van

Barth te noemen, waarin hij zich als theoloog handhaaft in het Duitschland van thans. Wat dat wil zeggen, „zich als theoloog handhaven”, wordt ieder duidelijk, die Barths brochure leest.

En wreekt zich ook in Duitschland niet, wat onze vorige Kroniekschrijver eens over de Deutsche theologen opmerkte, dat zij zoo ver van het leven der cultuur stonden in al te eng-theologische vraagstelling?

Rekenschap over al deze dingen wil zeggen, dat wij in Nederland onze theologie nooit mogen verwaarloozen, maar met dubbele kracht aan het werk moeten, niet „ver van het gedruisch der wereld”, maar ook nooit in afhankelijkheid van welke empirische beperking ook, die voor de Nederlandsche theologie ook steeds blijft dreigen. Dan zal het mogelijk zijn dat wij ons als theologen handhaven en toch de typisch Nederlandsche traditie voortzetten, dat de theologie in levende wisselwerking staat met het geheele geestelijke en sociale leven van onzen tijd. Aan activiteit ontbreekt het niet: de brochurelezer van „Kerkopbouw” blijft doorlopend vloeien, de Generale Synode der Gereformeerde Kerken duurde drie weken, de geschriften van Dr. Ubbink werden met nog een vermeerderd, de commissies van „Kerkopbouw” werken hard, niet 't minst de commissie voor Theologie en Kerk, op de Hervormd Gereformeerde Predikantenvergadering hield Dr. G. Oorthuys een interessante rede over de Labadie. Jammer, dat zoowel bij de Christelijk Gereformeerden als de Gereformeerden een predikant wegens zijn theologische opvattingen de kerk moest verlaten. Beide synode's hielden zich met een dergelijk geval bezig. Tegenover deze gevaren van separatisme staat de zichtbare toenadering tusschen Gereformeerden en Christelijk Gereformeerden, (De synode's wisselden telegrammen!) als een verheugend feit. Zal het aannemen van „Eenige Gezangen” door de Gereformeerde Synode een beletsel voor verdere toenadering zijn?

Ook in de Hervormde Kerk wordt steeds levendiger het besef, dat de eenheid bestaansvoorwaarde is voor de kerk. Na het overleg met „Kerkherstel” besloot „Kerkopbouw” zijn reorganisatierapport nog niet te publiceeren. De theologische vragen van geloofsformuleering, leertucht, beginselen van kerkorde, kerkbegrip, dringen zich met geweld op, maar worden niet minder ingewikkeld. De discussie over deze theologische vragen af te sluiten ter wille van een reeds bestaande overeenstemming in een groote groep is even begrijpelijk als gevaarlijk. Wij zien met spanning de publicatie van het Kerkopbouwrapport, vooral om zijn theologische achtergrond, tegemoet.

Aan de Academies veranderde veel. In Leiden nam Prof. Knappert afscheid in een openbaar afscheidscollege, dat voor allen, die zijn onderwijs genoten hebben, een karakteristieke bevestiging was van de beginselen, die hij hoog hield en van den geest van zijn onderwijs, maar vooral een blijde bevestiging van zijn beminnelijken humor en zijn humanen geest. Als opvolger benoemde de Synode Dr. G. Sevenster. Op het oogenblik, dat deze regels geschreven worden, is nog steeds geen benoeming gedaan in de vacature-Prof. Eekhof. Wij zijn benieuwd, welke kerkhistoricus deze — door Prof. Eekhof en zijn voorgangers zoo bekende — plaats zal innemen. Wij zijn niet rijk aan kerkhistorici.

In Amsterdam bleek men het onder jongere krachten ook niet voor 't kiezen te hebben. In de vacature Prof. Appeldoorn werden twee lectoren benoemd. Dr. Leendertz en Ds. de Holl, geen van beiden be-

hoorend tot een jongere generatie. Er hapert toch beslist iets, als uit een heele generatie van theologen geen hoogleeraar gevonden kan worden. Men kan toch moeilijk zeggen, dat theologisch Nederland naar verhouding te veel hoogleeraarsplaatsen heeft!

In Kampen werd Ds. Mr. G. M. den Hartogh benoemd als opvolger van wijlen Prof. Bouwman, terwijl Dr. K. Schilder, die onlangs in Duitschland promoveerde, de plaats van Prof. Honig zal innemen.

Rest nog te vermelden, dat de vergadering der Synode van de Hervormde Kerk in Juli wel allerlei ook voor de Vox belangrijke onderwerpen zeer voorloopig aansneed, maar dat vooral de vergadering van het volgend jaar voor de lezers van de „Vox” zeer belangrijk belooft te worden.

Zoo is er deze zomer weer druk vergaderd door de predikanten. De commissies zijn niet te tellen. Merkwaardig is, hoe op 't oogenblik in schier alle kringen de vraag van moderne zielszorg aan de orde komt, in verband natuurlijk ook met het grootstadsprobleem (zie verslagen Herv. Synode!) en de uitslag van de volkstelling. De theologen zullen zich dan ook ernstig hebben bezig te houden met deze nijpende vraag, of de theologie in staat is de kerk te helpen in haar uitgesproken behoefte aan zielszorgers. Want ook in het antwoord, dat de theologie geeft op de vragen der ziel, ligt een criterium van haar waarheid.

Doch, hoe gelukkig het ook is, dat onze theologen steeds meer praktisch en reëel zijn ingesteld, onze activiteit mag niet geheel daarin verbruikt worden. Het ceterum censeo van den vorigen kroniekschrijver blijft gelden: „studie, theologische arbeid!”

Zoo gaan wij een nieuw jaar van studie en praktijk weer in. De „Vox” wil op bescheiden wijze blijven dienen bij Uw arbeid, zij wil U helpen om ook ver van het academisch centrum, in levend verband met de wetenschappelijke theologie te blijven, zij vraagt Uw medewerking door bijdragen en kritiek. Voor studenten en predikanten wil de Vox symbool zijn van de studie, die door alle verstrooidheid van leven en avonturen heen ons blijft aanzien en haar eischen blijft stellen.

Dat de „Vox” blijve funktioneeren in het geheel van een steeds vruchtbaarder theologischen arbeid en van een steeds grooter aantal bewuste Nederlandsche theologen!

J. DE GRAAF.

Boekbespreking.

„Wij belijden". N.V. van Gorcum & Comp., Assen, 1933.
133 blz. / 0.90.

Een aantal weekblad-artikelen, vrijzinnige (positief gehouden) beschouwingen over de belijdenisvragen der N.H. Kerk. Schrijvers: Prof. Dr. J. Lindeboom, Dr. H. de Vos, G. van Duyl, Dr. G. Sevenster. Goed voorbeeld van populaire, en toch niet oppervlakkige schrijftant. H. F.

Statistiek van het Hooger Onderwijs 1930-1931. Centraal Bureau voor de Statistiek. 1932. 80 blz. / 1.50.

Een zeer interessant document. Geeft cijfers en beschouwingen over het H.O. ten onzent. Gegevens o.a. over de aantallen studenten, ook per faculteit, hun sociaal milieu, kerkelijke gezindte enz. Dr. Th. J. Idenburg schreef een lezenswaardige, toelichtende tekst. H. F.

Dr. H. Obbink, De godsdienst in zijn verschijningsvormen. 288 blz. Prijs geb. / 7.90. J. B. Wolters' U.M. N.V. Groningen 1933.

We ontvangen hier een omwerking van de stof van het sinds lang uitverkochte vierde deel van het Bijbelsch-Kerkelijke Woordenboek in systematischen vorm. Het is dus, zij 't in een doorlopend betoog, dat zich aangenaam laat lezen, een verzamelwerk voor de godsdienstphaenomenologische studie. Na eenige inleidende bladzijden, o.a. over de verhouding van godsdienst en kultuur, magie en zede, wordt de stof ondergebracht onder de hoofden: de mensch en de natuur, de mensch en de samenleving, de mensch en het gansch andere, de godenwereld, godsvereering en religieuze praktijken, religieuze voorstellingswereld, heilige boeken. De onderverdeling is dan verder geheel gebaseerd op de verschillende begrippen. Een register vergemakkelijkt het gebruik van het werk bij het naslaan. Het is evenwel in de eerste plaats bedoeld voor de studenten ter inleiding op de colleges en ter voorbereiding voor het examen. Onder de „ontwikkelde gemeenteleden", die de schrijver daarnaast op het oog had, kunnen we gerust ook de predikanten rekenen. Het boek is voortreffelijk uitgegeven en keurig geïllustreerd. A. A. v. R.

Dr. G. Oorthuys en dr. P. J. Kromsigt, Grondslag en wezen der kerk. 135 blz. Prijs ingeb. / 2.75, geb. / 3.75. H. Veenman en Zonen, Wageningen 1933.

Dit werk bevat vier voordrachten, in den cursus 1931-'32 gehouden voor de „Vereeniging tot vestiging van „bijzondere leerstoelen" aan de universiteit te Leiden. Dr. O. behandelt het verband van verbond en kerk, dr. K. op deze basis het wezen der kerk. Er komen zoo heel wat dingen ter sprake van historischen, dogmatischen kerkrechterlijken en praktischen aard. Grondtoon is het zoeken duidelijk te maken van de wezenlijke beteekenis van den doop voor de kerk en het volksleven. Jammer, dat dit gebeurt in schema's, die grootendeels ontleend zijn aan momenteel geantiqueerde dogmatische en kerkelijke tegenstellingen. Wel wordt

op de jongste ontwikkeling der theologie, met name de dialektische beweging gewezen, maar deze wordt voor eigen gedachtengang en formulering hoegenaamd niet vruchtbaar gemaakt. Daarenboven is de betoogtrant zelve weinig strak. Het geheel heeft mij niet bevredigd. Er moeten in deze gedachtenwereld schatten verborgen liggen, die nog niet aan het licht zijn gebracht, ook niet door deze publikatie.

A. A. v. R.

Dr. F. W. A. Korff, De wetenschap des geloofs. G. J. A. Ruys' U.M. Zutten, 1932.

Na de lektuur van „Op weg naar een nieuwe levenseenheid” levert deze inaugureele rede niet zooveel nieuwe gezichtspunten op. De daar gegeven gedachten worden hier toegespitst op de verhouding van de theologie als de „wetenschap des geloofs” tot de andere wetenschappen, waarbij dan uiteraard uitvoerig de verhouding van geloof en openbaring ter sprake komt. Deze uiteenzettingen worden sterk beheerscht door de bespreking van de dialektische theologie. Dat mij alles even helder is, kan ik niet zeggen. Wat beteekent in dit betoog b.v. de term: „het existentiële denken?”

A. A. v. R.

B. W. Willemsen, Wat wil prof. dr. A. H. de Hartog? U.M. Holland, Amsterdam, 1932.

Deze brochure van 46 blz. van den eersten sekretaris van de vereeniging „De Hartog-gezelschap” bevat een verzameling beoordeelingen van anderen over prof. de H., opmerkingen van den schrijver over diens systeem en bespreking van de daarop uitgebrachte kritiek. Als inleiding in de beteekenis van prof. de H.'s werk voor de theologie is ze daarom minder geschikt. Ze is trouwens ook niet zoo bedoeld. Een dergelijke inleiding moet m.i. nog geschreven worden. Eerste voorwaarde is daarvoor minder uitbundigheid.

A. A. v. R.

Ds. C. A. Lingbeek, Vingerwijzingen van onzen God. 151 blz. Prijs inge. f 1.90, geb. f 2.60. H. Veenman en Zonen, Wageningen (1933).

Een zeven-tal preeken over het doops- en avondmaalsformulier, geschreven voor de serie „Van goedertierenheid en recht”. De schrijver volgt de formulieren op den voet en maakt naar aanleiding daarvan verhelderende en toepasselijke opmerkingen.

A. A. v. R.

Handboek voor de Vredesbeweging in Nederland, onder redactie van Ds. J. B. Th. Hugenholtz. N.V. Joh. Mulder's U.M. Gouda.

Een voortreffelijke gids! Eerst artikelen over: De arbeid van den Volkenbond (1930-'31); De R.K. Kerk en de wereldvrede; De jongeren en de vrede; Uit de voorgeschiedenis van de vredesbeweging. Dan verder

alle mogelijke gegevens aan adressen, statuten, doelstellingen, periodieken, literatuur enz. van de talloze instituten en organisaties van het vredeswerk in binnen- en buitenland.

A. A. v. R.

Jaarboek voor de Ger. Kerken in Ned. (in Herst. Verb.).
Uitg.: drukkerij Vijlbrief, Haarlem. 1933.

Behalve de gewone verslagen enz., die den buitenstaander doen kennismaken met het leven in deze kerken, bevat dit jaarboek zeven artikelen van beknopten omvang, die de geestelijke zijde van dit leven uitdrukken. Het blijkt vooral te gaan over de schriftbeschouwing en de verhouding van de kerk (het christelijk leven) en de gegevens der moderne kultuur.

A. A. v. R.

J. Rottenberg, Th. B. Miss. Predikant onder Israël. Joodsche Stemmen over Christus en Christendom. Met een inleidend woord van Dr. J. H. Gunning J.Hz. N.V. J. M. Bredée's Uitgevers Maatsch. — Rotterdam. Prijs ingenaaid / 1.75, gebonden / 2.50.

In dit boek vestigt de schrijver de aandacht op de verschuiving, die heeft plaats gevonden in het oordeel van vele Joden over Christus en Christendom. De schrijver, die goed thuis is in de Joodsche wereld, vertelt ons in het Woord vooraf, dat „Jezus van Nazareth, in deze dagen, een ruimere en belangrijker plaats gaat innemen in de Joodsche wereld”. Het grootste deel van het boek wordt in beslag genomen door uitspraken uit Joodschen kring. Al die uitspraken zijn niet even treffend, zooals de schrijver zelf heel goed weet, b.v. die van Spinoza en die van Mendelssohn, die beide niet verder komen dan een ethische waardeering van de persoon van Jezus. Aan de andere zijde bevat dit boek merkwaardige getuigenissen ook uit den allerlaatsten tijd, die ons doen zien, dat vele Joden inderdaad tot ernstig nadenken gekomen zijn over de vraag, wie Jezus is. Misschien dat dit voor sommige Joden de weg is om te komen tot den „Christus der Schriften”.

J. W. T.

Starrenflonkering. Een bundel driestarren van wijlen Dr. A. Kuyper met een inleidend woord van Dr. H. Colijn. N.V. Dagblad en Drukkerij de Standaard, Amsterdam 1932. Prijs gebonden f 3.90.

In dit boek is een 400-tal „driestarren” van Dr. Kuyper gebundeld. Als men dit boek leest leeft men in in de politieke strijd van de dagen, waaruit deze driestarren dateeren. 'k Zou haast zeggen: dit is een b o e i - e n d boek. 't Begint met het magistrale artikel, waarmee Kuyper in 1872 zijn journalistieke arbeid in de Standaard begon, toen juist de inname van den Briel herdacht werd. De laatste driestar is uit 1919. Boven elke driestar is met enkele woorden door den verzamelaar de situatie, waarop het artikel sloeg, weergegeven. 't Gaat in deze artikelen over allerlei politieke vragen en ook wel over niet-politieke. De artikelen zijn in groepen

gerangschikt: Partijvorming en beginselstrijd, Sociaal leven, Schoolstrijd enz. Ook niet-geestverwanten zullen dit boek zeker met groote interesse lezen, zelfs al „voelt” men niet voor de politiek.

J. W. T.

Adolf Müller, Werdestufen des Glaubensbekenntnisses, eine geistesgeschichtliche Untersuchung, Heft 5 der Schriftenreihe „Theologie und Kultus”, herausgegeben von Lic. Robert Goebel, Verlag der Christengemeinschaft, Stuttgart 1932, 134 S.

De schrijver is op voetspoor van Rud. Steiner er van overtuigd, dat het wezen van het Christendom niet in geloofsreligie opgaat. Hij meent, dat het uur geslagen heeft „wo das freie Menschen-Ich um Erkenntnis der geistig-göttlichen Reiche zu ringen hat” (S. 23). Onder dit gezichtspunt slaat hij een blik op de historische beteekenis van het credo der kerk, speciaal het Apostolicum dat als bindende regel van geloof voor hem „Ausdruck einer vergangenen Frömmigkeitsepoche” is (S. 61). In de Christengemeenschap heeft men het Apostolicum in gewijzigde gestalte daar leeft het als „belijdenisgebed” in een vorm, die past bij het tijdperk van „freie Geisteskenntnis”.

De oorsprong van het credo is in het duister gehuld. Maar dit feit wordt door Müller geduid als heenwijzing naar inspiratie uit de geestelijke wereld, waaraan alle cultische teksten hun ontstaan danken (S. 36). En ook het Apostolicum was bestanddeel van den cultus, voorbereiding voor den Doop, sakramenteel van karakter. De verschillen tusschen ouder en jonger Apostolicum worden in verband gebracht met den invloed van de geestelijk begaafde Keltische volken, het Nicaeno-Constantinopolitanum en het Athanasianum in hun verschillend karakter ter vergelijking behandeld. In de kerken der reformatie, waar de cultus grootendeels wegviel, werd een reeds eeuwen gaande „Bedeutungswandel” beëindigd en werd het credo tot leer.

In de Christengemeenschap kent men het weer als cultus-tekst, is het weer in gebed in de sakramentele sfeer en wacht het op de „innere Selbsttätigkeit” van den mensch, die de geestelijke waarheden in vrijheid grijpen moet. De eenheid ligt daar niet in de leer, maar dieper in de „Wandlungsmacht der Christuskräfte, die im Kultus ausstrahlt” (S. 112).

Het boekje is belangrijk voor ieder, die met een proeve van anthroposophische theologie eens kennis wil maken. Ofschoon het eigen wegen bewandelt, toont de schr. bekendheid met wat geleerden als Harnack, Kattenbusch, Lietzmann over de symbolen schreven.

E. J. F. S.

C. Leonard Woolley, Ur der Chaldeeën. 184 blz. Prijs ingen. f 4.25, geb. f 5.25. Erven J. Bijleveld, Utrecht.

Dr. H. W. Obbink bewerkte dit boek vrij naar het Engelsche origineel, zóó dat er een zelfstandig werk uit ontstaan is, dat zich beter laat lezen dan met vertalingen gewoonlijk het geval is. Prof. Dr. H. Th. Obbink

schreef een woord ter inleiding. De uitvoering is keurig: het kunstdruk-papier, de 50 mooie afbeeldingen en de duidelijke kaarten verhoogden de aantrekkelijkheid van dit ook naar z'n inhoud zoo interessante boek over „de stad van Abraham". In een vlot geschreven relaas van het verloop en de resultaten der opgravingen ter plaatse en in de naaste omgeving wordt de geschiedenis van de stad en haar kultuur vanaf de vroegste tijden (\pm 3200 v. Chr.) tot in de dagen van Nebukadnesar beschreven. Zodoende krijgen we een kijk op de techniek van het opgravingswerk én op de kultuur van vele eeuwen her. Op zichzelf zijn deze dingen al zeer belangwekkend, daar reëel kontakt met een dergelijke oude en vreemde kultuur verrijkend en verhelderend op ons eigen bewustzijn kan inwerken. Bovendien wordt de Bijbel door deze dingen in „Oostersch licht" gesteld, hetgeen ook z'n voordeelen heeft.

A. A. v. R.

Albert Schweitzer, Uit mijn leven en denken. Geautor. vert. van H. M. Eigenhuis-van Gendt en J. Eigenhuis. 245 blz. Prijs: ingen. f 3.—, geb. f 3.75. H. D. Tjeenk Willink en Zn. N.V., Haarlem, 1932.

Deze met acht fraaie illustraties verluchte autobiographie vertelt ons van den levensloop van Schweitzer, maar vooral van de ontwikkeling van zijn gedachten en het ontstaan van z'n boeken. Een en ander is niet alleen interessant, maar ook van beteekenis voor het juiste begrip van zijn werken. Verder werpt het uiteraard ook een bepaald licht op de figuur van den schrijver, met wien nader kennis te maken steeds een verrijking is. De vertaling laat zich prettig lezen. Het boek is goed verzorgd uitgegeven. In het bijzonder wijs ik nog op de „Narede", waarin eenige bladzijden gewijd zijn aan de „ethische mystiek van eerbied voor het leven".

A. A. v. R.

Jaarboek van de Vereeniging van Vrijzinnige Hervormden in Nederland 1932-1933. Prijs f 1.—. N.V. van Gorcum en Comp., Assen.

Behalve de gewone verslagen en adreslijsten komt in dit jaarboek een artikel voor van dr. C. J. Bleeker over „Werkelijke en mogelijke invloed van de oecumenische beweging op het richtingsvraagstuk in de Ned. Herv. Kerk". Dr. B. bespreekt de oekumenische geest vrij uitvoerig en bepaalt dan verder de beteekenis van deze beweging in den hervormden richtingsstrijd, met name in de vereeniging van vrijzinnige hervormden. Het blijft daardoor wel wat erg praktisch georiënteerd. Toch noteeren we dit referaat, gehouden op een vrijz. herv. pred. vergadering als een niet onbelangrijke bijdrage tot de litteratuur over het oekumenisch streven. Het overtuigt te meer van de noodzakelijkheid, dat er principiëel-theologische studiën aan dit vraagstuk gewijd worden.

A. A. v. R.

Prof. Dr. Ph. Kohnstamm, Psychologie van het ongeloof
I. Algemeene inleiding. 80 blz. Prijs f 1.50, bij intekening
op de geheele serie f 1.25. N.V. Boekh. W. ten Have, Amster-
dam.

Dit is het eerste geschrift in een serie van zeven nummers, waarin gehandeld zal worden over het ongeloof als modern verschijnsel in verband met karakter en aanleg, gezinsleven, school, kerk, natuurwetenschap en hedendaagsche maatschappij. Door deskundigen op de onderscheiden gebieden wordt „het sterke verval van de religieuze bindingen en tradities” in Europa naar alle kanten beschreven. Zoowel de beteekenis van het onderwerp, als de veelzijdigheid van de behandeling, als de namen der schrijvers kunnen ons het vertrouwen schenken, dat hiermee een uitgave is begonnen, die van belang is, in de eerste plaats voor de kerk, en dan in afgeleiden zin ook voor de theologie. Prof. Kohnstamm bespreekt nu in deze algemeene inleiding de verhouding van gelooven en weten, de inhoud van het christelijk geloof, de misverstanden die gaande zijn t.a.v. van het evangelie, en de weerstanden die het evangelie in het moderne denken te overwinnen heeft. Over verscheiden verschijnselen en problemen van onzen tijd worden daarbij opmerkingen gemaakt. Zijn overtuigingen op theologisch terrein doen zich daarbij uiteraard gelden. Maar dit geschrift kan geen aanleiding zijn, daar dieper op in te gaan.

A. A. v. R.

Wij kondigen aan:

De lofzang van Mozes en Mirjam. Het Hooglied van Salomo. En toelichting van de strekking van „Het heilig evangelie vertolkt”. N.V. Van de Garde & Co., Zaltbommel 1933.

U. F r e e z e, De eeuwigheid in den tijd. N.V. Drukkerij Jacob van Campen Amsterdam.

Bulletin, v. h. instituut voor systematische theologie.

J. H. B e r g m a n s - B e i n s — Drentsche legenden. Prijs / 1.25. N.V. v. Gorcum & Comp., Assen 1933.

Van Gorcum's Uitgaven voor het Godsdienst-onderwijs op School, Catechisatie en in Jongerenkring — idem 1933.

Kampvuur, Maandblad voor jongeren — idem. Sept. 1933.

Inning abonnementsgelden.

De uitgevers zouden gaarne op 1 November a.s. de abonnements-kwitanties ter inning afgeven.

De abonnementsprijs voor den loopenden 5en jaargang (jaargang 1933-1934) bedraagt / 2.50. Nu kan men zich / 0.15 incassokosten besparen door dit bedrag vóór 1 November te storten op postrekening 2255 Van Gorcum & Comp. N.V., Assen. Na dien datum zal er met genoemde verhooging over beschikt worden.

DE BIJBEL IN DEN NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE ALS SPIEGEL DER CULTUUR

DOOR Dr. K. F. PROOST.

DEEL I „DE MIDDELEEUWEN” (BAND IX VAN „HET HANDBOEK”, BIBLIOTHEEK VAN WETENSCHAPPELIJKE GESCHRIFTEN OVER DEN GODSDIENST).

De schrijver wil laten zien, hoe de Bijbel altijd weer geweest is het meelevende en meegroeiende boek van den tijd, die veranderde en voortschreed. Elke tijd las in dien Bijbel de waarheid ook op een eigene wijze, in het gebruik en de toepassing die men van den Bijbel maakte spiegelden zich de maatschappelijke verhoudingen en de geestelijke voorstellingen weer.

Dit boek is niet bedoeld voor ingewijden in de literatuurgeschiedenis, noch voor speciaal theologisch gevormden. Het richt zich tot een breederen kring van belangstellenden en is daarom eenvoudig gehouden. Aan een kleiner aantal belangstellenden zou kunnen blijken hoeveel hier nog nader te onderzoeken valt.

De pers was eenstemmig in zijn oordeel: „Het was een genot zich in dit boek te verdiepen” (*Ds. A. C. de Regt in het Vrijz. Godsd. Kerkblad*); „Het is een mooi, goed boek, waarmee Dr. Proost ons gelukkig heeft gemaakt en we verlangen naar de volgende deelen” (*Herman Poort in de Leeuw. Crt.*) — „Een boeiend boek, een rijk boek, een belangrijk boek” (*Dr. G. Horreüs de Haas in Het Blad*).

Zoo juist verscheen van dit werk

DEEL II „DE ZESTIENDE EN DE ZEVENTIENDE EEUW” (BAND XI VAN „HET HANDBOEK”, BIBLIOTHEEK VAN WETENSCHAPPELIJKE GESCHRIFTEN OVER DEN GODSDIENST).

De 16de eeuw is een tijd van overgang en van niet veel mooie literatuur. Maar de Bijbel speelde er een groote rol in. De Protestanten wendden zich tot den Bijbel zelf en hebben hun leven, hun strijd en worsteling er in teruggevonden. Zoo werd hij tot een zeer levend boek voor hen.

De 17de eeuw heeft een grootere literatuur voortgebracht en eveneens veel aan den Bijbel ontleend, men denke alleen maar aan Vondel's bijbelsche spelen.

Deze beide perioden worden in dit tweede deel behandeld. Evenals in deel I valt ook hier groote nadruk op de weerspiegeling der cultuur.

Prijs per deel ing. f 4.75

geb. f 5.75

Inteekenprijs „Het Handboek” per jaargang (2 dln.).

ing. f 7.50

geb. f 9.—

Verkrijgbaar bij den boekhandel en bij

VAN GORCUM & COMP. N.V.

UITGEVERS — GIRO 2255 — ASSEN

J. G. G. KÜPPERS - tailleur naar maat
Utrecht, Johan de Wittstraat 7bis, eerder Utrecht, van Alphenstraat 11
levert een **MAGNIFIQUE TOGA**
voor pred. NED. HERV. of REMONSTR. KERK

van zeer deugdzaame toga-stof met garnituur in een 1re qual. fluweel
compleet n.l. Toga, barrette, ondermouwen en zes beffen voor f 110.—.
Toga zonder garnituur voor Luthersche Kerk of advocaat f 90.—.

Goede tooneelstukjes en voordrachten
voor school, huis en kamp vindt U in de serie

Zichtzending gaarne franco op aanvraag

KAMPTOONEEL

~~~~~ *Verkrijgbaar bij den Boekhandel en bij de Uitgevers* ~~~~~
VAN GORCUM & COMP. N.V. - GIRO 2255 - ASSEN

VOOR HET GODSDIENSTONDERWIJS
EN DE ZONDAGSSCHOOL:

Sepp, Bijbelsche Geschiedenis met plaatjes in 3
deeltjes à 60, 45 en 65 ct.

Sepp, Kerkgeschiedenis met Plaatjes in 2 deeltjes
à 65 en 85 ct.

Maronier's Vragenboekjes, à 15 en 20 ct.

Tijdtafel door G. Hulsman à 10 ct.

Kinderen van één Vader, Handleiding f 2.50,
32 Geïllustreerde Bijlagen f 1.—, per stuk 4 ct.
Beelden uit den Bijbel, 160 plaatjes, f 2.20, per stuk
à 2 ct. Albums in 3 soorten.

Het Oude Testament in Beeld, 50 plaatjes, f 0.70.

Het Nieuwe Testament in Beeld, 75 plaatjes, f 1.—.

Zondagsschoolversjes. Twee bladen elk met 20 versjes,
per blad 10 ct.

Sepp, Als de Zondagsschool verlaten is. Geïllustreerd
f 0.60, gebonden f 0.85.

Voor uitdeeling voordeelige voorwaarden. Ook in den Boekhandel.

N.V. UITGEVERS-MIJ. „EDITIO” - HILLEGOM

VOOR

STUDIEBOEKEN

BIJ

WRISTERS - UTRECHT

Vox Theologica

Interacademiaal Theologisch Tijdschrift

ORGAAN VAN DE VEREENIGING VAN STUDENTEN IN DE THEOLOGISCHE FACULTEITEN IN NEDERLAND
GEWIJD AAN DE STUDIE DER THEOLOGISCHE WETENSCHAP

5e JAAR No. 2

REDACTIE EN DIRECTIE:

DECEMBER 1933

— J. DE GRAAF (Leiden), Hoofdredacteur	Alle stukken voor de Redactie aan: —
— J. H. VRIELINK (Groningen), Red.-Secr.	—
— P. J. RICHEL (A'dam-V.U.), Admin.	J. H. VRIELINK, Guldenstraat 188, —
— H. MISKOTTE (Utrecht)	Groningen —
— Ab-Actiaat der Vereeniging:	Uitgevers: —
— K. H. L. VAN SELMS, Oude Gracht 295, —	VAN GORCUM & COMP. N.V. Giro 2255 Assen —
— Utrecht	—

ABONNEMENTSPRIJS PER JAARGANG VAN 6 NUMMERS BINNENL. F 2.50 - BUITENL. F 2.75

INHOUD.

E. J. F. SMITS, Een pleidooi voor natuurlijke religie.

H. FABER, Uit den strijd om de vernieuwing der theologie.

S. GREIJLDANUS, De studie van het Nieuwe Testament in Nederland in den lateren en den laatsten tijd.

J. DE GRAAF, Kroniek.

BOEKBESPREKING.

REDACTIE, Conferentie.

BESPROKEN BOEKEN:

Dr. G. Sevenster, De liefdeprediking in Evangelie en Humanisme.
Uitg. Van Gorcum & Comp. N.V.

KOOPT UW

STUDIEBOEKEN

BIJ

BOEKHANDEL H. DE VROEDE

TRANS

P. VAN DIJK

UTRECHT

TEKST EN UITLEG

Praktische Bijbelverklaring
door Prof. Dr. F. M. Th. Böhl
en Prof. A. van Veldhuizen

II. HET NIEUWE TESTAMENT

Zoo juist verschenen:

HET EVANGELIE VAN MARKUS

door

Dr. A. VAN VELDHIJZEN

Hoogleraar vanwege de Ned. Herv. Kerk
aan de Rijks-Universiteit te Groningen.

VIERDE, ZEER BIJGEWERKTE, DRUK

Prijs, gebonden . . . . . / 2.90

Bij bestelling van de serie . . / 2.50

Zoo juist verschenen:

J. H. F. KOHLBRUGGE 'S MENSCHEN RELIGIE

DEEL II

VOORSTELLINGEN
DER VOLKEREN
BETREFFENDE DE ZIEL

Prijs, gebonden . . . / 3.90

VERKRIJGBAAR BIJ DEN BOEKHANDEL EN BIJ DEN UITGEVER
J. B. WOLTERS - GRONINGEN - DEN HAAG - BATAVIA

Zoo juist verschenen:

Dr. JOSEPH KASTEIN

DE GESCHIEDENIS DER JODEN

Nederl. vertaling van Dr. J. L. Snethlage.

Een krachtig bewogen drama, waarin de lotgevallen, die zich, door zooveel eeuwen en over zooveel wereldstreken verspreid, aan de Joden hebben voltrokken, tot eenheid zijn gebracht onder het gezichtspunt van de Joodsche religieuze idee.

Hier uit zich een diep religieuze persoonlijkheid, begaafd met een alles-behalve beperkte, veeleer universeele denkwijze en verrassende levenswijsheid; hier uit zich een kunstenaar in een even bewogen als geconcentreerde taal, in heldere formuleeringen en samenvattingen, waaronder men steeds als ondergrond een zuivere bezieling en een prachtig bedwongen hartstochtelijkheid aanwezig voelt, die slechts zoo nu en dan in felle flitsen zich baanbreekt.

PRIJS / 6.90 IN FRAAIEN BAND

Verkrijgbaar bij den Boekhandel.

VAN LOGHUM SLATERUS N.V. — ARNHEM

Enkele belangrijke nieuwe uitgaven:

DE LIEFDEPREDIKING IN EVANGELIE EN HUMANISME.
Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleeraars-
ambt vanwege de Nederlandsche Hervormde Kerk aan de
Rijksuniversiteit te Leiden op Vrijdag 20 October 1933, door
Dr. G. Sevenster f 0.75.

ONSTERFELIJKHEID OF OPSTANDING, door Prof. Dr. G.
van der Leeuw. (Kerkopbouw-geschriften, reeks I no. 1).
f 0.40. Bij teekening f 0.30.

GESCHIEDENIS VAN HET VRIJZINNIG PROTESTANTISME
deel II. De ontwikkeling van het Vrijzinnig Protestantisme
sedert Lessing tot en met het ontstaan
van het Modernisme, door Prof. Dr. J. Linde-
boom. Ing. f 4.75, gebonden f 5.75. Voor teekenen op
„Het Handboek”, ing. f 3.75, geb. f 4.50.

ANNALEN DER CRITISCHE PHILOSOPHIE. Deel III, 1933.
Met bijdragen van Drs. P. H. van der Gulden, Dr. P.
G. J. Vredenduin, Dr. T. Goedewaagen, Prof.
Dr. H. Kelsen, Prof. Dr. H. J. Jordaan, Dr. D.
Bartling. Ing. f 2.90, geb. f 4.25. Bij teekening ing.
f 2.50, geb. f 3.90.

Verkrijgbaar bij den boekhandel en bij de uitgevers

VAN GORCUM & COMP. N.V.

GIRO 2255

ASSEN

Kerkelijke handboekjes.

BEPALINGEN UIT DE REGLEMENTEN DER NEDERLANDSCHE HERVORMDE KERK, waarvan de kennis onmisbaar is voor allen, die in haar belang stellen, in het bijzonder voor Ouderlingen, Diakenen, Kerkvoogden en Notabelen. Bewerkt door *Ds. C. W. Coolsma*, Hervormd Predikant te Groningen. Derde, veel vermeerderde en bijgewerkte druk. Prijs in linnen omslag f 0.90.

DIACONAAL ZAKBOEKJE. Samengesteld door *Dr. J. H. Adriani*, Secr. van den Armenraad te Utrecht, *Mr. Dr. J. van Bruggen*, Voorz. van den Raad van Arbeid te Amsterdam, *W. J. Hemmes*, Alg. Secr. van de Federatie van Diaconieën te Utrecht, *Jhr. Dr. A. W. van Holthet tot Echten*, Vice-Voorz. van de Federatie van Diaconieën te Assen, *Mr. F. A. Nelemans*, Kantonrechter te Rotterdam en *H. Wisman*, Dir. van Maatschappelijk Hulpbetoon te Utrecht. Tweede, herziene druk. Prijs in linnen omslag f 0.90, in kunstleer geb. f 1.35.

Verkrijgbaar bij den boekhandel en bij de uitgevers
VAN GORCUM & COMP. N.V.
GIRO 2255
ASSEN

Hebt U belangstelling voor:

UITGAVEN VOOR OUDERS EN OPVOEDERS
DOOPGESCHENKEN
VERHALENBUNDELS
KINDERBOEKEN
JEUGDLECTUUR
ONDERWIJS
KERSTGESCHENKEN
CLUBWERK
GODSDIENSTONDERWIJS
RELIGIEUS LEEKESPEL
TOONEEL
GEDICHTEN
BELIJDENISGESCHENKEN
BROCHURES
KERKOPBOUW-GESCHRIFTEN
ESPERANTO
DRENTSCHE UITGAVEN
GEDRUKTE FORMULIEREN
VUGA-WETSUITGAVEN
WETENSCHAPPELIJKE WERKEN

Vraagt ons dan om catalogus, prospectus
of zicthending op dat gebied!

VAN GORCUM & COMP. N.V. — UITGEVERS — ASSEN

VoxTheologica

Interacademiaal Theologisch Tijdschrift

ORGAAN VAN DE VEREENIGING VAN STUDENTEN IN DE THEOLOGISCHE FACULTEITEN IN NEDERLAND
GEWIJD AAN DE STUDIE DER THEOLOGISCHE WETENSCHAP

5e JAAR No. 2

REDACTIE EN DIRECTIE:

DECEMBER 1933

— J. DE GRAAF (Leiden), Hoofdredacteur	Alle stukken voor de Redactie aan: —
— J. H. VRIELINK (Groningen), Red.-Secr.	—
— P. J. RICHEL (A'dam-V.U.), Admin.	J. H. VRIELINK, Guldenstraat 186, —
— H. MISKOTTE (Utrecht)	Groningen —
— Ab-Actiaat der Vereeniging:	—
— K. H. L. VAN SELMS, Oude Gracht 295, —	Uitgevers: —
— Utrecht	VAN GORCUM & COMP. N.V. Giro 2255 Assen —

ABONNEMENTSPRIJS PER JAARGANG VAN 6 NUMMERS BINNENL. F 2.50 - BUITENL. F 2.75

Een pleidooi voor natuurlijke religie.

H. Mandel, Wirklichkeitsreligion, Kiel 1931.
Das metaphysisch-religiöse Ringen der Nach-
kriegszeit, Kiel 1932.

De crisis waarin het Christendom verkeert in onze dagen is wel buitengemeen zwaar. Terwijl de theologie steeds meer haar kracht zoekt in bezinning op eigen categorieën en eigen grens (geloof, openbaring, kerk) en bezig is daarmee het Christendom terug te drijven naar een dogmatisch gebonden isolement, golft veelal langs haar heen en buiten haar om het veelstemmig, zeer bewogen religieuze geestesleven, dat in vrijheid vroom wil zijn. En het is waarschijnlijk, dat de huidige situatie in Duitschland de theologie daar dwingen zal iets minder hooghartig op dit bewogen leven neer te zien. Het moedige woord van Karl Barth tegen de Deutsche Christenen moge zeer sterk en eerbiedwekkend zijn in zijn profetische kracht, wij zullen toch ook de ketters niet kunnen missen, die het verband bewaren willen met de heidensche religie, welke als ondergrond in ons aller hart aanwezig is.

Op het terrein der systematische theologie is het Professor Mandel (Kiel), die voorloopig in de twee hier bovengenoemde geschriften (een uitgewerkt systeem is binnenkort van hem te wachten) opkomt voor de religie in elementairen zin als „von keiner Glaubensproblematik zerstörbare Wirklichkeitsletztbindung”, die van het dogmatische juk bevrijdt en aan den ondogmatischen werkelijkheidsmensch een laatste houvast biedt. Zijn hoofdbezwaar tegen de theologie is, dat zij zoo vreemd blijft aan de ziel van den huidige mens. In de wijde wereld, buiten den engen kring van

theologie en kerk, gaat het om heel andere dingen dan Christelijke dogmatiek en openbaring. Daar gaat het om het bestaansrecht der religie zelf, om de Godsvraag als vraag naar een zingeving der werkelijkheid, die zinnelijk werd sinds het openbaringsgeloof en supranaturalisme voor een moderne wereldbeschouwing onhoudbaar werden, al zijn deze dan ook in kerk en theologie met nieuwe kracht weer gaan heerschen.

In een kort artikel laat zich de positie van Professor Mandel het best weergeven aan de hand van het tweede geschrift, een rectorale rede uit 1932. Mandel bespreekt daar het voor-oorlogse geestesleven, teekent vervolgens den invloed van den oorlog hierop en eindigt met het wijzen van een uitweg onder het opschrift: „Anbahnung undogmatischer Wirklichkeitsfrömmigkeit als der wahren Durchführung „existenziellen Denkens“ in der Gegenwart“.

In het voor-oorlogse geestesleven streden twee stroomingen in gemeenschappelijk front tegen materialisme en positivisme. Ten opzichte van elkaar echter vormden zij een tegenstelling. Eenerzijds had men een werkelijkheids-ver, maar cultuur-bewust geestesleven (critische filosofie, theologie in dogmatische en ondogmatische gestalte) anderzijds een reeks uit het werkelijke leven geboren, cultuurcritische emancipatiebewegingen (arbeiders-, jeugdbeweging, expressionistische kunst).

Het onmiddellijk gevolg van den oorlog was het doordringen van de cultuurcritiek in het kamp van het cultuur-optimistisch geestesleven. En op den achtergrond van deze cultuurproblematiek werd een nog diepere problematiek openbaar, die der werkelijkheid in haar „schicksalhafte“ gegevenheid. In Natorp en Nic. Hartmann hervindt de geest van het critisch idealisme het Zijn, dat meer is dan denkkategorie, het alle denken „voorgegeven“ mysterie. Tegelijkertijd beleeft het existentieele denken van Kierkegaard een renaissance en waagt een nieuwe ontologie het Zijn, dat redelijk niet te vatten is, uit diepe beleving te duiden (Heidegger, Jaspers, Scheler).

Als middellijk gevolg van den oorlog ziet Mandel de herleving van twee oude uitwegen uit deze cultuur- en existentieproblematiek, den weg der mystiek (Otto, Scholz, Anthroposophie) en den weg van het supranaturalistische openbaringsgeloof (dialectische theologie).

Maar i.p.v. de werkelijkheid te ontvluchten in een Jenseits of Inseits, zal het er op aankomen in even eenvoudige als onvoorwaardelijke werkelijkheidstrouw te volharden en den weg van een natuurlijk „Existenzdenken“ ten einde te gaan. Dit is de weg, dien Mandel wijst. In de werkelijkheid, niet er buiten of er boven, wordt voor onze „besinnliche Tiefenempfänglichkeit“ het metaphysische, absolute openbaar. Wij beleven dit in de eerste plaats als macht, die onze rede overweldigt en in ons het volledige afhankelijkheidsbesef wekt. Voorts beleven wij de gegevenheid, waarin het metaphysische zich aan ons openbaart als opgave voor ons handelen, als materiaal voor onzen plicht. En tenslotte beleven wij, in laatste verdieping van deze gegevenheidservaring, het Zijn als gave, waardoor wij ons met de kern der dingen één gevoelen. Ten aanzien van dit op drievoudige wijze beleefde Zijn kunnen wij ons negatief instellen. De levenswerkelijkheid geeft hiertoe aanleiding te over. Maar voor deze verzoeking heeft ons tot nog toe een ondanks alles ongebroken levenswil bewaard. Als kinderen van het Zijn, zijn wij verplicht tot „Bejahung“ ervan. „Ver-

neinung'', ontkenning, zou erger zijn dan moedermoord. In meer concreten vorm is van deze laatste binding aan de werkelijkheid in onzen tijd een nieuw bewustzijn geboren in een sterke aarde-verbondenheid, zooals deze als een herleeft antieke aardemoeder-religie door de kunst gaat. Toch slaat deze nieuwe aardeverbondenheid haar wortels in een macht, die der aarde grond is. Zij leeft zich uit in het nieuwe „völkische'' denken. Terwijl ons eigen leven zoo weer zinvol wordt, kan het weer ademen in een tastend zingeloof en zoo wordt deze levensvroomheid ons een weg naar God. Iedere in het heden gezochte, door de werkelijkheid ons geboden zingeving van het bestaan gaat noodzakelijk door ons willen en werken heen, waarin zich het lot der wereld verder vormt. Daarom hangt deze levensreligie, die bolwerk kan zijn tegen een zich zelf verkeerdt verstaande Godlozenbeweging, aan een ethos, dat den mensch naar lichaam en leven wil heiligen en sterk in de toekomst gelooft. Alles moet weer kringen rondom de waarde van de persoonlijkheid. „Heilig de mensch en drie maal heilig het leven'', dit woord geeft de zachte stijging in het bewustzijn en leven der menschheid aan, welke zich, alle geweld en egoïsme ten spijt, door alle partijen en volken heen, in een nieuw sociaal, principieel oorlogsvijandig, willen kenbaar maakt.

Het eerste geschrift, Wirklichkeitsreligion, dat een breeder wijsgeerig overzicht van metaphysische en psychologische pogingen tot fundeering der religie bevat en tevens een iets nadere uitwerking van het eigen godsdienstphilosophisch standpunt, zullen wij hier niet meer op den voet volgen. Wij zullen er slechts enkele dingen aan ontleenen, die ons nog een duidelijker inzicht kunnen geven in de strekking van Mandel's werk.

Daar voor Mandel het wezen van het Christendom niet zoozeer in dogmatiek als veeleer in de religieuze en zedelijke grondhoudingen ten aanzien van de werkelijkheid te zoeken is, behoeft het ons niet te verbazen, dat de in Godsvoorstelling en cultus zich manifesterende religie, de zgn. „Ausdrucksreligion'' sekundair wordt genoemd, de middelaars- en heilsgedachten zelfs tot een tertiaire laag worden gerekend. Wij hebben hier te doen met bovenbouw over de werkelijkheidsreligie. Het bijbelsch-christelijk Godsbeeld is maar één van de „Formungen und Fassungen'' van het verborgen Wezen, dat boven alle vorming uitgaat. Het gebed is niet de kern van alle vroomheid, alleen van de „Ausdrucksfrömmigkeit''. De beslissende vroomheid ligt in het leven, in de ontvankelijkheid en volgzzaamheid tegenover het in de werkelijkheid met ons handelende absolute. Er zijn zeer levensvrome mensen, die niet bidden. De cultus is bijkomstig en werd vaak verworpen. De middelaarsreligie verengt den wijden horizon van Gods openbaring in de werkelijkheid. De verkondiging van deze door alle metaphysische stelsels en religies wordt beperkt tot deze of gene stichtersreligie, die als zgn. eenige oorspronkelijke Godsopenbaring heeft te gelden. Het eind is een woord- en boekgeloof, dat den vrijen werkelijkheidsvromen geest aan allerlei uitlegkunsten wil binden. Het „reine Bibelpinzip'', dat niet het voortdurend vinden van nieuw Godswoord kent, leidt tot verstarring. Haar bekroning vindt deze middelaarsreligie in een heilsleer, welke voor haar handhaving de veronderstelling behoeft van de waardeloosheid van het natuurlijke mensch-zijn met zijn zedelijk-religieuze cultuur. Zoo wordt het beste dat ons gegeven is, de

zedelijke wil, verlamd, het natuurlijke altruïsme geïgnoreerd, de gedifferentieerdheid der menschen naar hun erfelijken aanleg tot een massa perditionis vervlakt. En juist voor dien zedelijken, wereldvernieuwenden wil is toch Christus het voorbeeld van onbereikbare grootheid. Christus, wiens „Gottbestimmtes Wesen” niet aan het begin, maar aan het einde van een leven vol overgave en dienstbereidheid aan het Godsrijk staat en wiens hoog zelfbewustzijn niet bovennatuurlijk (praeëxistentie) of half bovennatuurlijk (aangeboren, langzaam doorbrekend Godsbewustzijn), ook niet benedennatuurlijk (uit pathologische zielstoestanden), maar natuurlijk, meer van buiten naar binnen, uit de samenwerking van voorstellingen uit de omgeving en innerlijke ontvankelijkheid, volgens een psychologie der eschatologische verwachting moet worden verklaard (S. 53—57). De kerk is voor Mandel begrijpelijkerwijs geen openbarings- en heilsinstituut, maar draagster van de metaphysisch-religieuze levenswijding, die wij niet alleen in de vitale levensmomenten (geboorte, rijpheid, huwelijk, dood), maar ook in gemeenschappelijke samenkomsten op vasten tijd en plaats behoeven. Voorts is de kerk draagster van een zedelijk-religieuze levensleer in onderricht en prediking en eenvoudig orgaan van levenshulp in liefdadigheid en zielszorg.

Ik heb deze geschriften van Mandel gelezen met groote vreugde, maar toch ook met aarzeling.

Vreugde hierover, dat een theoloog het opnam voor de natuurlijke religie, die wel door theologen in den ban werd gedaan, maar die toch telkens weer opwelt in de harten en voor duizenden in onzen tijd de kracht is van hun bestaan. Een aangrijpend getuigenis hiervan bezitten wij in onze Hollandsche literatuur in het prachtige boek van Diet Kramer: Begin. Daar belijdt de hoofdfiguur, het jonge meisje Ruth, tegen het slot (blz. 300) op sobere wijze haar geloof in het Leven als een macht, die ons stemt tot eerbiedige dankbaarheid, die ons voortstuwt langs een weg, dien wij, luisterend en gewillig, blijmoedig hebben te gaan. Een belijdenis, waarvan de criticus Jan Eekhout in Kerk en Wereld van 16 Juni 1933 terecht schreef: „Nog slechts zelden werd de welhaast eenig mogelijke levenshouding klaarder, scherper en juister geformuleerd. Ik zie in Ruth de verpersoonlijking van de generatie der Europeesche jongeren, niet langer lijdend den ban der leegte, doch gekomen in het stadium der loutering naar Leven en Licht”. Het is verheugend, wanneer deze welhaast eenig mogelijke levenshouding ook theologisch eens een wel doordachte uitdrukking vindt.

Maar ik las Mandel's geschriften toch ook met aarzeling. Want wat is de plaats, die in dit systeem van natuurlijke theologie voor Christus blijft? Wij zagen het: geen andere dan voor een godsdienstig mensch, zij het ook van unieke beteekenis. Maar wie weet, hoe in onzen tijd de natuurlijke-, de werkelijkheidsreligie zich nog heel anders openbaart, dan bij Mandel het geval is, veel bewuster anti-Christelijk, wie b.v. het felle boek van Professor Bergmann (Leipzig) „Die Deutsche Nationalkirche” eens durft lezen, waar het register van het „völkische” denken ten volle is uitgetrokken en op biologischen ondergrond een kerk ontworpen wordt, welke Pinksteren zal vieren als het feest der Groote Moeder en bij de Zomerzonnewende gedachten aan wapen-eer en weerbaarheid wil levend

maken, wie dat alles overdenkt, die vraagt zich af, of de Christus in de werkelijkheidsreligie van Mandel wel werkelijk genoeg is geschouwd, om den baaierd van naturalisme te bedwingen, waarin onze cultuur dreigt te verzinken. Hiervoor is nog een andere Christus noodig, dan de Christus, die verklaarbaar is door natuurlijke psychologie. Hiervoor is een Christus noodig, die door de mystieke feiten van Dood en Opstanding heenging en sinds het lot van mensch en wereld in zijn handen houdt.

De orthodox geloovige zal deze feiten, deze mysteriën, voor alle indringende kennis principiëel ontoegankelijk achten en geloovig willen vereeren. Bij zijn geloof in de Schriftopenbaring heeft hij bovendien weinig behoefte aan een fundeering van religie in het algemeen, zooals Mandel biedt. De vrijzinnig geloovige zal voor deze laatste veel grooter waardeering hebben, omdat zijn kennend verstand hem het geloovig aanvaarden der Christelijke mysteriën steeds moeilijker maakte, zoodat hij zich gaarne van een draagkrachtig fundament voor het algemeene religieuze leven verzekert, waarop hij zich veilig voelt bij alle twijfeling, die het specifiek Christelijke hem bereidt. Maar hierin is hij toch één met den orthodox geloovige, dat ook hij een kennend indringen in de oude openbaringswereld onmogelijk acht, tenzij dan min of meer destructief, critisch.

Er is echter een beweging gaande, die juist dat kennen zoodanig wil veranderen, dat het den mensch in staat stelt zelfstandiger en vrijer de waarheid van de Christusopenbaring te verstaan. Geen autoritaire binding aan onbegrepen mysteriën, ook geen verlies van ons geschonken inhouden en krachten omdat de basis van natuurlijke theologie noodwendig tekort schiet tegenover Christus, maar een eerbiedig voortgaan van deze basis naar den top, uit de natuur naar de openbaring, krachtens een mystieke inwerking van Christus in het heden, die, niet buiten onzen wil om, ons bewustzijn innerlijk omzet en ons denken opwaarts stuwt naar bovenzinnelijken inhoud. Het zal velen duidelijk zijn, dat hier bedoeld wordt op Christengemeenschap en Anthroposophie, waar het besef leeft, dat het heden een openbaringstijd is, die ons de oude openbaring nieuw doet verstaan. En voordat wij hier instinctief veroordeelen, zouden wij de werken eens kunnen onderzoeken, die vanuit dit besef geschreven worden ¹⁾ Misschien dat deze of gene bemerken zou, dat hier Heilige Geest op de heidenen werd uitgestort.

A d u a r d, October 1933.

E. J. F. SMITS.

---

¹⁾ b.v. Lic. R. Goebel u. A. Pauli, Von der Krisis des Protestantismus, Stuttgart 1928.

Lic. R. Goebel, Das Evangelium in den vier Evangelien, Stuttgart 1929.

Lic. E. Bock, Beiträge zum Verständnis des Evangeliums, Stuttgart 1927—'29.

Uit den strijd om de vernieuwing der theologie.

DE WERKELIJKHEID EN DE THEOLOGIE.

Inleiding. Het was de bedoeling van de vorige redactie van dit blad geregeld eenige belangrijke nieuwe boeken wat uitgebreider te bespreken om de lezers op de hoogte te houden van de voornaamste gebeurtenissen op het gebied der theologie. Ik vermoed, dat ook de huidige redactie met deze bedoeling wel zal instemmen en mij de gelegenheid geven om naar aanleiding van twee ter bespreking ontvangen boeken ¹⁾ te wijzen op een belangwekkend verschijnsel in de theologische wereld, een verschijnsel, dat men haast een poging tot een langzame koersverandering kan noemen.

Het voortdurend „Leitmotiv” der theologie in de 19de en 20ste eeuw is het pogen geestelijk contact te bewaren met de groote veranderingen in het West-Europeesche cultuurleven sinds de Fransche revolutie. Christendom en moderne cultuur is het thema van alle groote woordvoerders uit dezen tijd, een thema, dat zij op geheel verschillende wijze hebben uitgewerkt en nog uitwerken. De wereldoorlog was voor de ontwikkeling der theologie in dit opzicht van beslissende beteekenis. Deze beduidde in veler oogen het bankroet van alle cultuuroptimisme en was tegelijk daarmee voor hen het bewijs, dat het Christelijk kerygma van Paulus en de reformatoren de waarheid voor den modernen „zusammengebrochen” mensch was. In alle toonaarden speelde men het lied der diastase van Christendom en cultuur. De dialectische theologen zaten vooraan aan de eerste lessenaars, maar Elert, Althaus en vele andere Luthersche theologen speelden in de achterste rijen hun partijen volgens de zelfde melodie. De begrafenis van de „Religionswissenschaft”, van het cultuurprotestantisme, de herleving van de eschatologie hadden aller aandacht.

Ook Nederland doorleefde de geestelijke nood dier jaren op zijn wijze. Al waren reeds Schleiermacher en zijn geest in het Neo-Calvinisme hier uitvoerig bestreden, de dialectische theologie sprak blijkbaar haar critiek en haar streven zoo uit, als velen het voelden. Zelfs in het Vrijzinnig Protestantisme werd door Roessingh het probleem Christendom en cultuur anders gesteld dan men het daar gewend was. Zijn colleges en artikelen verraden zijn meeleven met deze vernieuwing der theologie; van cultuur-optimisme bij hem geen spoor; hij spreekt van een humanistisch en eschatologisch element; Elert, de man van de diastase, wordt herhaaldelijk genoemd.

Ziehier het beeld aangeduid van de theologische situatie, zooals wij dat in groote trekken kennen. Een merkwaardige samenloop van omstandigheden was het in de Nederlandsche theologie, dat na het te vroege verscheiden van Roessingh de Graaf, die ouder was dan Roessingh, diens opvolger werd. Hij wortelde met zijn gedachtenwereld in een sterk, vroom

¹⁾ Georg Wünsch „Wirklichkeitschristentum”, Tübingen, 1932, 268 blz. Prijs Mk. 13 en 14.80.

Dr. C. B. Hylkema „Werkelijkheidstheologie”, Haarlem, 1932, 138 blz. Prijs / 2.25 en f 2.90.

19de-eeuwsch humanisme, hoewel hij zelf ook de geestelijke problematiek van de 20ste eeuw beheerschte. Men kan zeggen, dat het ondergronds een van de sterkste tendenties van zijn werk geweest is: een 20ste-eeuwsche, moderne vormgeving en uitwerking te geven van dien sterken humanistischen geest. Zoo is de Graafs werk midden in het strijdgewoel der na-oorlogsjaren een eenzaam, maar krachtig geluid geweest. „Een aansporing, dat wij het christendom moeten losmaken uit de verstrikking in een ondergaande cultuur (Elert), zou ik tenslotte na rijp beraad niet volgen”, zegt hij in zijn Leidsche inaugureele rede (1926), en in zijn werk uit die jaren treft men telkens een bedekt of openlijk stelling kiezen tegen de dialectische theologie. Had Roessingh met zijn aanvoelen en theologische vertolken van den geestelijken nood van onzen tijd zijn leerlingen gegrepen en diepgaand beïnvloed, de Graaf — zij het op andere wijze — gaf eveneens richting aan wat de moderne jeugd behoefde. Miste men wellicht in hem de spontaneïteit van Roessingh, men erkende hem gaarne als leider voor den opbouwenden arbeid op het gebied der cultuur en der moderne theologie, waarnaar ook veler gedachten uitgingen.

Tusschen deze twee polen, in Roessingh en de Graaf belichaamd, beweegt zich het geestelijk leven in het Vrijzinnig Protestantisme en evenzoo dat van den huidige mensch: begrip van wat onzen tijd als nood doorleeft eenerzijds, behoefte aan positief perspectief anderzijds.

En hier treffen wij het punt, waar wij zien kunnen, hoe de na-oorlog-sche ontwikkeling der theologie tegenover de huidige situatie tekort schieten moet, en vanwaaruit gezien wij ook dat nieuwe verschijnsel in de theologie begrijpen kunnen, dat ik in dit artikeltje signaleeren wilde. De na-oorlogsjaren n.l. vertoonen niet alleen een geestelijke verwarring, of een ondergaande cultuur, maar ook het verlangen naar positief perspectief en opbouw, dat in de „nieuwe zakelijkheid” een strakke, maar vastberaden en in het fascisme en nationaal-socialisme een grimmige belichaming vond. Beide tijdsverschijnselen zijn een overtuigende, misschien haast romantisch te noemen sprong in de werkelijkheid, geboren uit den honger naar levensvervulling.

Dezen honger heeft de na-oorlog-sche theologie niet begrepen; ze heeft hem — zou men kunnen zeggen — niet opgevangen. Zij sprak met haar teruggrijpen op de Reformatie en Paulus een taal, die slechts op de erve der Kerk verstaan kon worden, maar die niet daarbuiten door een „modern mensch” begrepen werd. Deze leeft en denkt niet meer vanuit de reformatorische traditie. Hij denkt in een vraagstelling, die niet die van de huidige theologie is.

Zoo groeit onder theologen en predikanten ondanks het haast eenstemmig geluid der na-oorlog-sche theologie het „unheimische” gevoel, dat men toch ondanks alles aan de concrete situatie, die men zoo had beleeden, voorbijspreekt en voorbijschrijft. Van dit gevoel lijkt mij dit nieuwe theologische verschijnsel een symptoom.

Merkwaardig is het, hoe men het woord „werkelijkheid” de laatste jaren in de theologie ziet opduiken. Paul Tillich, de scherpe analyticus van onze geestelijke situatie, opende de rij met zijn bundel opstellen onder den titel „Religiöse Wirklichkeit” (1930), nadat hij reeds in zijn tweede „Kairos”boek (1929) programmatisch op de tweede, positieve zijde van

het Protestantisme had gewezen; „Protestantismus als Kritik (het stokpaardje der dialectici!) und Gestaltung", was de titel van dit boek. In Duitschland volgden Mandel („Wirklichkeitsreligion", 1931) en Wünsch („Wirklichkeitschristentum", 1932), terwijl Kurt Leeses „Die Krisis und Wende des christlichen Geistes" (1932) toch eigenlijk ook geheel op dit thema is afgestemd. In Nederland kregen wij „Werkelijkheidstheologie" (1932) van Dr. C. B. Hylkema, te volgen door een „Werkelijkheidsgeloof" van de zelfde hand, en een „Realistische Ethiek" (1932) van Dr. N. Westendorp Boerma, terwijl W. Banning reeds in 1928 pleitte voor een „Realistische religie". In Engeland verschenen een aantal opstellen van Streeter onder den titel „Reality".

Is het gezien deze titels, niet gerechtvaardigd te spreken van een langzame koersverandering?

Twee vragen. Wij willen trachten het verschijnsel nader te analyseeren. Twee vragen zal de theologie moeten stellen, als zij het gevoel heeft aan den huidige mensch voorbij te praten:

1. Wat is de religieuze nood van moderne mensen?

2. Wat kan daarop ons antwoord zijn?

1. Wat is de religieuze nood van moderne mensen?

Men voelt in de genoemde literatuur, hoezeer het den schrijvers om deze vraag gaat. Men wil weer contact hebben met den mensch van tegenwoordig.

Het zijn vooral Wünsch en Mandel, die deze vraag stellen. Hylkema schrijft meer voor opheldering van de kerkelijk-theologische situatie (wij komen op hem hieronder terug). De uitgever van Wünsch schrijft in een prospectus: „Das Buch ist geschrieben in der Besorgnis, dass die Theologie als Folge der in den letzten Jahren vollzogenen Selbstbesinnung sich in romantischen Dogmatismus auflöse, und mit dem Zweck, von Offenbarung so reden zu lehren, wie es der heutige Mensch, wenn er wahrhaftig bleiben will, verstehen kann".

De huidige theologie denkt volgens Wünsch over den mensch nog steeds in het Luthersche schema „Wie kriege ich einen gnädigen Gott?" Dit is echter niet meer de levensvraag van den huidige mensch. „Die Existenz Gottes und die Sinnerfüllung des Daseins — das ist hier die Frage. Ich will die Sinnerfüllung, ich kenne sie nur nicht — das ist die Not". De religieuze nood van het heden cirkelt dus om de problematiek van den zin des levens.

Ook Mandel, voor wie religie is „Sinngebung des Daseins", wil trachten te arbeiden midden uit „das metaphysisch-religiöse Ringen der Nachkriegszeit" (1932—rede) en vat dit samen in de omschrijving „einer immer stärker empfundenen Sinn-entleerung des Daseins".

Wij moeten goed in het oog houden, dat het dus gaat om zin. Daarom ging het, zooals beide schrijvers beseffen, in het reformatorisch Christendom niet. De religieuze structuur is een andere geworden. M.i. zijn echter beide auteurs niet diep genoeg op dit feit ingegaan. Het woord „zin" behoort thuis in de gedachtenwereld van het humanisme, zooals dit als humanistisch Christendom door Renaissance, Verlichting en Duitsch Idealisme heen gegroeid is en nog groeiende is. Een nadere confrontatie van hun uitkomsten met de bedoelingen en zwakke punten van

dit Christendom zou hun blik aanzienlijk hebben verbreed en gescherpt. Eerst tegen den achtergrond van deze strooming wordt de religieuze nood van het heden begrijpelijk. Men moet dan ook zeggen, dat noch Wünsch, noch Mandel — om van Hylkema te zwijgen, die deze geheele problematiek niet heeft gezien — voldoende hebben doorgedacht, wat zich in dat „zin” verlangen van den mensch verbergt. Bij geen van beide is een analyse van den inhoud van dit begrip te vinden! Deze analyse is de eerste taak eener moderne theologie, die een verdere faze wil zijn van het Christendom dan het reformatorisch Christendom. Ik moet dan ook zeggen, dat ondanks den goeden inzet bij beide schrijvers hun beeld van den modernen mensch schematisch en weinig levend geworden is, zelfs bij Wünsch.

Gelukkiger zijn echter alle schrijvers over dit onderwerp, wanneer zij den strijd van den mensch om den zin des levens op het thema „de mensch en de werkelijkheid” brengen. Want de moderne mensch is de „Diesseits” mensch, die den band met de werkelijkheid in hem en om hem verloren heeft en dien nu zoekt. Vanuit deze vraagstelling kan inderdaad een goede, theologische opbouw in het uitzicht gesteld worden.

2. Wat kan op deze religieuze nood ons antwoord zijn?

Dit is de tweede vraag voor de huidige theologie. Een teruggrijpen op de reformatorische traditie praat, zooals gezegd, aan de concrete situatie voorbij. Brunner b.v. probeert op pg. 7 en 8 van zijn „Religionsphilosophie” de plaats aan te geven, waar openbaring en menscheengeest elkaar treffen. Deze plaats, zegt hij, „ist die Frage, wo sie die Form der Lebensnot gewonnen hat”. Dat lijkt mij een lofwaardige poging zijnerzijds om tot het wezen der religieuze nood door te dringen, maar hij moet de zaak verwringen om zijn reformatorisch schema te kunnen gebruiken, als hij verder schrijft „das Bewusstsein der Not, das zugleich Bewusstsein der Schuld ist”. Hier wordt een interpretatie gegeven, die met den feitelijken toestand niet meer strookt.

Wünsch en Mandel gaan hier verschillende wegen; Hylkema laat zich het beste met Mandel vergelijken. Wünsch’ overtuiging is, dat als antwoord op de menselijke nood in de sfeer van het menselijke Gods openbaring hoorbaar wordt, die zegt *a.* dat God schepper is, „daz alles, was ist, in Gott gegründet, von ihm getragen und von ihm bejaht ist”; *b.* dat God liefheeft „daz die Schöpfung zu ihrer Wesens - und Sinn-erfüllung gelangen soll”. God is „tragender Grundsinn”.

Wie zich in dit standpunt verdiept, moet de kracht ervan beseffen. Hier is een weloverwogen poging gedaan een Christelijk woord in het heden te spreken. Maar m.i. wreekt zich toch, dat met het woord „zin” geopereerd wordt, zonder dat de betekenis vaststaat. Het blijft onbevredigend. Hier worden twee beschouwingen aan elkaar gepast, die innerlijk nog niet voldoende op elkaar waren ingesteld. Dit „Vermittlungs”-standpunt beseft nog niet voldoende, dat zin zelf een religieus woord is, d.w.z. dat in „zin” God openbaar wordt. Gelooven is niet het opzetten van een andere bril en zoo de werkelijkheid anders zien, zooals Wünsch eigenlijk wil in een verdund supra-naturalisme, maar is een „sach-gemäzere” doorleving van de werkelijkheid. De openbaring der Christelijke traditie geeft ons, als wij in haar gelooven, de mogelijkheid en den moed door de levensnood heen in de realiteit van den „zin” positief en arbeidzaam te gelooven.

Mandel gaat dan ook een andere weg als Wünsch. Hij meent, dat, als wij de „werkelijkheid” laten spreken, zij voor ons openbaring wordt van een alle zijnde doordringend zijn, dat naar zijn drie zijden is overweldigende macht, gevende goedheid en eischend moeten. Daarbij behooren dan corresponderende religieuze houdingen en gevoelens. God is de „allmächtig, allgegenwärtige Sinngrund der Wirklichkeit”. Religie is „Letztbindung durch die Wirklichkeit”.

Ik waardeer in Mandel het consequent uitgewerkte standpunt. Hij is door zijn critiek op het supranaturalisme echter in een groote eenzijdigheid vervallen. Zijn beschouwingen vormen een primitief stadium van humanistisch Christendom. Het begrip „zin” naar zijn religieuze draagkracht blijft onklaar. „Werkelijkheid” is een te zakelijk, statisch, „levenloos” begrip om als religieuze categorie gebruikt te kunnen worden. En openbaring is niet de werkelijkheid zelf — deze is tragisch-zondig gespleten —, maar de wijze, waarop de mensch het leven heeft *l e e r e n* zien. De mensch is nooit blanco papier tegenover het leven. Hier zal het Christendom zijn woord hebben mede te spreken. Mandel onderkent m.i. niet voldoende den immanenten ontwikkelingsgang van het Christendom. Juist is echter zijn grondovertuiging, dat de houding van den mensch tot de werkelijkheid het geloof mede constitueert. Maar het eerste noodige voor de theologie is dan wel, dat zij de werkelijkheid in haar elementen uiteenlegt: natuur, cultuur, geschiedenis, pneuma ¹⁾.

Hetzelfde moet eigenlijk van het boek van Hylkema gezegd worden. Hier een poging om de godsdienst te fundeeren op twee pijlers: 1. het instinct n.l. van de verhouding kind-vader; 2. de ervaring van de werkelijkheid als wondermacht, heiligen wil, reddende liefde. Instinct en ervaring passen dan in het menschelijk leven op elkaar. De correlatie geloof-openbaring wordt hier dus herleid tot de twee op elkaar ingestelde grootheden: instinct en werkelijkheid. Het begrip instinct is echter bij Hylkema rijkelijk vaag en eigenlijk onbruikbaar. Terwijl voor de ervaring van de werkelijkheid des levens hetzelfde geldt als voor Mandel; de mensch is nooit blanco papier tegenover het leven. Hij denkt reeds in een bepaalde vraagstelling, omdat hij ine en bepaalde cultuur is opgegroeid. Werkelijkheidservaring en openbaring moeten elkaar verrijken en corrigeeren.

U i t z i c h t. Wij zien dus in het verschijnsel van het betrekken der „werkelijkheid” in onze theologische problematiek een poging om vanuit het gebied van het Christendom weer een brug te slaan naar de moderne cultuur, nu in dezen vorm, dat men probeert theologisch te denken en te arbeiden vanuit de doorleving van den religieuzen nood van den huidige modernen cultuurmensch, die dan als „strijd om den zin des levens en der werkelijkheid” wordt omschreven. Dit is een verheugend teeken. Ik zie in deze poging een vernieuwing der theologie, waar ik mij persoonlijk gaarne achter wil stellen.

Een andere kwestie is, dat deze poging grootendeels nog zeer aarzelend, onzeker en onvoldoende is. Men beseft niet, welke vooronderstellingen er in deze vraagstelling reeds liggen opgesloten evenals die liggen opgesloten in de richting, die men zelf wil gaan. Helderheid hierover is voor alles noodig. Wat is zin? Wat is werkelijkheid? Wat is openbaring? Wat is het verband met het Christendom?

¹⁾ Pneuma gebruik ik hier als een omschrijving van het leven in geloof.

Een nog tragischer probleem is, dat deze wending eigenlijk te laatkomt, insooverre als zij soms een antwoord op den levensnood van den huidige mensch reeds gegeven vindt in een alles beheerschend nationaal-socialisme of fascisme. Dit is een religieus, in zijn eenzijdigheid daemonisch antwoord vanuit een 19de-eeuwsch naturalisme, dat in Duitschland alle zelf-verzekerde kerkelijke fronten en waanwijze theologische verschansingen, als waren zij stof, heeft dooreengeworpen en in een hoek geveegd. Het naturalistisch levensbesef is het groote probleem geworden voor de moderne theologie.

Ik zie dus de taak der theologie zeker mede als een bezinning op het probleem der werkelijkheid, maar dan breeder en dieper, en daarmee ook overtuigender dan in de besproken boeken gebeurde. Is het boud om te zeggen, dat dan het Vrijzinnig Protestantisme onze aandacht verdient? Dit is een weloverwogen, uit de historie gevoede poging tot een sterk en geloovig werkelijkheids-christendom. Ik zie zijn zwakheden heel goed. Zijn theologie is niet voldoende doorwerkt, maar bij zijn voormannen zijn de groote lijnen, waar het ons voorloopig om te doen is, toch zeker aanwezig.

Sept. '33.

H. FABER.

De studie van het Nieuwe Testament in Nederland in den lateren en den laatsten tijd.

In Nederland heeft de studie van het Nieuwe Testament in de vorige eeuw weinig schitterende vruchten gedragen. Wat resultaten of werken aangaat, mocht hare beoefening in ons land eene vrij poovere figuur tegenover die in het buitenland destijds, en kan zij zelfs moeilijk de vergelijking doorstaan met de studie van het Oude Testament toentertijd in ons eigen land. Eene vluchtige herinnering om hetgeen Duitschland en Engeland en zelfs Zwitserland in die eeuw en speciaal hare latere tientallen van jaren op het gebied van de studie van het Nieuwe Testament hebben gepresteerd, en het enkele noemen van de namen van A. Kuenen en J. J. P. Valeten Jr. kunnen dat doen beseffen.

Niet alleen verscheen bij onze Oosterburen de Kritisch exegetischer Kommentar über das Neue Testament van H. A. W. Meyer in telkens nieuwe bewerkingen zijner deelen, maar ook kreeg men door de Commentare, Erklärungen, Untersuchungen, Erläuterungen, Auslegungen etc. van het Nieuwe Testament of van deelen er van, door H. Olshausen en zijne medewerkers, door W. L. de Wette e.a., door J. Chr. K. von Hofmann, door F. Cücke, F. Bleek, C. F. Keil, R. Stier, A. Webe, Th. Kliefoth, O. Zöckler e.a., H. J. Holtzmann e.a., het Bibelwerk van K. A. Dächsel (dat ook het Oude Testament insluit), en dat van J. P. Lange, de verschillende werken van F. C. Baur en de overige woordvoerders van de Nieuw-Tübinger School, de tekstcritische onderzoekingen en uitgaven van F. C. Tischendorf, de Geschichte des neutestamentlichen Kanons van Th. Zahn, de Geschichte des Jüdischen Volkes u.s.w. van

E. Lührer, de leerboeken der Biblischen of Neutestamentlichen Theologie als van B. Weiss en H. J. Holtzmann, Das Urchristentum e.d.g. van O. Pfleiderer e.a., om van Einleitungen in das Neue Testament en Lebens Jesu maar te zwijgen.

In Engeland gaven J. B. Lightfoot, B. Jowett, J. Endie, Ch. J. Ellicott, verklaringen van onderscheiden brieven van den apostel Paulus in het licht, en E. B. Elliott zijn Commentary on the Apocalypse, deed H. J. Alford zijn The Greek Testament verschijnen, en F. C. Cook The Holy Bible, en daarin ook eene uitlegging van het Nieuwe Testament, door verschillende kerkelijke hoogwaardigheidsbekleeders en geleerden, werd het Cambridge Greek Testament for Schools and Colleges uitgegeven, welks deeltjes herhaaldelijk in nieuwe edities verschijnen, verrichtten B. Westcott en F. J. A. Hort hunnen veeljarigen tekstcritischen en daarmede samenhangenden arbeid, evenals S. P. Tregelles en R. F. Weymouth, F. H. A. Scrivener. En vele andere namen en werken mogen nu onvermeld blijven.

Voor Zwitserland worde alleen maar gewezen op de verschillende Commentaires van H. Oltramare, F. Godet, L. Bonnet.

Vragen we daartegenover nu, wat Nederland in dien tijd op dit gebied heeft doen verschijnen of op de boekenmarkt gebracht, dan moeten we natuurlijk rekenen met de kleinheid van ons land en volk in vergelijking met Duitschland en Engeland en hunne veel talrijker bevolkingen. Want daaruit laat het zich als vanzelf verklaren, dat de massa verschenen literatuur op het terrein van de wetenschap van het Nieuwe Testament hier veel geringer was, dan in deze twee landen. Maar die kleinheid behoefde toch niet te verhinderen, dat ook in ons land een aantal eigen of oorspronkelijke werken over of in de verschillende vakken dezer wetenschap was gepubliceerd. Wel ontbreken deze niet geheel. Maar hun getal is in de genoemde periode toch niet zeer groot, bij geene der onderscheiden richtingen van Godsdienstige overtuiging en theologisch denken in deze gewesten. Deels hangt dat samen met de geestesgesteldheid dier dagen, deels met de omstandigheden. In de eerste helft der vorige eeuw was de algemeene volksgeest hier wel wat anders dan flink, en op Godsdienstig gebied weinig kloek en positief, wat aan den drang tot het produceeren van zelfstandige werken met een scherp belijnd geloofskarakter niet bevorderlijk was. En toen later het Modernisme opkwam, en het supranatureele, niet slechts van Heilige Schrift en Christendom, maar zelfs in het algemeen en naar zijn bestaan, bestreden werd en verdediging vroeg, kreeg de strijd een veelszins wijsgeerig karakter, en trad de studie en verklaring van het Nieuwe Testament hierdoor ten deele op den achtergrond. En dat te gereeder omdat de besliste belijders van de Heilige Schrift als het Woord van God onder de theologen in ons land toen weinig talrijk waren. Bovendien was men destijds vrij open voor invloed van buiten, en kreeg zijne inspiratie in deze richting, of in eene andere, voor een grooter, of een kleiner deel, uit het buitenland, rustte met zijne studie van het Nieuwe Testament in belangrijke mate op hetgeen daar werd geleeraard en aangeboden, zoodat ook wat men aan schrifturen op het gebied van de wetenschap des Nieuwen Testaments liet uitkomen, eene vertaling of eene bewerking was van buitenlandsche boeken, of anders toch meermalen eenen buitenlandschen geest en gedachtengang openbaarde.

Allengs echter kwam er verandering in dezen, tegen het eind der

vorige eeuw, en daarna. De productie van werken op het terrein der Nieuwtestamentische wetenschap nam hier toe, en dat bij verschillende geloofsrichtingen. En in die werken spreekt zich meer een eigen, zelfstandige, Nederlandsche, minder van het buitenland afhankelijke, geest uit. Want wel is de wetenschap internationaal, en wijzigt zij haar karakter niet met overschrijding van landsgrenzen. Maar daarmede is niet ontkend, dat elk volk eenen eigen aanleg en eene bepaalde ziels- of geestesgesteldheid heeft, die zich ook in zijnen wetenschappelijken arbeid te kennen mag geven, en dit ook als vanzelf doet. Ook een wetenschappelijk mensch kan zich ten slotte niet van zichzelf ontdoen, noch van de banden aan zijn volk, waarmede hij lichamelijk en geestelijk veelvoudig op de innigste wijze samenhangt, ook niet, wanneer hij de wetenschap beoefent, en studiewerken samenstelt. En hoewel nu de wetenschappelijke uitgaven in andere landen hier ijverige bestudeering bleven vinden, zoo kwam toch in de latere tientallen van jaren bij de beoefenaren van de wetenschap, die zich met het Nieuwe Testament bezig houden, niet alleen meer Regsamkeit, maar ook meer zelfstandigheid aan het licht. Daarmede was vanzelf ook gegeven, dat inzonderheid de diepste geloofsovertuigingen dezer beoefenaren zich duidelijker openbaarden, en ook in hunne geschriften betreffende het Nieuwe Testament uitkwamen, speciaal wel die inzake de al of niet erkenning en aanvaarding van de Heilige Schrift, ook des Nieuwen Testaments, als Gods Woord. Want „zuivere” wetenschap, in den zin van wetenschap los van, en niet beheerscht door, de innerlijkste convicties van haren beoefenaar, op Godsdienstig gebied, bestaat wel allerm minst ten aanzien van de Heilige Schrift. En elke Schriftbehandeling draagt daarom, erkend, of niet, en bewust, of onbewust, het kenmerk van des schrijvers innerlijke gedachte over, en positie tegenover, de Heilige Schrift. Zijn er nog, die dit ontkennen, en die spreken van „de” onbevooroordeelde wetenschap, dan mag dat verwondering wekken, maar heft het deze waarheid niet op, die bij elke behandeling van Godsdienstige vragen, en ook bij die van de Heilige Schrift en voor deelen, zich merken laat.

Dit geldt nu wel te allen tijde ook van die van het Nieuwe Testament, maar toch van deze in de latere tijden niet het minst, zooals we kunnen zien, wanneer we nagaan, wat er op het gebied van de studie van het Nieuwe Testament in ons land in de vorige eeuw en in de latere jaren is verschenen, hoewel er hier aan eene volledige opgaaf daarvan niet gedacht kan worden, en over het algemeen die artikelen in Theologisch Tijdschrift, Nieuw Theologisch Tijdschrift, Theologische Studiën, Nieuwe Theologische Studiën, Gereformeerd Theologisch Tijdschrift, Zeitschrift für die neuteamentische Wissenschaft e.a. hier onvermeld blijven.

Was het louter toeval en zonder verdere beteekenis, of daarentegen kenmerkend voor de geestesrichting en het eigen kunnen, dat in 1826 e.v.j. te Groningen opnieuw uitgegeven werden Hugonis Grotii Annotationes in Novum Testamentum? Later, in 1854 en 1857, verscheen te Leiden en Leipzig in twee deelen een geleerd werk: Interpretatio Epistolae Pauli ad Romanos, van W. A. van Hengel. Opmerkelijk reeds vanwege hunne titels zijn een paar boeken over het Evangelie naar Johannes, het eene van 1835—1854 in vijf stukken te Groningen uitgegeven, en in 1857 in twee deelen vereenigd, van C. H. van Herwerden C. Hz.: Het Evangelie van

Johannes doorlopend verklaard en vooral in zijne schoonheid beschouwd. Dit werk kwam uit den kring der „Groninger Godgeleerden”, en wordt als zoodanig door P. Hofstede de Groot met lof vermeld, De Gron. Godgel. etc. blz. 64. Het andere was nagelaten door G. H. van Senden, en werd in 1853 en 1854 te Zwolle in het licht gegeven: Het Evangelie van Johannes, gebracht in huizen en harten, een Godsdienstig en wetenschappelijk dagboek voor beschaafde Christenen. Van de Groninger School noemen we hier verder alleen nog: Hermeneutica Codicis Sacri van L. G. Pareau, 1846, met zijne vijfvoudige interpretatie, n.l. grammatische, historische, logische, psychologische, en aesthetische. En het Leven van Jezus, in 1853 e.v.j. door L. S. P. Meyboom, die later tot de Modernen overging. Te Utrecht werd in 1865 uitgegeven Commentarius perpetuus in Jacobi Epistolam, eene wetenschappelijke verklaring van dezen brief, van H. Bouman, die toen reeds overleden was.

Ondertusschen was de Moderne richting opgekomen en werd deze steeds krachtiger. Bij haar ging het, zooals hare corypheën zeiden, om de werkelijkheid. A. Pierson sprak van den „hartstocht der werkelijkheid”. En J. H. Scholten vroeg in 1864: „Wordt het niet eindelijk tijd, de historische werkelijkheid ook hier onder de oogen te durven zien, en den metaphysischen Godszoon der bijbelsche en kerkelijke dogmatiek met den menschenzoon, zoo als de geschiedenis hem voorstelt in al den adel zijner zedelijke verhevenheid, te verwisselen?” Het Evangelie naar Johannes, 1864, blz. VI. Het werd de vraag, of het supranatureele wel bestond. En dit moest wel leiden tot het onderzoek naar den oorsprong van het Christendom, en van het ontstaan van het Nieuwe Testament en zijne verschillende boeken, en van het supranatureele van den Heere Christus en Zijn werk. J. H. Scholten, 1811—1885, deed hieraan, na zijnen overgang van het Supranaturalisme tot het Modernisme, ijverig in negatieven zin mede. Hij schreef te dezer zake, behalve het bovengenoemde werk, o.m. ook nog: De oudste getuigenissen aangaande de Schriften des Nieuwen Testaments, 1866; Het oudste Evangelie, 1868; De Apostel Johannes in Klein Azië, 1871; Het Paulinische Evangelie, 1870, 2e uitg. 1873. Is de derde evangelist de schrijver van Handelingen? 1873. A. Pierson, 1831—1896, gaf in 1878 uit: De bergrede en andere synoptische fragmenten, en in 1886 met S. A. Water: Verisimilia, waarbij echter van historische critiek niet meer gesproken kan worden, maar eigen meening of gevoel en fantasie tot maatstaf diende om te beslissen, wat historisch was bij den Heere Jezus naar persoon, woord, en werk, in de boeken van het Nieuwe Testament, zoodat zelfs een man als D. Völter hierbij spreekt van een vervallen „in einen phantastischen Subjektivismus”, en van een abstraheeren „von aller geschichtlichen Ueberlieferung, um mit einem vorgefassten, geschichtlich unbegründbaren Erklärungsprinzip an die einzelnen neutestamentlichen Schriften heranzutreten”, Die Komposition des paulin. Hauptbriefe, 1890, S. 6. Onder dit oordeel valt ook A. D. Loman, 1823—1897, met zijne Bijdragen ter inleiding op de Johanneïsche Schriften des Nieuwen Testaments, 1865; Quaestiones Paulinae, in het Theologisch Tijdschrift, 1882 e.v.j.; De brief aan de Galaten, 1899. En evenzeer valt onder dat oordeel W. C. van Manen, 1842—1905, die schreef: Onderzoek naar de echtheid van 2 Thessalonicenzen, 1865; Conjecturaal-critiek toegepast op den tekst van de geschriften des Nieuwen Testaments, 1880; Paulus, in 3 deelen,

1890—1891. Reeds de titel van het tweede, hier genoemde, werk teekent.

En ten bewijze, dat de apostel Paulus niet de schrijver van den op zijnen naam gaanden brief aan de Romeinen zijn kan, redeneert hij aldus: „Paulus schrijft dezen brief.... aan de Romeinen, die hij niet kent en met wie hij nooit in eenige betrekking heeft gestaan. Hoe komt hij daartoe? Wie is deze Paulus? Wat geeft hem de vrijmoedigheid en het recht, om aldus op te treden, als een die het weet en het zeggen mag; als een man van gezag, die niet de onderwijzer en de zedemeester speelt, maar jure suo zegt hoe het is en beveelt, naar welke regelen men zich heeft te gedragen?..... Wij kunnen daarom niet aannemen, dat Paulus, als een verstandig man, die anderen voor zijn overtuiging wilde winnen, voor hem onbekende Christenen te Rome op zoo hoogen toon heeft geschreven, als naar luid van onzen brief het geval is geweest”, Paulus, II, blz. 121 en 123. In *Encyclopaedia Biblica* komen van zijne hand de artikelen voor: *Old-Christian Literature*; *Paul*; *Philemon (Epistle to)*; *Philippians (Ep.)*; *Romans (Epistle to)*. We kunnen hier ook noemen H. U. Meyboom, 1842-1933, van wiens hand uitkwamen o.a.: *Geschiedenis en critiek der Marcus-hypothese*, 1866; *Het vierde Evangelie*, 1874. Deze vier laatstgenoemden worden, met R. Sterk uit Zwitserland, beschouwd de Holland-sche radicale School te vormen. G. A. van den Bergh van Eysinga, geb. 1874, hoogl. te Utrecht 1924, gaat in hun spoor. Hij gaf in het licht: *Voorchristelijk Christendom*, 1918; *Inleiding tot de Oud-Christelijke Letterkunde*, z. j.; *De wereld van het Nieuwe Testament*, 1929; *Leeft Jezus, of heeft hij alleen maar geleefd?* artikelen in het *Nieuw Theologisch Tijdschrift*, en in *Premiers écrits du Christianisme*, Parijs en Amsterdam, 1930. Onder de Modernen in ons land staat hij meer alleen. Zijne loochening van de historiciteit van den Heere Jezus werd ook bestreden door H. Windisch, „De tegenwoordige stand van het Christusprobleem, 1924, tweede, om-gewerkte en sterk vermeerderde druk” in datzelfde jaar. En zijne verklaring van het ontstaan van het Christendom vond hier onder zijne geloofs-geenooten weinig instemming. Vgl. ook G. Sevenster, *Evangelie en Stoa in Nieuw Theol. Tijdschrift*, 21ste jaarg., 1932, blz. 27 vv., en het antwoord daarop door G. A. v. d. Bergh v. Eysinga, blz. 55 vv. Over het algemeen gaan de Modernen der latere tientallen jaren met hunne critiek wat andere wegen dan die der eerste tijden, en kunnen we ook hier van Oud- en Nieuw-Modernen spreken. De stoel van W. C. van Manen werd ingenomen door K. Lake, geb. 1874, hoogl. te Leiden 1904—1913, en daarna aan de Harvard University. Hij schreef o.m.: *The Influence of textual criticism on the exegesis of the New Testament*, 1904; *The historical evidence for the resurrection of Jesus Christ*, 1907; *The earliest epistles of St. Paul*, 1911. En hij hield en houdt zich veel bezig met tekstcritische studiën, en gaf uit: *Facsimiles of the Athos-fragments of codex H*, 1905; *Codex Sinaiticus Petropolitanus*, 1911. Werken na zijn vertrek uit ons land, blijven hier ongenoemd, Zijn opvolger was H. Windisch, geb. 1881, hoogl. te Leiden 1914—1929, daarna te Kiel. Deze schreef in ons land: *Der Barnabasbrief*, 1920; *Der zweite Korinthenbrief*, (9e Aufl. in H. A. W. Meyer's *Krit. exeg. Komm.*), 1924; *Johannes und die Synopther*, 1926; *Der Sinn der Bergpredigt*, 1929; het bovengenoemde geschrift over het Christusprobleem; *Brunner's Mittler* en het *Nieuwe Testament*, 1929. Van

artikelen in Nieuw Theol. Tijdschrift, Zeitschrift für die Neutest. Wissenschaft, Die Relig. i. Gesch. u. Gegenw.², worde nu afgezien. Hij neemt in onze Evangelieverhalen „niet alleen mythisch-legendaire, maar ook historische overleveringen” aan, De tegenw. stand v. h. Christusprobleem³, blz. 31, wil den door hem geteekenden Jezus niet met dien der oudmoderne theologie vereenzelvigd hebben, blz. 55, verdedigt het recht der „Aftrek-methode”, die echter ook weer niet te ver mag gaan, „Woord Vooraf” en blz. 31 vv. Dit komt neer op critiek naar eigen persoonlijkheid en rationeel of mogelijk achten. Geestverwant in enger zin van hem is G. Sevenster, hoogl., vanwege de Ned. Herv. Kerk, te Leiden, die promoveerde op Ethiek en Eschatologie in de Synoptische Evangelien, 1929, en nu zijne inaugureele hield over De liefdeprediking in Evangelie en Humanisme, 1933, en die opkomt tegen het Eschatologisme van A. Schweitzer, de Mythe-opvatting van G. A. v. d. Bergh v. Eysinga, vgl. boven, het Humanisme. — Hier moet nog ook genoemd worden D. E. J. Völter, geb. 1855, Ev. Luth. hoogl. te Amsterdam, die onder de Modernen ook eene eenigszins afzonderlijke positie inneemt, en die de boeken van het Nieuwe Testament en de Oud-Christelijke geschriften tracht voor te stellen als samenstellingen, waarin men verschillende lagen kan aanwijzen. Hij gaf vele geschriften in het licht: Die Entstehung der Apokalypse, 1882, 2e dr. 1885; Die Offenbarung Johannis, 1886; Die Komposition der paulinischen Hauptbriefe, 1890; Paulus und seine Briefe, 1905; Das messianische Bewusstsein Jesu, 1907; Die Offenbarung Johannis, 1904 en 1911; Die Menschensohnfrage neu untersucht, 1916, e.a. Van Modernen van den jongsten tijd mogen hier nog plaats ontvangen: F. J. de Holl, De Autoriteit der Bergrede, 1928; F. Kuiper, De Opstanding, 1928.

Tegen de Groninger richting en het Modernisme, dat zijne sterkte meende te hebben in de natuurwetenschap en hare ontdekkingen in de vorige eeuw, en dat tot buitenlandsche generators had mannen als D. F. Strauss, F. C. Baur, B. Bauer, E. Rénan e.a., vonden hier in hunne opvatting van het Christendom en in hunne Bijbelcritiek ook bestrijding al waren en zijn er bij dezen niet velen, die de belijdenis der Heilige Schrift als het Woord van God ten volle aanvaardden of aanvaarden. Als eerste van deze bestrijders verdient hier I. da Costa, 1798—1860, genoemd te worden, die voorlezingen hield, en werken uitgaf, ook over het Nieuwe Testament, als: Voorlezingen over de Handelingen der Apostelen, 3 deelen, 1826—1827; Voorlezingen over de verscheidenheid en de overeenstemming der vier Evangelien, 2 deelen, 1840—1842 (bizonder tegen het Leben Jesu van D. F. Strauss); Beschouwing van het Evangelie van Lucas, 2 deelen, 1850—1852; De Apostel Johannes en zijne Schriften, 1853. — Tegen het Modernisme, inzonderheid ook zooals het door J. H. Scholten voorgestaan werd, trad eveneens op D. Chantepie de la Saussaye, 1818—1874, hoogl. te Groningen 1872—1874, als ethisch-irenisch theoloog. Hij was geen Nieuwtestamenticus. Maar hij schreef eenen commentaar, die naam maakte: De brief aan de Hebreëen voor de gemeente uitgelegd, 1863; 2e dr. 1874. Omstreeks dezen tijd nam Ds. R. Ph. L. C. van Lingen, 1832—1913, te Zetten de vertaling van het Bibelwerk van K. A. Dächsel er hand, dat hij na eenige jaren ook voltooid. Ook J. I. Doedes, 1917—1897, hoogl. 1859—1887 te Utrecht, bondedn strijd tegen de Moderne richting aan. Hij schreef: De Jesu in vitam reditu, 1841; Verhandeling over de

tekstkritiek des Nieuwen Verbonds, 1844; Hermeneutiek voor de Schriften des Nieuwen Verbonds, 1866, „derde zeer, vermeerderde druk”, 1878. Zijn wapenbroeder in den strijd was J. J. Oosterzee, 1817—1882, hoogl. 1863—1882, die uitgaf: Het leven van Jezus, in 3 deelen, 1846—1852, 2e dr. 1863—1865; Christologie, in 3 deelen, 1855—1861, waarvan de beide laatste deelen hier in aanmerking komen; (en in J. P. Lange's Bibelwerk bewerkte:) Das Evangelium nach Lukas, 1858, 2e Aufl. 1861, 3e 1866, 4e 1880; en Die Pastoralbriefe und der Brief an Philemon, 1860, 2e Aufl. 1863, 3e 1873, (4e van K. Knoke 1894). Ook schreef hij: Theologie des Nieuwen Verbonds, 1867, 2e uitg. 1872. Van de Jaarboeken voor wetenschappelijke Theologie, die Doedes en van Oosterzee gezamenlijk uitgaven, 1845 e.v.j., en van Ernst en Vrede, 1853 e.v.j., wordt hier afgezien. Beide, ofschoon „Bijbelsche” theologen, namen de Heilige Schrift toch niet in Gereformeerden zin als het Woord van God aan. Grooter voorstander van Bijbelcritiek was hun ambtgenoot J. Cramer, 1833—1895, hoogl. te Groningen 1876—1883, en te Utrecht 1884—1895. Van zijne hand verschenen o.m.: De kanon der Heilige Schrift in de eerste 4 eeuwen, 1884; De symbolische verklaring der evangelische geschiedenis, 1894; De jongste hypothese aangaande den oorsprong der evangelische geschiedverhalen nader toegelicht, 1885; De brief van Paulus aan de Galaten, 1890; Exegetica et critica, 1890—1896; Het glossematisch karakter van I Petr. 3 : 19—21 en 4 : 6, 1891; De Philippica van Paulus tegen de gemeente van Korinthe, 1893.

Na zijnen dood werd tot zijnen opvolger benoemd een leerling van J. I. Doedes, n.l. J. M. S. Baljon, 1861—1908, die hoogleeraar was 1895—1908. Heeft de leermeester geene commentaren nagelaten, de leerling wel. Hij was een zeer vruchtbaar schrijver, en gaf werken op tekstcritisch, canonisch, lexicalisch en exegetisch terrein, en was niet afkeerig van conjecturaalcritiek. De tekst der brieven van Paulus aan de Romeinen, de Korinthiërs en de Galaten, als voorwerp van de Conjecturaalkritiek, 1884. Opmerkingen op het gebied van de Conjecturaalkritiek: de brief aan de Epeziërs, 1885; Exegetisch-kritische verhandeling over den brief van Paulus aan de Galatiërs, 1889 (tegen Der Galatenbrief van R. Sterk); Inleiding tot de boeken des Nieuwen Verbonds, 1893 (naar R. Weiss); Geschiedenis van de boeken des Nieuwen Verbonds, 1901; Grieksch-theologisch Woordenboek etc., 2 deelen, 1895, 1899; 2e uitg. 1909; Novum Testamentum Graece, 1898 (vooral naar F. C. Tischendorf); Commentaren op het Evangelie naar Mattheus, 1900, Markus, 1906, Lukas, 1908, Johannes, 1902, op de Handelingen der Apostelen, 1903, den brief van Paulus aan de Filippiërs, 1904, die aan de Thessolonicensen, Efeziërs, Kolossers, Filemon, 1907, de Katholieke brieven, 1904, de Openbaring van Johannes, 1908. De Vruchten die de beoefening van de Geschiedenis der Godsdiensten oplevert voor de studie van het Nieuwe Testament, 1905. Naast hem werkte F. E. Daubanton, 1853—1920, hoogl., vanwege de Ned. Herv. Kerk, te Utrecht 1903—1920, in Schriftbeschouwing een geestverwant van hem, hoewel betreffende de Encyclopaedie der Theologie een weinig van hem verschillend. Van zijne werken noemen we, afziende van artikelen in de door hem uitgegeven Theologische Studiën, hier: De verloren zoon, 1901; Ter inleiding tot de didaktiek des Nieuwen Verbonds I, Geschiedenis der beoefening van het leervak, 1916. Hem volgde op

A. M. Brouwer, geb. 1875, hoogl. 1921, die in 1928 met H. Th. Obbink uitgaf: *Inleiding tot den Bijbel*; en in datzelfde jaar ook *Wereldeinde en wereldgericht*; in 1930 *De Bergrede*; in 1931 *De vier Evangelisten*; en in 1933 *Jezus en de sociale vragen*. Zijn collega als kerkelijk hoogleeraar aldaar is M. van Rhijn, geb. 1888, hoogl. 1926, ook in *Biblicis* zijn geestverwant, en die een *Handboek voor Bijbelstudie* in het licht gaf, 1927, alsook *Het Nieuwe Testament in het licht der nieuwere opgravingen*, 1924, en *De Evangelisten Marcus en Lucas in het licht van het nieuwere onderzoek*, 1926. Diens vader was C. H. van Rhijn, 1849—1913, hoogl. te Groningen 1886—1913, die zich „kind van Doedes maar gedoopt door de la Saussaye Sr.” noemde, en die eene bewerking gaf van het *Handwörterbuch des Biblischen Altertums* van E. C. A. Riehm, als *Bijbelsch Woordenboek*, 2 deelen, 1890 en 1894, en ook schreef: *De jongste bezwaren tegen de echtheid van I Petrus*, 1875; en *Het oudste Christendom*, 1901. Deze volgde J. de Zwaan, geb. 1883, in 1913 op, die in 1929 de vacature van H. Windisch te Leiden ging vervullen. Van zijne werken worden hier aangegeven: *II Petrus en Judas-Textuitgave met inleidende studiën en textueelen commentaar*, 1909; *Syntaxis der wijzen en tijden in het Grieksche Nieuwe Testament*, 1906, eene bewerking van E. W. Buntens werk; *Antieke cultuur om en achter het Nieuwe Testament*, 1918, 2e dr. 1918, 3e 1926; *Imperialisme van den Oud-Christelijken geest*, 1919; *De Openbaring van Johannes*, 1925, 2e dr. 1929; *De Efezerbrief van Paulus*, 1927; *Jezus, Paulus en Rome*, 1927; *Paulus als geestelijk hervormer*, 1932; (in *Tekst en Uitleg* gaf hij:) *Het Evangelie van Lucas*, 1917, 2e dr. 1922; *de Handelingen der Apostelen*, 1920, 2e dr. 1931. Zijn opvolger te Groningen was J. Th. Ubbink, geb. 1885, hoogl. 1930, wiens werken zijn: *Het eeuwige leven bij Paulus*, 1917; (in *Tekst en Uitleg*:) *Het Evangelie van Johannes*, 1924, 2e dr. en 1928; *Jezus de Christus*, 1930. Te Groningen is ook A. van Veldhuizen, geb. 1871, hoogl., vanwege de Ned. Herv. Kerk, 1910, van wiens hand verschenen o.m.: *Het taaleigen des Nieuwen Testaments*, 1906; (in het *Bijbelsch-kerkelijk Woordenboek* het tweede deel:) *Het Nieuwe Testament*, 1920; (in *Tekst en Uitleg*:) *Het Evangelie van Markus*, 1914, 3e dr. 1926, 4e 1933; *Paulus en zijn brief aan de Romeinen*, 1916, 3e dr. 1927; *Paulus' brieven aan de Korinthiërs*, 1917, 2e dr. 1922; *Lukas de Medicijnmeester*, 1926; *Markus de Neef van Barnabas*, 1933. Bij deze groep moet ook eene plaats ontvangen H. M. van Nes, geb. 1862, hoogl., vanwege de Ned. Herv. Kerk, te Leiden 1907—1932, die o.m. schreef: *Het Nieuwe Testament in de Clementinen*, 1887; *De Adventstijd der wereld*, 1893; *Simon Petrus*, 1894; *Historie, Mythe en Geloof*, 1912; (in *Tekst en Uitleg*:) *Paulus' brieven aan de Galatiërs, Efeziërs, Filippenzen, Kolossenzen, Thessolonienzen, Timotheus, Titus en Filémon*, 1919, 2e dr. 1927; *De brief van de Hebreëen*, *De brief van Jakobus*, *De eerste brief van Petrus*, 1923, 2e dr. 1931. D. Plooi, geb. 1877, hoogl. te Amsterdam 1926, te Utrecht 1932: *De Chronologie van het leven van Paulus*, 1918; *A primitive text of the Diatessaron*, 1923; *A further study of the Liège Diatessaron*, 1925; *The Liège Diatessaron*, ed. with C. A. Phillips, 1929; *Studies in the Testimony Book*, 1932. Nog mogen hier genoemd worden: P. J. von Melle; *Inleiding tot het Nieuwe Testament*, 1908, en J. H. Gunning J. Hz., geb. 1858: *Het boek der Toekomst, de Openbaring van Johannes*, 1900; *De Kerk van Christus (Paulus' brief aan de gemeente te Efeze)*, 1903.

Eene derde groep inzake Schriftgeloof, naast of tegenover de twee voorafgaande, de Modernen en de personenreeks, met J. I. Doedes aanvangende, vormen zij, die de Heilige Schrift als het Woord van God erkennen. We kunnen hierbij beginnen met J. van Andel, 1839—1910, die in zijne Schriftverklaring zich dicht aansloot bij F. Godet, en eene gansche rij populaire Schriftuitleggingen gaf: Het Evangelie naar de beschrijving van Lukas, 1902, 2e dr. 1932; Johannes' Evangelie, 1900; De Handelingen der Apostelen, 1909; Paulus' brief aan de Romeinen, 1904; Paulus' eerste brief aan de Corinthiërs, 1897; Paulus' tweede brief aan de Corinthiërs, 1903; Paulus' brief aan de Efeziërs, 1894; Paulus' brief aan de Colossenzen, 1907; Paulus' beide brieven aan Timotheus, 1904; De brief aan de Hebreërs, 1906; Paulus' Evangelie, 1885; De Morgenstond van Jezus' leven, 2e dr. 1912; Jezus' leer, 2e dr. 1913; Jezus' laatst vaarwel, 2e dr. 1913. Verder noemen we tegelijk met dezen: J. H. Donner, 1848—1903: De Zendbrief van Paulus aan de Filippenzen, waarvan ook een tweede druk verscheen, z.j.; De eerste algemeene brief van den apostel Petrus, z.j.; De zendbrief van Jakobus uitgelegd, 1900. L. Lindeboom, 1845—1933: De Geslachtsregisters van Jezus Christus onzen Heere bij Mattheus en Lucas, 1911; „In Zijnen dood begraven”, en De Analogia Fidei, Rom. 12 : 6, 7, in het Geref. Theol. Tijdschrift, 1917. A. H. de Hartog, 1837—1895, gaf opnieuw uit: D. Hieron, Zanchii Commentarius in Epistolam Sancti Pauli ad Ephesios, 2 deelen, 1888 en 1889, en schreef Uitlegkundige wenken op enkele brieven van den apostel Paulus. Ph. J. Hoedemaker, 1839—1910: Handboek van het Nieuwe Testament, 1907. Niet van eigen uitlegging, 1886. W. B. Renkema, 1860—1919, en R. J. W. Rudolph, 1862—1914: De Gelijkenissen onzes Heeren Jezus Christus, 1905. P. Biesterveld, 1862—1908, Hoogl. te Kampen 1894—1902 en te Amsterdam a. d. V.U. 1903—1908, schreef: Van Bethanië naar Golgotha, z.j. Van Golgotha naar Jeruzalem (na zijnen dood voortgezet door B. Wielenga), 1909; Corinthe's gemeente ten tijde van Paulus, 1907; De brief van Paulus aan de Colossenzen, 1908; De jongste methode voor de verklaring van het Nieuwe Testament, 1905. P. A. E. Sillevis Smitt, 1867—1918, hoogl. te Amsterdam a. d. V.U. 1912—1918: De organisatie van de Christelijke Kerk in den Apostolischen tijd, 1910; Handboek voor de heilige Geschiedenis, 2 deelen, 1912 en 1914, het tweede deel: Het Nieuwe Testament, 1914. Van dit werk verscheen later ook een tweede druk. J. C. de Moor, 1878—1926: De hemel geopend, 3 deelen, 1913; later ook een tweede druk. G. Wielenga, 1872—1924: Paulus in zijn leven en werken, 1917; De wonderen van den Zaligmaker. B. Wielenga, geb. 1873: Van Jeruzalem naar Rome, 3 deelen, 1928 e.v.j.; en zie bij P. Biesterveld. J. Ridderbos, geb. 1878: Predikende het Evangelie, 1911; De Apostel der heidenen, 1931. G. Dochen, 1873—1929: De beteekenis van Israëls vol. Commentaar op Rom. IX—XI, 1915; De Apostelen des Lams, 1907. C. Bouma, geb. 1884: De literarische vorm der Evangelien, 1921; Het Evangelie naar Johannes (in Korte Verklaring), 1927. K. Schilder, geb. 1890, hoogl. te Kampen 1933: De Openbaring van Johannes en het sociale leven, 1924. Christus in Zijn lijden, 3 deelen, 1930. J. Willemze (in Tekst en Uitleg): De tweede brief van Petrus. De brieven van Johannes. De brief van Judas, 1919, waarvan later een 2e druk uitkwam; De Openbaring van Johannes, 1924, 2e dr. 1931. W. Lodder: Die Schätzung des Quirinius bei Flavius Josephus,

1930; De historische betrouwbaarheid van het Nieuwe Testament in het licht der twintigste eeuw, 1930. D. Jacobs: De verhouding tusschen de Plaatselijke en de Algemeene Kerk in de eerste drie eeuwen (de eerste helft komt hier in aanmerking), 1927. J. A. C. van Leeuwen, 1870—1930, hoogl. te Utrecht 1908—1930: De joodsche achtergrond van den brief aan de Romeinen, 1894; Literatuur en Schriftuur, 1908; Het Evangelie van Mattheus (in Tekst en Uitleg), 1915, 3e dr. 1927; (in Korte Verklaring:) De brief aan de Colossenzen. De brieven aan de Thessalonicenzen, 1923; Het Evangelie naar Markus, 1928; De brief aan de Romeinen (waarvan het laatste deel na zijnen dood uit zijne college-dictaten door D. Jacobs is bewerkt), 1932; (in den Kommentaar op het Nieuwe Testament:) Paulus' Zendbrieven aan Efeze, Colosse, Filémon en Thessalonica, 1926; Het heilig Evangelie naar de beschrijving van Markus, 1928. F. W. Grosheide, geb. 1881, hoogl. te Amsterdam a. d. V.U. 1913: De verwachting der toekomst van Jezus Christus, 1907; Nieuw-Testamentische studiën, 1912; Prof. Dr. A. T. Robertsons Beknpte Grammatica op het Grieksche Nieuwe Testament voor Nederland vrij bewerkt, 1912; Judas Iskarioth, 1912; De eenheid der Nieuwtestamentische Godsopenbaring, 1918; Kanon en Tekst van het Nieuwe Testament, 1916; De geschiedenis der Nieuwtestamentische Godsopenbaring, 1925; Hermeneutiek, 1929; (in Korte Verklaring:) De brief aan de Hebreëen, 1922; en Paulus' eerste brief aan de Kerk te Korinthe, 1933; (in den Kommentaar op het Nieuwe Testament:) Het heilig Evangelie volgens Mattheus, 1922; De brief aan de Hebreëen en de brief van Jakobus, 1927; De eerste brief van den apostel Paulus aan de kerk te Korinthe, 1932. S. Greijdanus, geb. 1871, hoogl. te Kampen 1917: De Openbaring des Heeren aan Johannes, 1908; Schriftgeloof en Exegese van het Nieuwe Testament, 1917; Hoofddoel en Gedachtengang van Lucas' Evangelieverhaal 1922; Schriftgeloof en Canoniek, 1927; Het gebruik van het Grieksch door den Heere en Zijne Apostelen in Palestina, 1932; (in Korte Verklaring:) De brief van den Apostel Paulus aan de Galaten, 1922; De brief van den Apostel Paulus aan de Epheziërs, en De brief van den Apostel Paulus aan de Philippenzen, 1925; De Openbaring des Heeren aan Johannes, 1930; De eerste, en de tweede brief van den Apostel Petrus, 1931; (in den Kommentaar op het Nieuwe Testament:) De Openbaring des Heeren aan Johannes, 1925; De brieven van de Apostelen Petrus en Johannes, en de brief van Judas, 1929; De brief van den Apostel Paulus aan de Gemeente te Rome, 2 deelen, 1933.

Ten slotte worde hier genoemd de *Christelijke Encyclopaedie* in zes deelen, 1925—1931, waarin een aantal artikelen over allerlei onderwerpen op het gebied van de wetenschap van het Nieuwe Testament voorkomen, geschreven door onderscheiden auteurs.

Uit het overzicht kan blijken, dat voornamelijk sedert ongeveer den overgang van de negentiende en de twintigste eeuw door onderscheiden personen van de drie genoemde geloofsrichtingen tal van geschriften en boeken op het terrein van de wetenschap van het Nieuwe Testament zijn uitgegeven, zoo gansch anders dan vóór eene eeuw. En deze werken betreffen de tekstgeschiedenis, het woordenboek, de canoniek, bieden monografieën, doch zijn vooral ook commentaren. Naar opzet en inhoud vertoonen zij meerendeels duidelijk een eigen Nederlandsch karakter.

K a m p e n.

S. GREIJDANUS.

Kroniek.

Als deze aflevering van de „Vox” verschijnt, is het eerste kwartaal alweer bijna voorbij. Over de inzet van het academisch jaar 1933—'34 is heel wat te vermelden. Allereerst de gelukkige gewoonte (tenminste het is bedoeld gewoonte te worden) van de Utrechtsche en Leidsche studenten om het begin van den academisch-theologischen cursus in een plechtige samenkomst te vieren. In Utrecht kwamen de theologen in een godsdienstoefening bijeen en droeg het geheel een meer Ned. Herv. kerkelijk karakter, in Leiden werd in meer academischen stijl in de Aula door den decaan van de professorenfaculteit en den praeses van de studentenfaculteit gesproken tot een vrijwel geheel aanwezige faculteit van theologische professoren en studenten. Een goede gewoonte, vooral als uitdrukking van een groeiend besef van veeleenheid der theologische studenten en als een spiegel van de universitas van docenten en studenten.

Het aantal voor 't eerst ingeschrevenen in de theologische faculteit aan de Rijks-Universiteiten is belangrijk gestegen. (In Leiden was voor 4 jaar $\pm$ 20 een normaal getal, thans lieten bijna 40 zich inschrijven!) Als het zoo doorgaat, wat wel te verwachten is, zal de Ned. Herv. Kerk binnen afzienbaren tijd voor dezelfde moeilijkheid komen te staan als de Gereformeerde Kerk, n.l. een teveel aan predikanten. De Gereformeerden zijn blijkbaar over het hoogtepunt heen: aan de Vrije Universiteit in Amsterdam werden minder theologen ingeschreven dan vorige jaren. Zoo blijkt, dat het vraagstuk van de overbevolking der Universiteiten thans over de geheele linie actueel wordt en het geenszins voorbarig is, dat ook de theologen vertegenwoordigd zijn in de commissie, die dit onder oogen moet zien.

Deze „commissie ter bestudeering van het vraagstuk der overbevolking van Universiteiten en Hoogescholen” werd vooral dank zij de voorbereidende arbeid van het Nederlandsch I.S.S. comité aan het begin van dit jaar ingesteld. De installatievergadering vond plaats op 28 October onder voorzitterschap van Staatsraad Mr. J. Limburg. De speciale commissie voor de theologen bestaat uit Prof. Dr. J. de Zwaan, Prof. Dr. F. W. Grosheide, Ds. D. Boer, namens den Bond van Nederlandsche Predikanten en den heer W. C. van Unnik.

Wij zijn erg benieuwd naar de rapporten, die waarschijnlijk niet lang op zich zullen laten wachten, want er is al veel materiaal verzameld en de commissie heeft haar werk breed opgezet met een groote groep deskundige medewerkers.

Zeker in nauw verband met dit vraagstuk staat de nog steeds onopgeloste moeilijkheid van de opleiding van theologische studenten, waarover men kortgeleden weer kon lezen naar aanleiding van een rede van Prof. Dr. A. M. Brouwer over dit onderwerp in Amsterdam. De hervormingsplannen zijn legio, de gebreken en tekorten van de huidige opleiding ook, maar wie is ooit zoo radicaal geweest om kerk- en dogmengeschiedenis uit het onderwijs te schrappen? Het begint erop te lijken, dat de regeering hierin zoo radicaal is, want tot onze groote verbazing en droefenis mochten wij nog steeds niets vernemen over een benoeming van een opvolger van Prof. Eekhof in Leiden. Wij hopen, dat na de Kerstvacantie verandering in deze toestand komt, want de Leidsche studenten

missen nu al bijna een jaar onderwijs in de kerk- en dogmengeschiedenis. Zoowel voor niet-candidaten als voor doctorandi is dit een onhoudbare toestand en de professoren-facultei¹ is sterk gedupeerd door een onvolledige bezetting. En juist in Leiden betekende de kerkhistorie zooveel, dank zij de school-makende en in het buitenland bekende arbeid van de hoogleeraren der laatste halve eeuw.

Hervorming van de theologische opleiding is noodig, maar deze ongewenschte hervorming, die de regeering door het nog steeds niet benoemen van een hoogleeraar in de kerk- en dogmengeschiedenis teweeg brengt, helpt ons theologisch onderwijs diep in de put. Waarschijnlijk houdt de regeering zich trouwens meer bezig met bezuiniging dan met hervorming van de theologische opleiding. Als een hervorming bezuinigt, is dat heel goed, maar als een bezuiniging hervormt, pleit dat noch voor de bezuiniging, noch voor de hervorming.

Om in Leiden te blijven, de hoogleeraar vanwege de Ned. Herv. Kerk, Prof. Dr. G. Sevenster, hield 20 October zijn intreedrede over „de Liefdeprediking in Evangelie en humanisme”. Elders in dit blad vindt men een bespreking van de rede; hier zij slechts vastgesteld, dat de nadruk van Prof. Sevensters onderwijs zal vallen op de biblica. De biblica moet volgens Prof. Sevenster het verbroken contact herstellen tusschen de historisch-kritische exegese en de evangelieprediking. Jammer, dat in de rede over de Liefdeprediking de kritische exegese het volle pond kreeg en de vraag naar de prediking zelf teveel opengelaten werd, maar de colleges zullen hopenlijk uitvoeriger antwoord geven op deze vraag dan binnen het bestek van deze inaugureele oratie geschiedde.

Ook in Amsterdam aan de S.U. twee rede's van de lectoren Dr. F. J. de Holl en Dr. Leendertz. Uit het korte krantenverslag konden wij ons geen duidelijk beeld vormen van de inhoud; wij hopen er dus later op terug te komen, o.a. in de Boekbesprekingrubriek.

Blijkens vele provinciale predikantenvergaderingen blijkt het vraagstuk van Evangelie en ras en van nationalisme en Christendom ook de nederlandsche theologen sterk bezig te houden. Uit Duitschland komen hierover weinig verheugende berichten en veel angstwekkende berichten.

De invloed der „Duitsche Christenen”, die den Ariërparagraaf in Kerk en Staat beide van kracht willen zien heeft onbeperkt groote invloed, zelfs op theologische professoren, als Prof. Kittel in Tübingen, die een zeldzaam gekunsteld betoog heeft gegeven over Joden en Christenen, waarin hij het supraraciaal karakter van het Evangelie tracht te handhaven tegelijk met het Ariërparagraaf-christendom ¹⁾. Dit lukt natuurlijk niet.

Des te verheugender was het bericht over de verklaring „Neues Testament und Rassenfrage”, door vele Nieuw-Testamentische professoren ondertekend. Hierin werd duidelijk de onvereinigbaarheid van Evangelie en rassenhaat uitgesproken. Prof. Karl Heim, Prof. Juncker en Prof. Schnieuwind trokken hun handteekening reeds weer in. Blijkt door al deze berichten, dat zelfs onder de professoren de invloed van het nazi-christendom bedenkelijk groot is, in de kerk is het des te erger. De aan de nationale

---

¹⁾ Kirche und Judenchristen van Prof. D. Gerhard Kittel, Tübingen uitg. der theologische Fakultät te Tübingen.

Synode gezonden verklaring van 2000 predikanten tegen de invoering van de Ariërparagraaf staat hulpeloos alleen in Duitschland, maar gelukkig met de sterke steun in de rug van de Wereldbond der Kerken, die op zijn vergadering in Sofia (15—20 Sept.) zich duidelijk heeft uitgesproken over het supraraciaal karakter van het evangelie. Het bedroevendste van alles lijkt ons dit, dat de theologie in Duitschland zich zoo bezig houdt met een vraag, die niet eens een kerkelijke, laat staan een theologische mag zijn, nl. over de vereenigbaarheid van Evangelie en Ariërparagraaf. Moge onze Nederlandsche theologie zich hoeden voor zoo'n vertroebeling!

Het is uitstekend, dat ook in Nederland de theologen zich niet afzijdig houden van deze vragen, het is verblijdend om te lezen, dat de Raad der Kerken samenkwam op een conferentie over „de onkerkelijkheid in Nederland”, maar laten wij toch oppassen, dat dergelijke nuttige bezigheid en noodige, hoognoodige belangstelling niet verward wordt met theologie! Er zijn toch waarlijk in de theologie belangrijker en actueeler vragen dan Evangelie en nationalisme.

J. DE GRAAF.

Boekbespreking.

Dr. G. Sevenster, De liefdeprediking in Evangelie en Humanisme. Uitg. Van Gorcum & Comp. N.V., Assen, 1933. 34 blz., f 0.75.

Met bijzondere belangstelling namen wij kennis van deze inaugureele oratie van den nieuwen Leidschen hoogleeraar. Aan het eigenlijk onderwerp gaat vooraf een beschouwing over de beteekenis der bijbelsche theologie, als het leervak dat bij uitstek geschikt is om het verbroken contact tusschen bijbel en evangelieprediking te herstellen, en dat mede de plaats kan zijn waar de kerk zich dieper bezint op haar wezen en taak. In dit verband wordt gewezen op de spanning tusschen historisch-critische wetenschap en theologische exegese, en op de eisch van gebondenheid aan het object. „De richtige exegese komt met het luisteren van het ware gebed overeen; zij staat geheel open voor wat de tekst wil zeggen, ook wanneer ons dat niet aangenaam is voor onze dogmatische inzichten, hetzij deze dan van kerkelijken of van „idealistischen” aard zijn”.

Bij de behandeling van zijn eigenlijk thema geeft Prof. Sevenster allereerst een korte schets van het synoptisch liefde-ideaal, dat geheel theonoom is, rustend in Gods wil. Wanneer men dit vergelijkt met de liefdeprediking van het Humanisme (bedoeld wordt het Christelijk Humanisme, dat zich voor zijn fundeering op het N.T. blijft beroepen) blijkt het dat de gangbare humanistische interpretatie herhaaldelijk onrecht doet aan de Semitische gedachtenwereld die achter de Grieksche tekst ligt. Dit wordt uitgewerkt naar verschillende kanten: begrippen als „menschenwaarde”, „persoonlijkheid”, „ziel”, de godsvoorstelling, Kindschap Gods, enz. Hetzelfde geldt ook voor de verhouding van sociale idealen in het Humanisme tot de Evangelische verkondiging der „gerechtigheid”, en voor het Kerkprobleem.

Niettemin erkent schr. beslist het betrekkelijk recht van het humanisme als reactie tegen een quiëtistisch dogmatisme. De gevaren ervan

liggen echter hierin „dat het zich verbindt met bepaalde ideologiën, waarvan de belangrijkste wel deze zijn, dat de mensch goddelijk van aard zou wezen en dat de ontwikkeling van de menschelijke cultuur met de ont-plooiing van den goddelijken geest zelf zou mogen worden vereenzelvigd”, waardoor de bijbelsche liefdeprediking een geheel andere inhoud krijgt.

De vorm eener oratie brengt mede, dat vele vragen worden opge-roepen, die slechts ten deele worden beantwoord. Zoo blijft bijv. de vraag of datgene wat de inleiding als deel van de taak der biblica noemt: „aan te geven waar en in hoeverre het woord van den bijbel van het antieke wereldbeeld moet worden losgemaakt” (bl. 11) ook niet meer had kunnen worden toegepast op het eigenlijk betoog dan nu geschiedt. Maar naar wij hopen zal de toekomst Prof. Sevenster de gelegenheid bieden op deze en andere vragen nader in te gaan. Moge intusschen deze belangrijke rede door zeer vele theologen gelezen worden!

H. M.

Wij kondigen aan:

Diaconaal Zakboekje. Tweede herziene druk. Prijs in linnen omslag / 1.—; in kunstleer geb. / 1.35. — Van Gorcum & Comp. N.V. 1933.

Martha Poldermans, Sonnetten. Prijs ing. / 1.50 en geb. / 2.25. Idem 1933.

Else Moegelin, De Geboorte onder het Kruis; vert. door Joh. Frevel. Prijs / 1.25. — Idem 1933.

A. Testanto, Dienstweigering? Een Schriftstudie. Zes brochures. Prijs / 3.—. — D. M. Zwart, Maartensdijk.

Ger. Mohr, Van de diepte en de schoonheid: Christus. — Van Gorcum & Comp. N.V. 1933.

Nanda van der Valk-Sandbergen, Avondzangen. — Idem 1933.

Conferentie.

De interacademiale theologenconferentie zal plaats vinden van 23—26 Februari 1934. Onderwerp: *Openbaring en het probleem der geschiedenis*. Lezingen en sprekers zullen in de volgende aflevering bekend gemaakt worden. Houdt thans vast de data vrij en wekt elkaar op om Uw conferentie te bezoeken!

DE REDACTIE.

Voor het a.s. Kerstfeest:

NIEUWE LIEDJES OP HET KERSTFEEST. Met begeleiding van piano of harmonium. Woorden en muziek van *C. J. C. Geerlings*, medewerker aan „Kun je nog zingen, zing dan mee”.

Aantrekkelijk verlucht en in twee kleuren uitgevoerd. Prijs der gr. 4° uitgave met zang en piano- of harmonium-begeleiding f 1.25. Tekstboekje met cijferzetting om de kinderen in handen te geven f 0.25. Bij getallen reductie. Bij den aankoop van 10 tekstboekjes (of een gedeelte van 10) is de aanschaf van een exemplaar der grootere uitgave verplicht. (Men is dan vrij de liedjes ten gehoor te brengen. Overschrijven of op andere wijze vermenigvuldigen der teksten is bij de Auteurswet verboden).

KERSTKLOKKEN LUIDEN....., Eénstemmige Kindercantate door *T. Westra*, met piano- of harmoniumbegeleiding van *W. Westra-Dijkstra*.

Deze Kerstcantate is in de eerste plaats geschreven voor Zondagsscholen. Met het oog op de steeds wisselende bevolking, die het zingen van moeilijker muziek zoo niet onmogelijk, dan toch wel erg lastig maakt, zijn de melodieën alle éénstemmig en zeer eenvoudig gehouden. Uitvoering en prijzen als van „Nieuwe Liedjes op het Kerstfeest”

LOFLIEDEREN UIT KINDERMOND, uit het Engelsch vertaald en bewerkt door *A. A. Schpp*, Doopsgezind predikant.

Een aantal liedjes met muziek en plaatjes, bestemd voor kinderen van $\pm$ 8 jaar en jonger. De woorden zijn eenvoudig en ook voor jonge kinderen begrijpelijk.

Nieuw:

HET BLIJDE GEHEIMENIS

een schat van Kerstverhalen voor oudere kinderen, verzameld door *C. Jacobs*, met een inleiding van *Dr. G. Horreüs de Haas*.

Weer eens een boek, waarvan men reeds te voren met zekerheid durft te zeggen, dat het „er in zal gaan”. Want deze bundel bevat een keur kerstverhalen — voor vele waarschijnlijk nog onbekende — van de meest bekende schrijvers. Wanneer we zoo namen zien als Joh. Fabricius, A. Coolen, F. Timmermans, S. Lagerlöf, e.d. dan zouden ook hier de zooveel gebruikte woorden van toepassing kunnen zijn: de namen waarborgen kwaliteit.

Het is dan ook zeer toe te juichen, dat deze uitgave tot stand is gekomen en we wenschen het boek in vele handen.

De bundel is bestemd voor kinderen ouder dan 14 jaar.

Prijs van dezen bundel per stuk f 1.90; voor leden der NVVZ f 1.50

Verkrijgbaar bij den boekhandel en bij de uitgever

VAN GORCUM & COMP. N.V.

GIRO 2255

ASSEN

GEDRUKT MATERIEEL voor PASTORALE ADMINISTRATIE, KERKBESTUUR
en KERKBEHEER naar adviezen van Ds. P. Prins van Wijngaarden e.a.

Kerkelijk Bevolkingsregister:

- K. 1 Doopregister.
- K. 2 Lidmatenboek. Deze registers zijn verkrijgbaar in elke gewenschte dikte solied gebonden, met of zonder alfabet.
- K. 3g Gezinskaart, gekleurd carton.
Deze kaart is ingericht voor kleine gemeenten en bevat zoowel kerkelijk bevolkingsregister, als pastorale gegevens (combinatie van K. 4 en K. 51). De achterzijde is blanco en kan desgewenscht worden bedrukt met speciaal verlangde rubrieken.
- K. 3r Gezinskaart op rose carton.
- K. 4or Gezinskaart, gekleurd carton, formaat 16×23 c.M.
Deze kaart is ingericht voor grootere gemeenten en bevat uitsluitend gegevens voor het Kerkelijk Bevolkingsregister. Hier behoort K. 51 met gegevens het pastorale werk betreffende bij.
- K. 4w Verhuisbiljet (dit is K. 4or afgedrukt op wit papier).
- K. 4b Gezinskaart; op blauw carton.
- K. 5 Huiskaart, gekleurd carton, formaat $15 \times 15\frac{1}{2}$ c.M.
- K. 6 Persoonskaartje, gekleurd carton, formaat $9\frac{1}{2} \times 14\frac{1}{2}$ c.M.
Deze kaartjes zijn bestemd voor personen, die een anderen naam dragen dan het gezinshoofd.
N.B. De modellen K. 3 g/r en K. 4or/b kunnen ook op papier geleverd worden voor losbladig systeem. Deze bladen kunnen ingebonden worden in speciaal daarvoor bestemde banden.

Wij verwijzen voorts naar model K.51: Pastoraal Kaartsysteem.

Voor de Gemeente:

- K. 11 Doopbewijs.
- K. 12 Herinnering aan den Doop. In twee uitvoeringen.
- K. 13 Bewijs van Lidmaatschap.
- K. 14 Attestatie.

Kerkelijke Verkiezingen:

- K. 21 Lijst van Stemgerechtigde Lidmaten.
- K. 22 Lijst van Kiezers, die gestemd hebben.

Geldelijk Beheer:

- K. 31 Begrooting van inkomsten en uitgaven.
  - K. 32 Rekening en Verantwoording van inkomsten en uitgaven.
  - K. 33 Uiteenzetting van het plan van hoofdelijken omslag.
(Buiten- en binnenvel).
  - K. 34a Bijlage der Rekening van Inkomsten.
  - K. 34b Bijlage der Rekening van Uitgaven.
  - K. 35 Register van Ontvangst en Uitgaaf of Rekening-Courant.
(Buiten- en binnenvel).
  - K. 36 Inventaris van de pastoriegoederen.
  - K. 37 Register van contrôle op de staat van begrooting in ontvangst en uitgaaf.
(Buiten- en binnenvellen).
  - K. 38 Waarschuwing.
  - K. 39 Certificaat tot afkoop van pachten.
  - K. 40 Verzoek om gratis te procederen.
  - K. 41 Kwitantie Generale Kas (met indruk 25 cent).
  - K. 42 Ligger op het tractement en de gewone emolumenten.
  - K. 43 Kwitantie Generale Kas (met indruk 50 cent).
  - K. 44 Kwitantie Generale Kas (blanco).
  - K. 45 Envelop Provinciaal College van Toezicht.
- Vergaderingen:*
- K. 46 Notulenboek.
  - K. 47 Convocatiebiljet voor Kerkvoogden en Notabelen.
- Voor den Predikant:*
- K. 51 Pastoraal Kaartsysteem voor Huisbezoek, enz.; op gekleurd carton, formaat 16×23 c.M. Behoort bij K. 4; maar kan ook afzonderlijk gebruikt worden. De achterzijde is blanco en kan desgewenscht worden bedrukt met speciaal verlangde rubrieken.

HET EVANGELIE IN DE VIER EVANGELIËN

Een bijdrage tot samenschouwing der vier
Evangelien door

LIC. ROBERT GOEBEL

In het Nederlandsch vertaald door

Dr. F. C. J. LOS

Uit den inhoud:

De samenschouwing der vier Evangelien.

1. Het Evangelie als kunstwerk in zijn viervoudig karakter:
De wijze van uitbeelding der vier Evangelien.
2. Het Evangelie als samenvloeiing van geestelijk-historische
stroomingen: De Evangelien en de geestes-gesteldheid der
vier Evangelisten.
3. Het Evangelie als samenvloeiing van vier zielegesteldheden:
Het Evangelie en de menschelijke karaktereigenschappen.
4. Het Evangelie als samenvloeiing van een viervoudige
Christusopenbaring: Christus Jezus in de vier Evangelien.
5. Het Evangelie in verleden en toekomst: Petrus en Johannes
en het karakter van het eerste en vierde Evangelie.

Prijs f 1.25

DE WET OP DE GODSLASTERING EN HAAR PARLEMENTAIRE GE- SCHIEDENIS

door J. N I J S S E

„Dit boekje geeft de parlementaire geschiedenis der
Wet in den vorm van naar het ons voorkomt zeer
gelukkig gekozen en gecombineerde citaten uit de
schriftelijke en mondelinge debatten, waardoor een
voor de uitlegging der nieuwe bepalingen in vele
opzichten belangrijk materiaal gemakkelijk toe-
gankelijk is geworden.”

f 0.90.

Nederlandsch Juristenblad.

Verkrijgbaar bij den boekhandel en bij de uitgevers
VAN GORCUM & COMP. N.V.

GIRO 2255

ASSEN

Bij ons verschijnt maandelijks
DE BOEKENWURM

AANWINSTEN op elk gebied
uit het ANTIQUARIAAT van

A.VAN WEST EN CO., RUYSDAELSTR. 24 AMSTERDAM
TOEZENDING OP AANVRAAG GRATIS EN FRANCO.
Tevens zijn wij koopers van boeken en bibliotheken.

Vraagt gratis en franco toezending van den Catalogus

KERSTMIS 1933

Een boekgeschenk is een blijvend geschenk!

VAN GORCUM & COMP. N.V. - UITGEVERS - ASSEN

KERSTBOEK VOOR JONG HOLLAND. Rijk geïllustreerd, met verhalen en muziek f 0.60, geb. f 0.80.

KERSTKALENDER voor 1934. Dekblad en 6 kalenderbladen met platen, in twee kleuren f 0.30.

Chr. Doorman, LOEKI EN BEP, geïll. f 0.40

Chr. Doorman, VERHALEN-BOEK, verz. herdrukken geïllustreerd f 0.30.

R. Valkhof, DE SCHAATSEN, geïll. f 0.50.

A. Servaes, DE VLUCHT, geïll. f 0.50.

WINTERPRET, verhalen van R. Valkhof en A. Servaes. Geïllustreerd door A. Gerdes Oosterbeek.

Fraai gebonden f 1.25.

EERSTE VLUCHT, Verzen van Josine Kramer f 0.50.

Voor uitdeeling groote reductie, ook bij den Boekhandel.

N.V. UITGEVERS-MIJ. „EDITIO” - HILLEGOM

VOOR

BIJ

STUDIEBOEKEN
WRISTERS - UTRECHT

Vox Theologica

Interacademiaal Theologisch Tijdschrift

ORGAAN VAN DE VEREENIGING VAN STUDENTEN IN DE THEOLOGISCHE FACULTEITEN IN NEDERLAND
GEWIJD AAN DE STUDIE DER THEOLOGISCHE WETENSCHAP

5e JAAR No. 3

REDACTIE EN DIRECTIE:

JANUARI 1934

— J. DE GRAAF (Leiden), Hoofdredacteur	Alle stukken voor de Redactie aan: —
— J. H. VRIELINK (Groningen), Red.-Secr.	—
— P. J. RICHEL (A'dam-V.U.), Admin.	J. H. VRIELINK, Guldenstraat 18b, —
— H. MISKOTTE (Utrecht)	Groningen —
— Ab-Actiaat der Vereeniging:	—
— K. H. L. VAN SELMS, Oude Gracht 295,	Uitgevers: —
— Utrecht	VAN GORCUM & COMP. N.V. Giro 2255 Assen —

ABONNEMENTSPRIJS PER JAARGANG VAN 6 NUMMERS BINNENL. F 2.50 - BUITENL. F 2.75

INHOUD.

G. PH. SCHEERS, Iets over de leer der heiligmaking bij Calvijn en bij Kohlbrügge.

P. J. RICHEL, De Philosophie der wetsidee.

W. VAN LENNEP, Marburg. Het aardsche paradijs der theologen.

BESPROKEN BOEKEN:

Prof. Dr. H. G. Stoker, Die wijsbegeerte van die skeppingsidee of grondbeginsels van 'n Calvinistische Wijsbegeerte. — Dr. J. G. Ubbink, Mijn antwoord aan de Particuliere Synode. - Noch „scheiden" noch „vereenzelvigen". — Lic. Robert Goebel, Het Evangelie in de vier Evangelien. Vertaald door Dr. F. C. J. Los. — Dr. W. Banning, „Marx..... en Verder".

KOOPT UW

STUDIEBOEKEN

BIJ

BOEKHANDEL H. DE VROEDE

TRANS

P. VAN DIJK

UTRECHT

DR. W. J. AALDERS

MYSTIEK

HAAR VORMEN, WEZEN, WAARDE

Prijs, ingenaaid f8,50, gebonden f10.00

DE GROND DER ZEDELIIKHEID

Prijs, gebonden f7,50

ZOO JUIST VERSCHENEN:

DE INCARNATIE

Prijs, gebonden f7,90

Het onderwerp van dit boek is van groot wetenschappelijk belang, zoowel godsdienst-wijsgeerig als dogmatisch. Daarom heeft het de theologie, als zij op de hoogte was, altijd bezig gehouden. Dit zou niet het geval zijn, als het niet in de eerste plaats religieus zoo belangrijk was. Het raakt de kern van de betrekking tusschen God en mensch, God en zijn schepping ook, als het geheim der hoogste openbaring van God. Juist in een tijd, die het, te midden van alle verwarring, zoo noodig heeft tot de beginselen te worden teruggebracht om houvast te vinden, acht de auteur de behandeling van dit onderwerp even belangrijk als noodzakelijk. Het heeft nog dit groote voordeel, dat het een onderwerp is van algemeen-christelijken aard, in dien zin, dat het niet een bepaalde groep of kerk aangaat, maar allen groepen en kerken gelijkelijk, omdat het gaat om datgene, wat het Christendom als zoodanig eigen is.

VERKRIJGBAAR BIJ DEN BOEKHANDEL EN BIJ DEN UITGEVER
J. B. WOLTERS - GRONINGEN - DEN HAAG - BATAVIA

Zoolang de voorraad strekt,
kunnen wij nog leveren:

Dr. K. H. Roessingh

Verzamelde Werken

Deel I, II en IV, benevens

Preeken en Lezingen

waarin zijn opgenomen: belangrijke stukken uit III en IV en het geheele deel V. Prijs per deel f 4.90 gebonden, zoodat men voor f 19.60 de Verzamelde Werken, die in de oorspronkelijke vorm uitverkocht zijn, toch vrijwel compleet heeft.

VAN LOGHUM SLATERUS N.V. — ARNHEM

Vox Theologica

Interacademiaal Theologisch Tijdschrift

ORGAAN VAN DE VERENIGING VAN STUDENTEN IN DE THEOLOGISCHE FACULTEITEN IN NEDERLAND
GEWIJD AAN DE STUDIE DER THEOLOGISCHE WETENSCHAP

Interacademiale Theologen-Conferentie 23-26 Februari 1934.

Zooals reeds in het vorige nummer gemeld werd, zal de interacademiale theologen-conferentie gehouden worden 23—26 Febr. a.s., en wel in het gebouw der N.C.S.V., „Woudschoten” te Zeist. Het programma luidt als volgt:

Algemeen onderwerp: Openbaring en het probleem der geschiedenis.

Vrijdagavond: Het probleem der geschiedenis in de huidige theologie, door Prof. Dr. W. J. Aalders.

Zaterdagmorgen: De zin der geschiedenis vanuit de Openbaring, door Prof. Dr. H. Dooyeweerd.

Zaterdagavond: Cultuurgeschiedenis en Heilsgeschiedenis, door Prof. Dr. L. J. van Holk.

Zondagmorgen: Godsdienstoefening, te leiden door Prof. Dr. A. M. Brouwer.

Zondagavond: Eschatologische prediking en de roeping tot cultuurarbeid, door Dr. K. H. Miskotte.

Wij vertrouwen dat alle lezers van de „Vox” overtuigd zullen zijn van het belang dat deze conferentie kan hebben voor het theologisch gesprek der verschillende godsdienstige stroomingen in ons vaderland. Vandaar dat wij hierbij een ernstig beroep doen op al onze lezers om zoo eenigszins mogelijk zich te trachten heen te zetten over eventueele bezwaren, hetzij van financiëele of andere aard. Dat die er zijn, hebben wij zeer zeker overwogen. In het bijzonder zal naar wij vermoeden de Zondag een groot bezwaar vormen voor onze predikant-lezers. Naar wij hopen, zullen zij deze regeling niet beschouwen als een blijk dat hun aanwezigheid niet op prijs wordt gesteld. Een regeling waarbij de conferentie midden in de week viel, bood echter nog meer bezwaren. Wanneer desondanks toch een aantal predikanten aanwezig zou kunnen zijn, zouden wij dit des te meer waardeeren.

Daarnaast doen wij een beroep op de theologische studenten. Wanneer deze conferentie niet kan doorgaan wegens gebrek aan belangstelling, is de motiveering hiervoor zeker niet te zoeken in programma en sprekers. Laten dus de theologen samen trachten er in werkelijkheid een geslaagde conferentie van te maken!

De conferentieprijs bedraagt hoogstens / 7.50. Men wordt verwacht Vrijdagmiddag 23 Febr. vóór het eten (+ 6 uur). Men geve zich zoo spoedig mogelijk, doch vóór 9 Febr. a.s. op bij H. Miskotte, Oude Gracht 214bis, Utrecht.

DE REDACTIE.

Vox Theologica

Interacademiaal Theologisch Tijdschrift

ORGAAN VAN DE VERENIGING VAN STUDENTEN IN DE THEOLOGISCHE FACULTEITEN IN NEDERLAND
GEWIJD AAN DE STUDIE DER THEOLOGISCHE WETENSCHAP

5e JAAR No. 3

REDACTIE EN DIRECTIE:

JANUARI 1934

— J. DE GRAAF (Leiden), Hoofdredacteur	Alle stukken voor de Redactie aan: —
— J. H. VRIELINK (Groningen), Red.-Secr.	—
— P. J. RICHEL (A'dam-V.U.), Admin.	J. H. VRIELINK, Guldenstraat 18b, —
— H. MISKOTTE (Utrecht)	Groningen —
— Ab-Actiaat der Vereniging:	—
— K. H. L. VAN SELMS, Oude Gracht 295, —	Uitgevers: —
— Utrecht	VAN GORCUM & COMP. N.V. Giro 2255 Assen —
—	—

ABONNEMENTSPRIJS PER JAARGANG VAN 6 NUMMERS BINNENL. F 2.50 - BUITENL. F 2.75

Iets over de leer der heiligmaking bij Calvijn en bij Kohlbrügge.

I. DE HEILIGMAKING VOLGENS CALVIJN.

Plaats in de Institutie.

't Derde boek van de „Institutie" handelt over de toeëigening van 't werk van Christus door de geloovige. Deze toeëigening geschiedt in 't geloof, dat door de Heilige Geest gewekt wordt. De Heilige Geest is dus degene, die ons deelgenootschap geeft aan Christus' weldaden. Hij wordt Geest der heiligmaking genoemd, omdat hij de wortel en 't zaad is van 't hemelsche leven in ons. Door de Heilige Geest worden wij wedergeboren tot nieuwe schepselen. Er is dus heiligmaking, nieuw leven. Auteur daarvan is de Heilige Geest in de geloovige.

De noodzakelijkheid der heiligmaking.

1. Waar de Geest der heiligmaking heet en dezelfde Geest 't geloof werkt, moeten heiligmaking en geloof onverbrekkelijk samenhangen. Dit wordt ook langs twee verschillende andere wegen betuigd:

a. 't Geloof is niet alleen 'n zaak van 't verstand, maar van de gezindheid. 't Is gehoorzaamheid aan 't evangelie en gaat dus niet buiten 't leven om. Integendeel, de gehééle mensch is erbij betrokken.

b. Bovendien: 't geloof is geloof-in-Christus en Christus is ons niet alleen geworden tot gerechtigheid, maar ook tot heiligmaking. 't Geloof zal hem dus niet naar behooren kennen, dan tenzij 't de heiligmaking des Geestes tegelijkertijd aanneemt.')

De heiligmaking is dus reeds met 't geloof gegeven; en tevens: zij is 'n geloofsbegrip. Door 't geloof wordt de mensch wedergeboren.

Eveneens hangen heiliging en rechtvaardiging onverbrekelijk samen. Christus rechtvaardigt niemand, die hij niet tegelijkertijd heiligt. Wij droomen niet van 'n geloof dat leeg is aan goede werken, of van 'n gerechtigheid, die zonder deze bestaan zou. ²⁾

Rechtvaardiging en heiliging behooren echter wel uit elkaar gehouden te worden. Daar in de gerechtvaardigden altijd 'n overblijfsel der zonde blijft, is 't noodzakelijk dat zij op geheel andere wijze gerechtvaardigd worden dan wedergeboren tot nieuwigheid des levens. Dit laatste begint God in Zijn uitverkorenen en hij gaat daarmee in de gansche loop huns levens allengs ..... voort. Maar wat betreft de rechtvaardiging, die bewerkt hij niet ten deele. ³⁾

Conclusie: wij worden niet zonder de werken, maar toch ook niet door de werken gerechtvaardigd. ⁴⁾ Men kan eigenlijk niet zeggen dat de rechtvaardiging bij Cv. aan de heiliging voorafgaat; beide zijn er tegelijk.

2. De noodwendigheid der heiliging volgt verder uit Gods eisch: Weest heilig, want ik ben heilig. De heiligheid is de band tusschen God en mensch. ⁵⁾ Wij hooren bij hem die heilig is, daarom hebben wij de teekenen van die hoorigheid te dragen. Wij moeten heilig zijn tot de eere van Gods Naam.

3. De heiligmaking is 't doel der verkiezingen en der roeping. „Uitverkoren ..... op dat.....” Ef. 1: 4. 't Geloof aan de praedestinatie drijft tot aktiviteit.

Evenmin is de roeping doelloos. Christus is gekomen om zondaren te roepen tot bekeering. Vgl. ook 1 Thess. 4: 7.

De „werkelijke heiligheid des levens”.

In III 3, schrijft Cv.: „Van de genadige toerekening der gerechtigheid, kan de werkelijke heiligheid des levens niet gescheiden worden”. In welke zin is de heiligheid des levens werkelijk? Vooral met 't oog op de vergelijking met Kb. moet deze vraag gesteld worden. Want hiermede vragen wij tevens: Is de heiligmaking voor Cv. 'n proces in de geloovige, waardoor deze langzamerhand „beter wordt” en niet alleen in Gods oog, maar ook in dat van z'n medemenschen en in eigen oog zedelijk 'n ander mensch wordt of is zij heiligverklaring in 't oordeel Gods, evenals de rechtvaardiging? In 't laatste geval blijft de mensch wie hij tevoren was, alleen voor God is hij dan heilig. De inhoud die aan 't woord „werkelijk” gegeven wordt, is in beide gevallen anders.

Twee groepen uitspraken moeten we m.i. bij Cv. onderscheiden:
a. De geloovige blijft niet degene, die hij vroeger was:

„Er kan geen ware kennis van Christus zijn, zonder dat men tegelijkertijd de oude mensch aflegt”. In de lijn van deze uitspraak liggen de volgende citaten, waaruit tevens 't procesmatige van deze vernieuwing blijkt:

„..... de vernieuwing wordt niet op één oogenblik volbracht, maar door voortdurende, ja zelfs langzame voortgang, doet God de verdorvenheden des vleesches in zijn uitverkorenen te niet”. ⁶⁾

Er is vordering in 't christelijk leven; „de dag van heden moet die van gisteren telkens overtreffen. Wij moeten er voortdurend naar streven beter te worden, dan we zijn”. ⁷⁾

Overzien we deze uitspraken, dan kunnen we hieruit konkludeeren,

dat met 't adjektief „werkelijk” in de uitdrukking „werkelijke heiligheid des levens” bedoeld wordt: realiteit van onze orde. De verbetering heeft plaats, zichtbaar voor de mensch zelf en ook voor z'n omgeving.

b. Er is echter 'n tweede reeks uitspraken, waarin m.i. 't accent anders valt b.v. wanneer Cv. zegt, dat niet één werk, dat door de heiligen gedaan wordt — wanneer 't in zichzelf beoordeeld wordt — goed is. Vgl. ook: „God, in Zijn goedertierenheid, onderzoekt onze werken niet naar de maatstaf der wet, maar hij neemt ze aan alsof ze zoo zuiver mogelijk waren.”⁸⁾ En: „Wel kan men aan de vruchten der wedergeboorte 't bewijs ontleenen dat de Heilige Geest in 'n mensch woont, maar eerst moet Gods goedheid, die door geen andere zekerheid verzegeld is, dan die der belofte, aangegrepen worden.”⁹⁾

Uit de onder b. genoemde uitspraken volgt: naar de maatstaf der wet gemeten blijft de geloovige zondig en is er geen sprake van vooruitgang. In welke zin mag er dan toch gesproken worden van werkelijke heiligheid des levens? Wanneer men deze werkelijkheid ziet als werkelijkheid-vóór-God. Bij de gerechtvaardigde mensch worden ook de werken tot gerechtigheid gerekend.¹⁰⁾

II. DE HEILIGMAKING VOLGENS KOHLBRUGGE.¹¹⁾

In 't middelpunt der beschrijving staat de mensch als „vleesch”, want „zoo heet 't kind Adams sedert 't van God verwijderd en, afgesneden van zijn leven, verloren gegaan is”.¹²⁾ De zonde is nu in deze gevallen mensch vooral op deze wijze werkzaam dat zij hem in de waan brengt, dat z'n toestand niet zoo ernstig is en dat hij de wet, die God hem voorhoudt, best kan vervullen. De zondigheid des menschen uit zich dus niet zoozeer in 't doen van verkeerde dingen, als wel in 't trachten naar 't goede, alsof 't nog in zijn bereik lag, dat te volbrengen. Deze levenshouding is 'n gedurige overtreding van 't gebod: Gij zult niet begeeren. „Men begeert n.l. heilig te zijn, waar men onheilig is, geen zonden te hebben, terwijl men gansch zondaar is”.¹³⁾ Dit oordeel treft niet alleen de mensch, die van 't evangelie niets afweet, maar evenzeer degene die de wet wil aanhouden naast 't geloof. Ja, deze laatste levenshouding is 't eigenlijk, waartegen Kb. in al z'n geschriften voortdurend front maakt. „Men redeneert” — zegt hij — „aldus: dit en dat moet ik toch doen; zou ik dat niet kunnen, indien de wil er is? 't Is toch 'n wil uit God, dus 'n vrijgemaakte wil. .... Geenszins. Dat is niet 't bewaren van Gods geboden, dat men wet en genade, geloof en werk naast elkander laat staan”.¹⁴⁾ De mensch die zoo spreekt overschat zichzelf, terwijl hij de heiligheid der Wet onderschat, daar hij meent dat 't hem nu mogelijk is — met behulp der genade — deze wet, zoo goed en zoo kwaad als 't gaat, te vervullen.

Als de eigenlijke zonde ziet Kb. dus 'n onjuiste „opvatting” (dit woord is hier eigenlijk te slap) der heiligmaking n.l. deze: dat de mensch dagelijks „beter” wordt. De mensch in deze houding zou men de oude mensch kunnen noemen, al gebruikt Kb., voorzoover ik weet, deze onderscheiding in dit verband niet. Wanneer wordt nu deze oude mensch nieuw?

Wanneer hij erkent de totale onmogelijkheid van heiliging in de zin van beter worden, al of niet met de hulp van Gods genade. Wanneer hij belijdt: God is God en vleesch blijft altijd vleesch. Wanneer onze oogen opengaan voor de doodende heiligheid der wet en — tegelijkertijd — voor

eigen zonde en verlorenheid. Deze erkenenis van volstrekte onmacht tot eenig goed, is echter niet 'n voorbijgaand dieptepunt in 't leven, waaruit men zich weer omhoogwerkt door 't geloof aan Gods genade, die ons helpen zal nieuwe menschen te worden (dan zouden we weer in dezelfde zonde der usurpatie terugvallen); neen, de gesteldheid, waarin wij ons bevinden, blijft de zonde. Van heiligmaking als aktiviteit van de mensch heeft men eens voor al af te zien. In 't stadium der usurpatie was 't: God rechtvaardigt de zondaar, die op 't oogenblik nog wel zondaar is, doch „beter” wordt; nu heet 't: God rechtvaardigt degene die zondaar is en zondaar blijft, die de wet nietgebruikt als spiegel om in te zien, hoever hij reedsgevorderd is, maar enkel als spiegel der zonde.

Is er dus in 't nieuwe leven alleen maar sprake van erkenning van eigen zondigheid, die door God vergeven is; m.a.w. van 'n heiliging die geheel samenvalt met de rechtvaardiging? Blijft de gerechtvaardigde mensch zedelijk dezelfde voor 't oog der wereld en in eigen oog? Ja, de heiligheid van de gerechtvaardigde is heiligheid voor God. De zonde der usurpatie was juist dat „ikzelf mij voor 'n ander mensch hield, niet tevreden ermee, dat God mij voor 'n ander mensch hield in Christus. Dat ik dezelfde was als voorheen, wilde mij maar niet behagen”.¹⁵⁾

Toch laat Kb. zich soms zeer positief over 't nieuwe leven uit. „..... de Almachtige Ontfermer ..... doet zelf mij zijn wil doen ..... ik moet en kan niet anders dan in zijne wegen wandelen en zijn geboden bewaren ..... en ik ben dienaangaande volkomen zeker, dat mijn .... doen en laten .... gansch goed en recht is”.¹⁶⁾ 't Moeilijke punt in Kb.'s beschouwing is nu: hoe denkt hij zich dit: de mensch volkomen zondaar en toch wandelend in de weg der geboden Gods?

Hier helpt de preek over Ef. 2 : 10¹⁷⁾, 'n tekst die Kb. ook op vele andere plaatsen aanhaalt: alle goede werken, al wat goed is in Gods oog, heeft Christus Jezus voor ons gedaan.

a. „In deze tweede Adam zijn wij geschapen, zoo zijn wij dan in alle goede werken omdat wij in hem zijn”. Men zou hier geneigd zijn te spreken van „forensische” heiligmaking: Christus heeft de goede werken voor ons gedaan; zijn wij door 't geloof in hem ingeplant, dan worden zijn goede werken ons toegerekend; dan worden we daarin „bevonden”.

b. Evenwel is 't — gelijk we boven zagen — toch weer de mensch zelf die in Gods wegen wandelt en zijn geboden bewaart. Dan moeten dus de goede werken de onze zijn, al is 't de Heilige Geest die ze werkt en dan zijn ze ook zichtbaar voor de wereld.

Deze beide lijnen blijven bij Kb. naast elkaar bestaan. ('n Gelijksortig dualisme merken we op bij Cv.). 't Is alsof Kb. na zijn toornen tegen alle vermeende heiligheid, met de werkelijk nieuwe mensch verlegen zit, zooals ook Noordmans zegt: „'t Zou moeilijk zijn te zeggen waar, vlg. Kb.'s theologie de nieuwe mensch in deze bedeeeling blijft, nu z'n plaats ..... in Christus is opgeheven. Het zou even moeilijk zijn te zeggen wat hij nog te doen heeft. .... Voor hem is hier geen plaats meer. En hij heeft niets meer te doen”.¹⁸⁾

III. VERGELIJKING TUSSCHEN BEIDE BESCHOUWINGEN.

Er is dus groote overeenkomst tusschen beide theologen op 't punt der heiligmaking. Bij beiden is de Heilige Geest 't subjekt van de heiliging,

bij beiden geldt 't woord van Paulus: Christus is ons gegeven tot heiligmaking; en in verband met deze twee overeenkomsten stemmen zij ook hierin met elkaar overeen, dat ze 'n onverbrekelijk verband leggen tusschen heiligmaking en geloof en tusschen rechtvaardiging en heiliging.

Uitvoeriger moet gesproken worden over de verschillen in beider opvatting van de heiligmaking.

1. Allereerst merken we op dat reeds op bovengenoemde punten, waar Kb. met Cv. in de hoofdgedachten overeenstemt, accentverschillen liggen:

a. Christus is ons gegeven tot heiligmaking. Dat beteekent voor Cv.: daar de Heilige Geest ons deelgenootschap geeft aan alle weldaden van Christus, werkt hij ook noodzakelijkerwijze de heiligmaking in de mensch. Kb. bewijst aan de hand van deze tekst datgene wat ik boven 't „forensisch” karakter der heiliging genoemd heb. Christus is n.l. bij hem in die zin ons tot heiligmaking geworden dat wij, in hem geloovende, deel krijgen aan de goede werken die hij gedaan heeft. Wij moeten „rein in Christus” bevonden worden.

b. Bij beiden is de samenhang tusschen rechtvaardiging en heiliging onverbrekelijk. Cv. onderscheidt echter beide zorgvuldig, gelijk we boven zagen, bij Kb. echter valt de heiligmaking praktisch samen met de rechtvaardigmaking in 't „absoluut moment” van 't oordeel Gods.

2. 'n Tweede onderscheid tusschen beide mannen ligt hierin dat van 'n ethiek bij Kb. geen sprake kan zijn. 't Ontbreken van iedere beschrijving van 't christelijk leven bij hem, zooals dat bij Cv. wel voorkomt, is m.i. niet enkel te wijten aan 't feit dat de vorm, waarin Kb. zijn gedachten giet, niet systematisch is. Elke positieve uiteenzetting van 't leven der geloovigen moet bij hem ontbreken, aangezien „christelijk leven”, zooals 't zich in deze wereld manifesteert, onder 't zelfde oordeel valt als „onchristelijk leven”. De nieuwe mensch bestaat eigenlijk niet op deze aarde doch enkel in 't oordeel Gods. Moge 't subject van de heiligmaking bij Cv. en K. al 't zelfde zijn, 't objekt is onderscheiden: bij Cv. is dat de mensch in deze realiteit, bij Kb. de mensch „die ik niet ben”. Gevolg hiervan is ook dat Kb. geen weg vindt naar de cultuur, zooals Cv. Diens werk te Geneve moet Kb. hybris toegeschenen hebben. Er is immers geen verschil tusschen christelijke en onchristelijke arbeid; geen van beiden is volstreckte wetsvervulling. Zoo vallen de vragen aangaande de verhouding van christendom en cultuur geheel buiten Kb.'s gezichtskring. „Hij wenscht geen immanente, half-religieuze verhoudingen, m.a.w. geen ethiek”.¹⁹⁾

3. Kb.'s instelling is wettischer dan die van Cv. Op 't eerste gezicht lijkt dit punt vreemd. Daarom is 't noodig dat we de beteekenis nagaan die de wet bij beide theologen heeft. Cv. kent 'n drieduidig gebruik der wet: 1. zij wekt zondebesef; 2. zij dient om groffe uitbarstingen van zonde te voorkomen (publieke opinie) en 3. zij fungeert als levensregel (norm en aansporing) voor de geloovige. (Dit laatste noemt Cv. 't voornaamste gebruik der wet).

Voor Kb. valt alle nadruk op de eerstgenoemde functie der Wet. Theoretisch erkent hij ook wel de Wet als norm van handelen voor de nieuwe mensch, maar waar de Heilige Geest de geloovigen leidt, terwijl 't de indruk maakt dat zij volkomen passief zijn, is er van zelf-

standige wetsvervulling eigenlijk geen sprake. Van gehoorzaamheid aan de wil Gods spreekt Kb. dan ook nagenoeg nooit, leven als daad kent hij niet. Vandaar geen paraenese. De Wet is te heilig dan dat de mensch zelfs zou mogen trachten haar te vervullen. Hieruit blijkt nu m.i. dat Kb. toch in de grond van de zaak ook 't „nieuwe leven” (voorzoover daar bij hem van gesproken mag worden) geheel onder wetsaspect blijft bezien. 't Nieuwe leven is n.l. „niets”, omdat 't niet voldoet aan de eischen der Wet. De Wet blijft dus de maatstaf waaraan 't gemeten wordt. Wil Gods en Wet vallen voor hem volkomen samen. Daarom komt hij niet tot die milde positieve waardeering van 't leven der kinderen Gods, die we bij Cv. in III 195, aantreffen als hij spreekt over de chr. vrijheid. God legt aan de werken der geloovigen 'n andere maatstaf aan dan die der wet. (We zijn Gods kinderen, niet Gods knechten) en daarom: „de kinderen, die met meer mildheid ..... door hun vaders behandeld worden, aarzelen niet hun werken aan te bieden, die pas begonnen en half af zijn en zelfs eenig gebrek vertoonen, vertrouwend dat hun gehoorzaamheid en bereidwilligheid des gemoeds hun vaders aangenaam zal zijn, ook al hebben ze minder nauwkeurig volbracht wat ze wilden”.²⁰⁾ Men vergelijkte met 'n passage als deze eens Kb.'s klacht: „ik ellendig mensch, dat ik bij mijnen God en Heer mij tot alles zóó onbekwaam gemaakt heb, dat ik inplaats van iets goeds te doen, hem altijd in de weg sta. Ach ..... ik bederf alles ..... zelfs niet 't geringste is mij, onnutte knecht van de Meester, toe te vertrouwen”.²¹⁾ Cv.'s vraag: „Hoe zouden wij God kunnen dienen temidden van die verschrikkingen, waar wij weifelen of God door ons werk geërgerd of geëerd wordt”,²²⁾ zou regelrecht gericht kunnen zijn tegen Kb.'s uitspraak: „Met mijn kennis van goed en kwaad, heb ik er niet de minste idee van, wat bij God goed en kwaad heet”. Tot dit oordeel komt Kb. m.i. omdat hij strenger en meer verbeterd dan Cv. de Wet wil gehandhaafd zien, als „zondenspiegel” ook voor de „nieuwe” mensch.

IV. POGING TOT VERKLARING VAN ENKELE VERSCHILPUNTEN.

Tracht men 'n verklaring van de verschillen tusschen beiden te vinden, dan zou men misschien moeten spreken van 'n onderscheiden „instelling”, zoowel historisch als theologisch.

1. Verschil in historische situatie.

Cv. zag zich voor de taak geplaatst 't geheel der chr. geloofswaarheden wéér te geven, die door de gereformeerden beleden werden en onder meer heeft hij 't daarbij over de beteekenis der Wet en de vruchten van de werking des Geestes: vergeving en vernieuwing. Waar zijn betoog 'n polemisch karakter draagt, richt hij zich vrijwel uitsluitend tegen R.K. en Anabaptisten. Voor zijn weergave van de leer der heiligmaking had dit tot gevolg, dat hij accentueert dat de goede werken van de geloovige elke schijn van verdienste missen en dat hij iedere poging om de rechtvaardiging op de heiliging te gronden afwijst, terwijl de realiteit van 't chr. leven 'n zwaar accent krijgt tegenover de beschuldigingen van R.K. zijde dat de Hervormden de heiligheid des levens als zoodanig gering schatten. Mede uit zijn positie tegenover de wederdoopers is te verklaren de plaats die Cv. inruimt voor de Wet als levensregel ook voor 't leven der geloovigen. 'n Heel belangrijk onderscheid met Kb. is ook Cv.'s t a a k t e G e n è v e. Cv. zag zich daar voor 'n kultuurtaak geplaatst en hij aanvaardde die.

Bij dit werk beseftte hij de noodzakelijkheid van de Wet als levensregel.

In geheel andere omstandigheden leefde en werkte Kb. Geenszins reformator, doch kampioen van de rechtzinnige leer in 'n tijd, waarin deze niet meer ernstig genomen werd of althans afgeplat was tot de vlakke opvatting, dat de begenadigde mensch toch ook weer iets „doen” moest en dat ook kón, omdat hij 'n vrijgemaakte persoonlijkheid was. Zoo is zijn heele theologie hoofdzakelijk 'n aanval op 'n onjuiste opvatting der heiligmaking geworden. Dit geeft aan zijn beschouwingen en 't door de vele herhalingen vaak vermoeiende karakter. 't Leerstuk der heiligmaking wordt door hem a.h.w. geïsoleerd. Kb.'s instelling is eenzijdiger, meer a-kultureel dan die van Cv. Voor Kb. bestaan toch eigenlijk alleen „God en de ziel”.

2. Verschil in theologische instelling.

't Zou 'n min of meer „historisch-materialistische” eenzijdigheid zijn, 't onderscheid tusschen twee theologen restloos uit 't verschil in historische situatie te willen verklaren. Er is ongetwijfeld ook 'n dieperliggend n.l. theologisch onderscheid. Ds. O. Noordmans heeft in zijn artikel „De beteekenis van Kb. voor de theologie van onzen tijd”, 'n treffende typeering hiervan gegeven. Hij plaatst Kb. tusschen Luther en Barth op één lijn tegenover de Calvinistische theologie en noemt eerstgenoemde theologie die van 't „absolute moment”, terwijl „in het meer persoonlijk gerichte gereformeerde denken en leven het moment tot historie uiteengetrokken wordt”.²³⁾ Deze verschillende instelling geeft dan — aldus Noordmans — 'n andere opvatting inzake 1. de verhouding van schepping en verlossing; 2. de christologie en 3. de anthropologie. Doordat Kb. geen menselijke „persoonlijkheid” kent, in de zin van de Calvinistische theologie, zou hij dan gekomen zijn tot z'n eigenaardige beschouwing van de heiligmaking. Kb.'s anthropologie is dan — zoo ziet Noordmans 't — de grondslag van zijn leer der heiliging.

Ik waag 't, hier 'n bescheiden vraagteeken te plaatsen. Is de verhouding niet veeleer omgekeerd? N.l. zóó: dat Kb. doordat hij om zich heen en in zichzelf 't volkomen éché van 't leven volgens de goddelijke norm zag, tot de konklusie kwam: „De christelijke persoonlijkheid is 'n onmogelijkheid; alles aan hem is oude mensch” en dat vanuit die konklusie de heele persoonlijkheidsidee hem tot 'n vraag werd en 'n andere meer onpersoonlijke anthropologie zich aan hem opdrong. Is mijn onderstelling juist, dan is 't verschil in opvatting omtrent de heiligmaking de wortel van 't verschil in de verdere theologische beschouwingen aan beide fronten en dus niet verder te verklaren.

K o l d e r v e e n.

G. PH. SCHEERS.

NOTEN.

¹⁾ Institutio relig. chr. III 2 8 Vertaling Dr. A. Sizoo.

²⁾ t.a.p. III 16¹.

³⁾ t.a.p. III 11¹¹.

⁴⁾ t.a.p. III 16¹.

⁵⁾ t.a.p. III 6².

⁶⁾ t.a.p. III 3⁹.

⁷⁾ t.a.p. III 6⁵.

⁸⁾ t.a.p. III 15⁴.

⁹⁾ t.a.p. III 14¹⁹.

¹⁰⁾ t.a.p. III 17¹⁰.

¹¹⁾ Kb.'s gedachten over de heiligmaking werden door mij hoofdzakelijk ontleend aan zijn geschrift: Het zevende kapittel van den brief van Paulus aan de Romeinen. Vert. door A. v. Heumen 1840. 'n Betere vertaling verscheen in 1932 van de hand van Dr. G. Oorthuys. Tenzij anders vermeld is de vertaling v. Heumen genomen.

¹²⁾ t.a.p. Vert. v. Heumen blz. 63.

¹³⁾ t.a.p. blz. 50.

¹⁴⁾ t.a.p. blz. 102.

¹⁵⁾ t.a.p. Vert. Oorthuys blz. 39.

¹⁶⁾ t.a.p. blz. 75.

¹⁷⁾ Want wij zijn zijn maaksel, geschapen in Christus Jezus tot goede werken, welke God voorbereid heeft, opdat wij in dezelve zonden wandelen. Kb.'s preek hierover vindt men in de „Leerredenen”, 3e en 4e twaalfstal blz. 371 v.v.

¹⁸⁾ O. Noordmans Geestelijke Perspectieven blz. 23.

¹⁹⁾ Noordmans t.a.p. 20.

²⁰⁾ t.a.p. III 19⁶.

²¹⁾ Rom. VII blz. 145.

²²⁾ t.a.p. III 19⁶.

²³⁾ t.a.p. blz. 30.

De Philosophie der wetsidee.

Het Calvinisme en de Reformatie der wijsbegeerte door
prof. dr. D. H. Th. Vollenhoven.¹⁾

In vrij ruimen kring is thans bekend dat prof. Dooyeweerd en Vollenhoven ernstige pogingen doen om de Calvinistische principia ook toe te passen op het terrein der wijsbegeerte. Tweeërlei doel staat voor oogen. Allereerst het opbouwen van een eigen systeem, dat door deze beginselen gedragen wordt en vervolgens vanuit eigen beginsel critische bezinning over en bestudeering van de geschiedenis der filosofie. Zooals van zelf spreekt bestaat er nauwe wisselwerking tusschen den systematischen arbeid en de resultaten verkregen door nauwkeurig historisch onderzoek.

In de vorige eeuw is het dr. A. Kuyper gelukt het calvinistisch deel van ons volk tot nieuwe actie te prikkelen. Het Calvinisme is door hem herboren, voelt in zich ongekende energie en is zich er van bewust opgewassen te zijn tegen de problemen van den modernen tijd. Met genialiteit heeft dr. Kuyper in groote lijnen de schets ontworpen, waarnaar het gebouw van de Calvinistische wetenschap zal moeten worden opgetrokken. In zijn „Encyclopaedie der Heilige Godgeleerdheid” bevinden zich tal van waardevolle gegevens, die nadere uitwerking vragen. En zonder twijfel heeft dr. H. Bavinck o.a. in zijn „Wijsbegeerte der Openbaring” ons bouwstoffen geschonken. Ik denk o.a. aan het zien van de beteekenis

---

¹⁾ Uitgave H. J. Paris, Amsterdam.

van het zelfbewustzijn, al had wellicht ook dit zelfbewustzijn zelf dieper in Gods wereldorde moeten worden gefundeerd.

Hoe groote waarde en beteekenis ook al deze studies mogen hebben toch heeft terecht in dien tijd de worsteling veel meer op theologisch en kerkelijk terrein dan op wijsgeerig gebied plaatsgevonden. Een calvinistische wijsbegeerte, een eigen scherp doordacht systeem, bestaat tot dusver niet. En toch is deze absoluut noodig, voor elke wereldbeschouwing en zeker ook voor het Calvinisme.

Ze is noodzakelijk voor de practijk, omdat welke waarde ook de intuïtie moge hebben, de reflexie op den duur niet kan worden gemist. Ze is ook noodig voor de vakwetenschappen en met name voor de theologie, willen deze althans haar grenzen en haar onderlingen samenhang kennen. In dit verband denk ik o.a. aan de rechtswetenschap, aan de ethiek, die juist omdat eigen systeem ontbrak aansluiting zochten bij Kant, bij Rickert of wel bij de Marburgsche school.

Een Calvinistische wijsbegeerte zal een leidraad moeten zijn, die ons den rechten weg wijst, waarop verdere ontwikkeling van deze wereldbeschouwing mogelijk is. En eindelijk hebben we haar noodig om maatstaven te hebben bij het onderzoek der geschiedenis. Prof. Vollenhoven schonk ons thans een boek waarin hij een deel van de resultaten van zijn studiën verwerkte, dat deel n.l. dat voor het Calvinisme van heden van het meeste belang is. Het typeerende van zijn onderzoek is, dat prof. V. ook voor de wijsbegeerte de Heilige Schrift als normatieve openbaring erkent. Dat geldt zeker niet uitsluitend voor dit boek. Reeds in zijn dissertatie trachtte hij 'n eigen weg in te slaan op het gebied der mathesis. Sterker werd dit verlangen reeds gevoeld in zijn artikel „Enkele grondlijnen der kentheorie in „Stemmen des Tijds” en later in „Logos en Ratio” ofschoon daar de onjuiste plaats van den logischen wetskring in de orde der wetssferen tot veel moeilijkheden aanleiding gaf.

Zijn laatste studie „Het Calvinisme en de Reformatie der Wijsbegeerte bestaat uit drie deelen. Een systematisch deel, een historisch deel en tenslotte conclusie.

Vragende aldus prof. V. naar de principia, waaruit Calvijn leefde, dient in de eerste plaats genoemd de erkenning van de Heilige Schrift als het Woord van God, wier inhoud als volgt kan worden samengevat: God is Souverein in Zijn scheppen, in Zijn spreken en in de leiding die Hij aan alles geeft. Het Woord van God onderscheidt dus zeer scherp: God de Schepper en den kosmos, het geschapene. De Heilige Schrift ziet de religie als een verbond en predikt wat den toestand na den val betreft de algeheele verdorvenheid van den mensch, den dood als straf op de zonde en de openbaring der genade van den souverainen God in den Middelaar. Schriftuurlijke wijsbegeerte is nu zulke wijsbegeerte, die voortdurend rekening houdt met de gegevens van de Heilige Schrift zonder ook maar voor 'n oogenblik die, welke de kosmos verschaft, te veronachtzamen.

God is souverein over den kosmos wijl Hij hem schiep en stelde hem Zijn wetten. Al wat nu b o v e n de wet voor den kosmos staat is souverein over den kosmos en al wat tot den kosmos behoort staat o n d e r de wet, is aan de wet onderworpen.

Nu is er in den kosmos een rijke verscheidenheid te ontwaren o.a. is er een verscheidenheid van terreinen, waarop één en hetzelfde ding optreedt. Kuyper's souvereiniteit in eigen kring bedoelde nu te verhinderen dat 'n gezagdrager op een bepaald gebied zou optreden op een ander terrein, waarop hij geen gezag heeft. Deze gedachte beoogt prof. V. te verdiepen en verder toe te passen. Kuyper's conceptie leidde er toe om te spreken van vrije maatschappij, vrije kerk, vrije universiteit, alzoo een maatschappij, kerk en universiteit, die vrij is van elken regel die bij haar aard niet past. Het leven heeft tal van gebieden, die wel gehoorzamen aan wetten Gods en zich gereedelijk voegen naar de formuleering van deze wetten door bevoegde autoriteiten maar terstond weerstand bieden, zoodra hun in willekeur een regeling wordt opgedrongen, die niet bij hun aard past (pag. 29). Daarmee is dus de paradox of antinomie principieel veroordeeld. Dit geldt ook voor de vakwetenschappen. Onderscheidt men niet de wereld der getallen van die der ruimtefiguren en poogt men de ruimte te herleiden tot het getal dan moet dit noodzakelijk leiden tot een antinomie.

Prof. V. onderscheidt de volgende functies of wetskringen: de arithmetische, ruimtelijke, fysische, organische, psychische, logische, historische, linguïstische, sociale, oeconomische, aesthetische, juridische, ethische en pistische functie. En alle deze functies zijn in deze orde als functies der dingen onderling ten nauwste verbonden. Een getal b.v. bezit slechts één subjectsfunctie, een ruimtefiguur reeds twee. Fysische dingen zijn subject aan drie dezer wetssferen n.l. aan de arithmetische, ruimtelijke en fysische. Een plant heeft één subjectsfunctie, n.l. de organische, méér dan phys. dingen, een dier ééne meer dan de plant n.l. de psychische, een mensch heeft in elken wetskring een subjectsfunctie.

Ook kan men behalve de terreinen de verbanden onderscheiden in den kosmos. Allereerst is er een intra-individueel verband. Hier is te onderscheiden een verband tusschen de opeenvolgende toestanden van één en hetzelfde ding en een verband tusschen zijn verschillende functies in één en denzelfden toestand. Dit laatste is zeer gemakkelijk in te zien.

De méér gecompliceerde subjectsfunctie vóóronderstelt de minder gecompliceerde. Een lijn b.v. is en blijft een lijn en wordt nimmer getal maar haar lengte kan ook gemeten worden, al ontstaat er dan vaak een „irrationeel” getal. Blijkbaar grijpt het arithmetische als getallenreeks in de irrationeele getallen vooruit op de ruimte. Maar ook kan een functie heengrijpen naar een hooger wetskring. De blijdschap des geloofs b.v. die psychisch van aard is, anticipeert op de hoogste n.l. de pistische functie. Behalve intra-individuele verbanden zijn er ook inter-individuele relaties n.l. van subject tot subject. B.v. twee atomen, die beide evenveel functies hebben en op elkaar „inwerken”. Voor de natuurwetenschap valt dit er uit te leeren dat fysische dingen ook subjectsfuncties bezitten en niet alleen objectsfuncties hebben, ofschoon uiteraard met name de kentheorie er rekening mee zal hebben te houden, dat ze een logische objectsfunctie bezitten.

Door de plaats die de wetskringen in de kosmische orde innemen is dan ook duidelijk te maken waarom in de z.g. geesteswetenschappen van objectivering geen sprake kan zijn en men er toe kwam om van „invoelen”, van „schouwen” enz. te spreken. Met nadruk moet er op

worden gewezen dat het niet geoorloofd is een plant b.v. te beschouwen als een steen en een organische functie of een mensch in een dierlijk en boven dierlijk deel. Hieruit blijkt wel hoezeer een bepaalde wijsbegeerte storend kan inwerken op de problemen van de vakwetenschappen. De vraagstelling naar de methode, die van het grootste gewicht is voor elke vakwetenschap, oriënteert zich bewust of onbewust, toegegeven of ontkend, naar de wereldbeschouwing van den onderzoeker. Een neutrale wetenschap zonder dogma's is een hersenschim, de z.g. neutraliteit is wel het grootste dogma. Een belangrijk element in deze wijsbegeerte is dat de objectivering een veel breedere plaats inneemt dan in de niet-calvinistische wijsbegeerte het geval is, waarbij ik dan geen rekening houd met de neoscholastiek. Zeker niet omdat deze onbelangrijk zou zijn maar wel omdat het calvinisme met het humanisme eenzelfde historische achtergrond heeft hoezeer beide ook in wezen, doel en uitgangspunt verschillen. Ook N. Hartmann maakt in dezen een gunstige uitzondering.

Terecht wijst prof. V. er op, dat het al of niet object-zijn niet afhangt van de vraag of iets onderzocht wordt of niet. Objecten zijn daar, waar 'n lagere functie zich herhaalt in 'n hogere.

In Hoofdstuk III bespreekt prof. V. vervolgens de grondmotieven der onschriftuurlijke wijsbegeerte. Allereerst geeft hij een schets waardoor het mogelijk is orde te verkrijgen in de talloze stelsels en probleemstellingen. Uitgegaan dient hier van de al of niet erkenning van een grens tusschen God en kosmos. Het monisme ontkent deze grens, het dualisme aanvaardt er een. Het monisme kan nu loochenen of het bestaan van God of dat van den kosmos en wordt dan atheïsme of akosmisme. Ook kan men God subsumeeren onder den kosmos of den kosmos onder God en dan verkrijgt men pankosmisme of pantheïsme.

Het dualisme erkent een grens, maar legt die ergens anders dan de H. Schrift. Nu is het mogelijk om één of meer personen van het Goddelijk wezen tot den kosmos te rekenen en dan heet dit partieel kosmisme of 'n deel van den kosmos tot God, waarvoor de term luidt: partieel theïsme. Vergelijkt men de verbanden van den kosmos met bovenstaand schema dan blijkt dat de theïsten — krachtens hun uitgangspunt vergoddelijken zij immers heel de wereld of een deel er van — de meeste aandacht schonken aan het verschil tusschen hogere en lagere functie. De hogere functie stond dan als de goddelijke tegenover de lagere, de hogere was vrij, niet gedetermineerd, in de lagere heerschte de wetmatigheid.

De spanning dus tusschen wetenschaps- en persoonlijkheidsideaal.

Tot het partieele theïsme behoort dus die richting die wel een grens tusschen God en kosmos trekt maar op verkeerde wijze. Binnen den kosmos maakt zij het eene deel souverain ten opzichte van het andere. God deelt Zijn souveriniteit met een deel van het geschapene. Zooals vanzelf spreekt wordt deze richting op allerlei wijs door andere stroomingen beïnvloed maar bovenstaand kenmerk is toch typeerend voor haar. Bij de kosmisten is de aandacht meer gevestigd op het subject-object verschil en probeert men het subject uit het object of het object uit het subject te verklaren. De chr. wijsbegeerte koos blijkens de kerkgeschiedenis krachtig partij tegen alle monisme maar moeilijker en minder energiek was haar strijd tegen het dualisme. En haar weifeling ten opzichte van het partieele theïsme heeft ze, aldus prof. V., ook thans zeker niet ten volle

overwonnen. Vandaar dat prof. V. in zijn historisch onderzoek dit wijsgeerig denken nader beziet en van uit eigen standpunt critiek oefent.

In het historisch deel dat 127 bladz. beslaat, bespreekt prof. V. den gang van dit partieele theïsme door de geschiedenis der wijsbegeerte heen.

Allereerst worden besproken de voornaamste richtingen van het partieel theïstisch denken in Europa vóór de prediking van het Evangelie, vervolgens die na de prediking van het Evangelie. Dit is de periode van de synthese. Gepoogd wordt de wijsbegeerte der Grieken te verbinden met wat de H. Schrift ons leert. Daarbij is weer te onderscheiden tusschen de synthese uit den tijd der patres en die in de Middeleeuwen. En eindelijk de periode der verzwakking van het synthetisch streven tot Calvijn (± 1250—1564). Het historisch deel eindigt met een bespreking van Calvijn. Van belang is nog op te merken dat de geschiedenis der wijsbegeerte in dit boek niet wordt beschouwd als een aaneenrijging van ideeën maar als deel van heel het cultuurleven waarmee ze ten nauwste vervlochten is.

Uiteraard is het onmogelijk en het zou ook geen zin hebben om van het historisch deel zelfs maar een beknopt overzicht te geven. Daarvoor is het reeds in het boek te veel ineengedrongen. Wèl wil ik wijzen op de bijna 500 aantekeningen die in een bijlage toegevoegd zijn, waarin een schat van geleerdheid ligt, en die zeer nauwkeurig zijn verwerkt en gebruikt.

Het laatste deel bevat de conclusie, de les, die te leeren valt uit het denken van de vorige geslachten, die vaak geen rekening hielden met de H. Schrift en die in het mislukken van hun pogingen ons kunnen leeren om dit wel te doen. Maar ook zien we hoe het menselijk denken, hoe het christelijk denken langzamerhand den zin van de H. Schrift beter gaat verstaan, den inhoud van de Schrift door het nadenken van de kerk en in haar strijd tegen alle ketterij zich meer en meer toe-eigent. Dat is het werk van den H. Geest, den grooten Paedagoog van zijn kerk. Wie de dingen zóó ziet, heeft waarlijk geen lust om zelfs maar op één periode in de geschiedenis van de kerk neer te zien maar weet dat na groei ook stilstand moet komen opdat de kerk zich eigen kan maken wat ze in Christus heeft.

De eerste conclusie, waartoe prof. V. komt, luidt als volgt:

Schriftuurlijke wijsbegeerte staat het verwerven van kennis omtrent de resultaten van het wijsgeerig denken in het verleden niet in den weg, veeleer bevordert zij de studie. In de tweede plaats concludeert hij: Schriftuurlijke wijsbegeerte, wel verre van het systematisch wijsgeerig onderzoeken te remmen, bewaart dit voor valsche probleemstellingen, en prikkelt het tot uitvoering van zijn taak. De laatste conclusie luidt: De schriftuurlijke wijsbegeerte heeft onder afwijzing van alle synthese met onschriftuurlijke motieven voort te werken in Calvinistische lijn.

Terecht heeft men opgemerkt, dat het accent, de beteekenis van deze studie, allereerst valt op het systematisch deel. Daarmee bedoel ik allermint te kort te doen aan de originaliteit en den speurzin van den schrijver, die uit het historische deel blijken. Maar wèl dit, dat de systematiek geen studeerkamergeleerdheid is maar geboren is uit en beziel

door religieuze motieven. Wie die aandrift niet kent zal in principe nimmer 'n dergelijke studie kunnen v e r s t a a n. Dit wil niet zeggen, dat men daarom alles zonder méér aanvaarden moet maar wèl dat er tweeërlei critiek is. De palingenesis heeft ook beteekenis voor de critiek. Het wijsgeerig denken, dat de souvereiniteit van de rede proclameert m.a.w. dat in plaats van de Godsopenbaring zich zelf normatief stelt, zich zelf tot norm verhief, dat wijsgeerig denken zal en moet zich naar luid van die openbaring ergeren aan wijsbegeerte die zich niet schaamt voor het kruis van Christus. Dat alles is te verstaan. Het modernistisch denken zou alleen goed doen eens acht te slaan op den chaos van meeningen, dien het tot nu toe zelf geproduceerd heeft. Het Calvinisme en dat is de blijdschap van den calvinist verzoent stad en platteland, geleerde en arbeider, arm en rijk, jong en oud, of beter heeft die nooit tegenover elkaar gesteld. Allen leven ze uit dezelfde openbaring die hen samenbindt.

Het historisch deel zou, indien plaatsruimte en karakter van dit blad, geen bezwaar waren, op zich zelf reeds tot 'n breede bespreking aanleiding kunnen geven. Men zou misschien hier tweeërlei typen van schrijvers kunnen onderscheiden, de méér analytische en de meer synthetische geesten. Natuurlijk komen deze typen nooit zuiver voor. De laatsten weten zóó te schrijven dat de lezer als 't ware zich zelf vergeet door de schildering van het historisch gebeuren, door de perspectieven die de schrijver opent, door de rake typeering van personen en feiten. Prof. V. behoort m.i. tot dit genre niet. Hij ontleedt eerst tot het uiterste toe en hier en daar zelfs over het uiterste en teekent dan ragfijn de ontwikkeling van het historisch proces om later het gevondene te verbinden. Zoodra de synthese moet komen voelt men dat hier niet allereerst zijn krachten liggen, enkele bladzijden dan uitgezonderd wààr prof. V. ook in de taal zijn bezieling weet uit te drukken. Voor ieder die dit element zelf weet aan te vullen, wordt het lezen van dit boek spannend anders, vaak vermoeiend. Evenwel wil het mij voorkomen, dat de analyse ook materieel hier en daar te scherp is doorgevoerd. Als voorbeelden wil ik wijzen op twee figuren die prof. V. aan het begin en het eind van zijn boek bespreekt. Allereerst Aristoteles. Ook al zouden de onderzoekingen van b.v. Jaeger, Arnim e.a. tot het resultaat leiden, dat de eenheid van het systeem van Aristoteles niet in het denken van Aristoteles zelf te vinden is, toch bestaat er nog zoo iets als een logische eenheid, die onafhankelijk is van de wijze waarop en de omstandigheden, waarin de geschriften van Aristoteles zijn ontstaan. Mijn tweede voorbeeld is Luther. Een vergelijking b.v. met Elert's Morphologie des Luthertums op een enkel concreet punt zal voor ieder dit duidelijk maken. Het schijnt mij voorts toe dat prof. V. hier en daar b.v. bij de kerkvaders aan de wijsgeerige motieven een te groote plaats inruimt.

Het historisch deel is op een enkele alinea na met groote helderheid geschreven, wellicht kost het den oningewijde aanvankelijk wat moeite zich aan de terminologie te gewennen.

Slechts bij een enkel punt van het systematisch deel wil ik stil staan. Op pag. 38 leest men „Het antwoord (n.l. op de vraag waarom de religie niet verward mag worden met de pistische functie) zal duidelijk worden, wanneer we eerst nagaan wat de pistische functie is. Als functie, dus als gelooven, is ze niet meer dan het aanvaarden van de woordopenbaring Gods of van wat men voor zulk een woordopenbaring houdt. Het wil

mij voorkomen dat deze formuleering, hoewel geheel onbedoeld, kan leiden tot een intellectualistischen inslag van het geloof. Achter deze definitie, die woordopenbaring en geloof als correlata stelt, schuilt een openbaringsbegrip, dat verdieping behoeft. Onze Geref. vaders waren zeker niet intellectualistisch maar ze wisten aan dit dreigend gevaar slechts te ontkomen door steeds te accentueeren het werk van den Heiligen Geest in het hart van den geloovige en te onderscheiden tusschen fides salvifica en historica. Evenwel de onhoudbare, dikwijls gemaakte onderscheiding tusschen leer en leven bewijst toch wel, dat hier moeilijkheden liggen. Eerst na de Aufklärung toen de Openbaring zelve werd ontkend, kwam nadere bezinning over de revelatie. Het gelooven richt zich op geheel de openbaring Gods, zoowel daad — of zaak — als woordopenbaring. Beide vloeien in Christus in een, die immers het Wonder is maar ook de profeet, die door Zijn onderwijs ons alles verklaart. In Christus wordt ons het karakter van de revelatie speicatis, die niet slechts woordopenbaring is, geopenbaard en verder vloeit er uit voort, dat de bijzondere openbaring rust in de algemeene, daarbij aansluitende, daar Christus zoowel in relaties staat tot schepping als herschepping. Het is mij niet gelukt uit dit boek de meening van Prof. V. over deze algemeene openbaring te leeren kennen.

Tot een tweede opmerking geeft me aanleiding als prof. V. op pag. 37 schrijft: Zij (n.l. de H. Schrift) kent geen „ideeën” en wijst toch niet in de richting van het kosmopolitisme. In de daarop betrekking hebbende noot zegt de schrijver: Wat „idee” aangaat, dit woord komt in de Heilige Schrift zelfs in het geheel niet voor. Indien prof. V. dit argument slechts éénmaal zou gebruiken zou ik er niet de aandacht op vestigen. Echter bij prof. V. hangt dit met een bepaald schriftgebruik samen, dat m.i. niet geheel juist is. In zooverre prof. V. hier bedoelt te zeggen dat de ideeënleer van Plato niet in overeenstemming is met de H. Schrift, geef ik dit gaarne toe maar niet op grond, dat het w o o r d idee niet in de H. Schrift voorkomt. Ook dogmatische termen als voorzienigheid, triniteit, dogma, sacrament komen in de H. Schrift niet voor en toch hebben we ze dringend noodig. Hier wordt aan bijbelsche termen een beteekenis gegeven die verwantschap toont met wat Cremer in dezen voorstond. De gedachtenwereld, die ons in de Schrift tegemoet treedt, de resultaten waartoe het denken en worstelen van de kerk leidden, brengen ons tot dit resultaat. Het zoeken naar loca probantia kan, naar ik meen, niet voldoende rekening houden met de historia revelationis.

Een laatste opmerking, slechts ten doel hebbend de belangstelling te toonen, waarmee ik dit boek gelezen heb, maak ik naar aanleiding van wat prof. V. schrijft op pag. 46: „Rest nog de vraag, of de beteekenis van „genade” ook toelaat van „terrein(en) der genade” te spreken”. En voorts: „tot in de diepst gezonken stammen schenkt God nog vaak aan bepaalde personen rijke gaven tot regeering van gezins- en volksleven. Dat hebben de Calvinisten steeds gezien en dat ligt in hun spreken over de „algemeene genade”. En met het oog op Rom. 9 : 23 wil prof. V. dan liever spreken ook in den geest van de Schrift van „voorwerpen” dan van „terreinen” der genade.

Nu schijnt ons die tekstkeuze niet gelukkig. In tegenstelling met wat prof. V. er in leest n.l. dat hier gehandeld wordt over dat gebied dat niet rechtsstreeks met de voorbereiding en instandhouding van het

leven der bijzondere genade in verband staat, meen ik, dat deze tekst ons leert dat God, op menschelijke wijze uitgedrukt zoo zéér Zijn aandacht aan Zijn volk schenkt, dat Hij zoozeer daardoor in beslag is genomen, dat Hij geen gelegenheid heeft, ondanks Zijn wil tot toorn, Zijn gramschap te toonen. „De ideale kunstenaar laat zijn arbeid niet in den steek voor oppermansdiensten” (Veldhuizen). Evenwel afgezien van de exegetische moeten we geen poging doen, zooals ik reeds opmerkte in de taal van de Schrift te spreken. De wetenschap ook de dogmatiek heeft haar eigen terminologie te vormen. Positief gezegd bedoelde het Calvinisme, naar ik meen, met gemeene gratie, allereerst die daad Gods waardoor Hij de voorwaarden schiep, die de bijzondere genade mogelijk zouden maken. Daarom gaat het niet om bepaalde personen maar in heel het menschelijk leven, in heel den kosmos is de gemeene gratie werkzaam. Ze houdt de algemeene openbaring in stand, bewaart de schepping, beteugelt de zonde en maakt zóó de komst van den Christus mogelijk. Voorts geeft ze ook aan de schepping, voorzoover ze niet gered wordt, een eigen waarde, omdat Christus ook met haar in zeer bijzondere betrekking staat. Eindelijk stelt ze bijzondere personen in dienst der bijzondere openbaring weshalve Calvijn reeds sprak van bijzondere algemeene genade b.v. aan Bileam bewezen.

De vrij breede bespreking, die ik aan deze studie van prof. Vollenhoven wijdde, wijst uit dat ik haar zeer belangrijk vind en bestudeering van dit boek gaarne aanbeveel. Ongetwijfeld zal de beteekenis van deze studie helderder worden ingezien als prof. V. ook den tijd van Calvijn tot heden doorgedacht heeft en de resultaten met een omwerking van dit boek publiceert. De nieuwe tijd werpt van zelf weer nieuw licht over de oude problemen, terwijl de lijnen dan nog forscher getrokken kunnen worden.

Voor de ontwikkeling van de calvinistische wetenschap en daarom ook voor heel ons volk spreken wij gaarne den wensch uit dat prof. Vollenhoven zijn studieplan zal kunnen uitvoeren.

P. J. R.

Marburg.

Het aardsche paradijs der theologen.

Het behoort tot de plichten van den theoloog zijn naaste den weg naar het paradijs te wijzen. Ik tracht mij van die taak te kwijten ten opzichte van mijn hollandsche studiegenooten door de aandacht te vestigen op Marburg, dat men vooral in den zomer wel met den eernaam van paradijs mag betitelen.

Ik zal niet pogen U te doen watertanden door U een beschrijving van dat paradijs te geven zonder U in alle aardsche zakelijkheid mede te deelen hoe ge dit oord moet bereiken. Als devies kies ik bij mijn aanwijzingen de welbekende zinspreuk: Tijd is geld.

Het verdient aanbeveling om tijdig bij de indeeling van de studie rekening te houden met het plan in het buitenland te gaan studeeren. Wanneer men den candidaatsbul heeft veroverd is het wenschelijk reeds tijdens de voorbereiding van het kerkelijk voorbereidend examen doctoraalcolleges te volgen. Heeft men dan zijn proefpreek uitgesproken en inmiddels een jaar lang in Holland doctoraalcolleges geloopt, dan behoeft men ook geen dag langer in Holland te blijven! De „voorstudie” van het proponentsexamen en de voortgezette doctoraalstudie kunnen dan in het buitenland plaatsvinden, waar men bij voorkeur pas moet gaan studeeren, wanneer men aan de eigen universiteit al eenigermate een theologischen grondslag heeft gevormd.

Men verzuime niet zich minstens anderhalve maand voor het begin van het semester (1 Nov. of 1 Mei) te melden met het verzoek te willen mededeelen aan welke formaliteiten men moet voldoen. St. Bureaucraticus regeert n.l. de universitaire administratie en eischt van U menig papieren offer. Doch wanneer dit volbracht is, verwerft men het academisch burgerrecht. (Vreemdelingen genieten dezelfde voorrechten als de Duitschers). Na een feestelijke immatriculatie, een plechtigheid die men evenzeer moet bijwonen als de zeer belangwekkende overdracht van het rectoraat, wordt men *civis academicus*.

Indien men tijdens zijn studie in Holland eenige maanden wil uitbreken, dan verdient het aanbeveling om het zomer semester in Marburg mee te maken van 1 Mei tot 1 Augustus. Op die wijze verzuimt men in het vaderland slechts één maand (en gewoonlijk niet de belangrijkste).

Na deze aanwijzingen betreffende den tijd wil ik U iets vertellen van de kosten welke verbonden zijn aan dit verblijf. Menigeen verbeeldt zich volkomen ten onrechte, dat hij *pecuniae causa* niet in het buitenland kan gaan studeeren. Duitschland is echter in ieder geval aanzienlijk goedkooper dan Nederland. Dit moge door het volgende gestaafd worden.

Van de grens tot Marburg reist ge voor half geld als ge uw kaartje niet afgeeft, maar na afstempeling toezendt aan de spoorwegmaatschappij, die U na eenige weken een veldwachter thuis zendt om de helft terug te betalen! Derde klas grens-Marburg voor half-geld kost 15 Mark. Nu een opsomming van uitgaven: Universiteitsgeld per semester: 140 Rm. (eventueel in termijnen te betalen, volgend semester minder) + 10 Mk. voor elk college. Het is door het achterwege blijven van elke poging tot controle zeer goed mogelijk te betalen voor de colleges die men steeds

wenscht te loopen en de andere sporadisch en gratis te volgen. Wanneer men zich tijdig wendt tot Prof. Dr. H. Hermelink kan men gedurende het geheele semester voor 255 Mk. in den zomer, voor 275 Mk. in den winter een kamer krijgen met volledig pension in het z.g. Forsthof, een comfortabel ingericht studentenhuus. Het andere Studentenheim (verzoek om opname te richten tot Dr. Weisse, Studentenheim, Reitgasse 11) is luxueuser (tennisbaan, groote tuin enz.) en kost in het wintersemester, 29 Mk. in het zomersemester 26 Mk. Men kan hier alleen een kamer huren. Eten moet men (behalve het ontbijt) buitenshuis. Ter oriëntering vermeld ik nog een paar prijzen: kamers in de stad 20—30 Mk., in de mensa academica kost de hoofdmaaltijd, het Mittagessen, 0.60 Mk., Abendessen, 0.45 Mk. Op vele andere plaatsen kost het middagmaal 0.80 Mk. (behoorlijk). De maaltijd in de mensa is eenvoudig, bijna te sober.

Wil men en pension gaan dan kan men voor 70—80 Mk. in den zomer terecht (alles inbegrepen). In „Bückingsgarten” heb ik gedurende den zomer voor 80 Mk. een kamer gehuurd met pension en genoot daar dagelijks van het mooiste en verste uitzicht van alle huurkamers in Marburg.

Verder heeft men reductie op de spoorwegen bij begin en eind der vacantie, bij de beroemde openluchtspelen, op boeken door de faculteit besteld, in bioscoop, wasscherij, zweminrichting enz.!

Vatten wij de begrootingsposten samen voor een zomersemester van 3 maanden (wintersemester $\pm 3\frac{1}{2}$ maand), dan krijgen we de volgende raming: heen en terug reis 2×15 Mk. = 30 Mk. Univ.-geld 170 Mk. Pension ± 260 Mk., boeken en kleine uitgaven 40 Mk. Totaal 500 Mk., dus per maand 100 gulden (reis- en Univ. inbegrepen). Op deze wijze geeft men minder uit dan de meesten onzer in Holland, zonder overdreven spaarzaamheid te moeten betrachten. Vele studenten krijgen hier een maandgeld van 70 tot 100 Mark (Univ. en reizen niet inbegrepen) maar moeten dan ook wel heel zuinig zijn.

Mijn verontschuldiging voor deze droge, zakelijke inleiding, noodig om finantieele bezwaren te ontzenuwen en de uitvoerbaarheid van een buitenlandsch studieverblijf aan te toonen.

Thans vestigen wij onze aandacht op het verblijf in Marburg.

Marburg's beroemde Philippsuniversiteit heeft voor goed haar stempel gedrukt op deze tegen een berghelling aanleunende stad, die zich verheugt in het gelukkig bezit van een paar mooie Gothische kerken en een romantisch o.m. door Philipp van Hessen bewoond middeleeuwsch slot, waar het beroemde Marburger Religionsgespräch tusschen Luther, Melanchthon, Zwingli e.a. gevoerd werd over het avondmaal (1529). In de schilderachtige omgeving van het slot vinden zomers openlucht-voorstellingen plaats, die men ongetwijfeld moet bijwonen (Midzomernachtdroom e.d.).

Fantastisch schoon zijn hier overal de verrassende vergezichten; de weelderige natuur geeft een bijzondere bekoring aan de boschrijke en heuvelachtige omgeving van dit oude stadje, dat vooral op zomeravonden onvergelykelyk mooi is. In den winter is Marburg vaak weken lang in dikke sneeuwvacht gehuld. Men krijgt volop gelegenheid tot schaatsenrijden op de Lahn. Skyen op de steile wegen is hier een geliefkoosd genoegen.

Men verzuime niet vanuit Marburg een bezoek te brengen aan Kassel, waar zich een der rijkste Rembrandt-verzamelingen bevindt.

In zulk een omgeving wordt de studie een dubbel genot. Men gevoelt zich hier spoedig thuis. Niet alleen omdat Marburg nagenoeg uitsluitend Universiteitsstad is, maar ook omdat men den vreemdeling hoffelijk bejegt. De Auslandsstelle (Reitgasse 11) geeft desgewenscht inlichtingen. De Ausländische Akademiker-Verein organiseert lezingen, gezellige avonden en excursies, terwijl een zeer goed ingericht Wohnungamt (Univ.-gebouw) adressen van kamers verschaft.

Bijzondere aandacht van theologen verdienen de christelijk-archeologische en de religions-kundliche Sammlung, welke laatste eenig in haar soort in Europa is. Allicht brengt men nu en dan een bezoek aan de rijke maar door gebrek aan personeel traag functioneerende Universiteitsbibliotheek. De Akademische Lesehalle bevat alle voorzoover niet verboden belangrijke deutsche couranten.

Het kerkelijk leven doet aan Holland denken: er zijn hier talrijke kerkgenootschappen. De Universiteit organiseert geregeld academische godsdienstoefeningen, waarin hoogleeraren voorgaan. Van onze meer Calvinistisch georiënteerde eeredienst verschilt de Luthersche („evangelisch” genoemd) vrij sterk wat betreft de liturgie, niet ten aanzien van de verkondiging van het woord. Typeerend is het bijzonder nationale element in de prediking. Men krijgt soms den indruk alsof er een afzonderlijke God voor het Deutsche volk is. Van het Universalisme van het Christendom is soms weinig te bespeuren. Dit is o.a. gevolg van de politieke constellatie maar tevens van de behoefte aan existentieele prediking, die op het hier en nu in deze gegeven, concrete situatie den klemtoon legt. Behalve deze diensten vinden er ook dagelijks tusschen 8—9 Andacht Stunden plaats, voornamelijk voor meditatie en gebed ingesteld.

Met groote belangstelling leefden de theologische hoogleeraren en studenten mede met de ontwikkeling der kerkelijk organisatie, benoeming van rijksbisschop Von Bodelschwing, commissaris voor eeredienst, afkondiging van een statuut voor de rijkskerk enz. Op hun colleges spraken sommige hoogleeraren vaak over de kerkelijke vraagstukken en poogden zodoende mede te werken aan de vorming hunner studenten. Op hun openingscolleges spraken allen over de toestand waarin kerk en staat verkeerden. In een paar weken had Barth's vlugschrift: „Theologische Existenz heute” (25 VI '33) talloze vrienden verworven. De afstand, die vroeger wel eens onoverzienbaar scheen, tusschen kerk en universiteit wordt gaandeweg kleiner wat geen nadeel voor de wetenschap beteekent en de kerk ten goede komt.

Het studentenleven is heden ten dage zeer politiek gericht. Op de collegebanken ziet men menig nazi-uniform. Talloze studenten zijn N.S.D.A.P.-lid. Velen nemen actief deel aan S.S. en S.A. oefeningen. Bijzonder druk wordt gymnastiek en Wehrsport beoefend (gedeeltelijk zelfs verplicht, niet voor vreemdelingen).

De Duitscher van heden is hyper-nationaal gezind en leeft van leuzen en Schlagwörter. De oorlog heeft een liefde voor „Deutschkunde” teweeg gebracht, die haar weerga niet licht zal vinden. Op iedere hooggeleerde toespeling of opmerking van politieken aard reageeren de studenten door trappelen (instemming) of schuifelen (afkeuring). Men is politiek zeer gevoelig, soms zelfs prikkelbaar. Dat neemt niet weg, dat een vreemdeling steeds welwillend bejegend wordt, ook wanneer hij duidelijk

de uitingen van den nationaal-socialistischen jodenhaat laakt, die ook wel door weldenkende nazi's worden afgekeurd. Men meene vooral niet, dat alle Duitschers ingenomen zijn met den gang van zaken. Ik sprak verscheidene intellectueelen, die felle critiek oefenden.

De tijdroovende pseudo-militaire en sportieve oefeningen doen natuurlijk ook op de theologen haar invloed gelden. Dat belet evenwel niet, dat er toch hard wordt gewerkt in de theologische faculteit. De studie is langer, intenser en breeder opgevat dan ten onzent. Velen studeeren zelfs meer dan één vak.

Wat de lust om te werken aanzienlijk bevordert is het benijdenswaardige bezit van een groote, welvoorziene Seminaribibliotheek waar men tallooze boeken en tijdschriften kan inzien, die menig Hollander slechts van naam kent zonder ze ooit in de hand te hebben gehad. Er wordt van deze bibliotheek overvloedig gebruik gemaakt.

De enorm sterke discussie-geest van den zich in problematiek gaarne vermeienden Duitschen student komt o.m. tot uiting in gesprekken, die soms zeer bewogen kunnen zijn. Men kijkt toch wel even op wanneer men na het stellen van een vraag ten antwoord krijgt: „Ja, ist das nun eine wissenschaftliche Frage oder eine vorwissenschaftliche Frage?” De veelvuldige gedachtewisseling moet het ontbreken van theologische gezelschappen gedeeltelijk vergoeden. „Kerkvergaderingen” van studenten kent men hier te lande niet.

Men kan waarschijnlijk nergens beter dan in Marburg een overzicht krijgen wat er voor theologen te koop is aan de Deutsche universiteiten. Marburg vormt een geestelijk centrum in Duitschland. Andere theologische faculteiten tellen een of twee beroemdheden onder haar docenten; Bonn: Barth, K. L. Schmidt; Tübingen: Schlatter, Heim e.a. Slechts Berlijn en Marburg kunnen zich gelukkig prijzen een groot aantal „sterren” te bezitten. Toch wint de faculteit van Marburg het van haar zuster in de hoofdstad. Een voorrecht is ook dat hier voor de meeste vakken twee of drie hoogleeraren benoemd zijn.

Uit de talrijke, vaak samenvallende colleges (meestal van 4 uur per week) moet men een keuze doen. Het verdient aanbeveling eenige colleges geregeld te loopen en bij alle anderen eens een paar keer te gaan luisteren.

Een van de uitnemendste instellingen van het Deutsche academieleven is het instituut der Seminaren. Onder leiding van een hoogleeraar wordt een onderwerp bestudeerd. Men houdt referaten en moet zich terdege voorbereiden. Gewoonlijk vindt er een levendige gedachtewisseling plaats. Buitenlanders worden zonder examen na mondeling verzoek toegelaten. Meer dan twee seminaren moet men niet volgen. In de seminaren klopt het hart der faculteit. Alleen meer gevorderden nemen er aan deel.

Wanneer ik thans aandacht wijd aan de theologische faculteit in haar geheel, dan streef ik daarbij niet naar volledigheid en volsta derhalve met het weergeven van enkele, allicht ietwat subjectieve indrukken.

Marburg is niet te isoleeren van de geestelijke ontwikkeling, die de theologie doormaakte na den wereldoorlog. In een lezenswaardig, gedeeltelijk reeds verouderd artikel in de eerste aflevering van dit tijdschrift vermeldt H. van S.(chothorst), dat de tallooze, verwarrende terminologieën, hypotheses, methodes en richtingen uit de na-oorlogsche jaren

hadden geleid tot het ontstaan van een „Schülertum”: om door den chaos niet te worden verzwoegen vertrouwden de studenten zich toe aan een der hoogleeraren van wier leiding zij steun verwachtten. Dit verschijnsel, dat vooral in de dagen van Heidegger (thans in Freiburg) opdook, is bezig te verdwijnen. Wel kan men nog spreken van Bultmann-Schüler en Soden-Schüler maar in het algemeen heeft de ontwikkeling der theologie zich in rustiger en breeder banen bewogen, zoodat men zich ruimer en veelzijdiger kan oriënteeren en minder in de verleiding komt zich uitsluitend aan een zijner leermeesters vast te klampen.

Onder invloed van den aan de Dialectici verwanten Nieuw-Testamenticus Bultmann is er een inslag van Zwitsersche theologie, die echter door menig Marburgsch docent wordt bestreden.

Nog steeds helt de belangstelling van de studenten over naar de systematische theologie. In grooten getale volgt men echter ook de exegetische colleges, terwijl de historische vakken vooral door de jongeren worden bestudeerd.

De cliché-uitdrukking, dat Marburg een liberale of vrijzinnige faculteit zou zijn heeft te veel aan inhoud verloren en is te kleurloos geworden om nog te kunnen worden gehandhaafd, tenzij men onder liberaal wil verstaan, dat in Marburg vrijheid van onderzoek en onderricht heerscht zonder dat dit voor het geloof of voor de kerk gevaar oplevert. Liberalisme in den zin van subjectieve willekeur en pseudohistorische speculaties heeft deze universiteit nooit gekend. Evenmin overheerscht in het hedendaagsche Marburg een uitgesproken richting of een bepaalde „school”. Insteede van liberaal kan men Marburg veeleer kritisch noemen in literair-historischen zin. Beoefening van bijbel-critiek, toepassing der Formgeschichtliche Methode met de daaraan gepaard gaande erkenning van veel Gemeinde-Theologie in de Evangelien zijn hiervan o.a. de tekenen. Doch alle historische critiek moet dienen om tot kennis te geraken van het historisch christendom en om de eigenlijke beteekenis van het geloof los te wikkelen uit zijn tijdelijke, historisch-bepaalde verschijning.

Uit de tallooze geestelijke uitingen treden twee verschijnselen op den voorgrond. In de eerste plaats de bij alle hoogleeraren aanwezige kennis van de theologie van Luther, die overal doordringt in hun eigen geesteshouding. Luthers woorden hebben hier en daar een nagenoeg canonieke geldigheid verworven, terwijl Calvin veel minder ingang heeft gevonden.

Als tweede verschijnsel moge worden vermeld, dat Marburg, gedreven door een niets ontziende streng doorgevoerde wetenschappelijkheid, a-confessioneel is: men studeert, denkt, worstelt om de waarheid en bekommert zich om geenerlei in vroeger eeuwen opgestelde geloofsbelijdenis. De groote eerlijkheid en onbevangenheid van dit zuiver wetenschappelijk streven bekoort en werkt aanstekelijk.

Tenslotte over enkele grootmeesters der wetenschap afzonderlijk nog een paar opmerkingen, die ik wil laten voorafgaan door het verstrekken van den raad dezen hoogleeraren een bezoek te brengen. Ge zult zien hoe hartelijk ge in hunne huizen en aan hunne maaltijden wordt ontvangen!

De ster van Marburg is Rudolf Bultmann (N.T.), een even ijverig als belezen geleerde. Zijn hoofdwerken: *Geschichte der*

Synoptischen Tradition, Jesus, Glauben und Verstehen, toonen verwantschap met de dialectische theologie en met de wijsbegeerte van Heidegger. Christendom is voor hem beslissing in de situatie van hier en nu waarin ik mij bevind. Christelijk denken noemt hij existentieel denken. Belangwekkend is zijn opvatting over Jezus: wij weten vrijwel niets van zijn leven en persoonlijkheid, maar slechts aangaande zijn leer en verkondiging. Deze geleerde opereert voortdurend met bronnensplitsing en gemeentetheologie. Bultmann's college's en Seminar zijn vrucht van bewonderenswaardige nauwgezetheid en scherpzinnigheid. Zijn historisch-critische arbeid leidt vaak tot exegetische vondsten, die een nuchter Hollander wel eens ietwat gewaagd toeschijnen.

Wereldvermaard is zijn 83-jarige collega **Karl Budde** (O.T.), die dit jaar met nog onverflauwde geestdrift en humor zijn 120ste semester doceerde!!

Een der voortreffelijkste kenners der reformatie, in het bijzonder van Luther en tevens van de hedendaagsche R.K. kerk, is de kerkhistoricus **Hermelink**, die de hem toevertrouwde vakken kerkgeschiedenis en dogmengeschiedenis met veelomvattende kennis beoefent, wat men eveneens mag zeggen van zijn vakgenoot **Von Soden**, die wellicht een der allerbeste kerkhistorici ter wereld is. Zijn verstrekkende perspectieven, zijn begrip van verhoudingen, verschijnselen en ontwikkelingsgang in Kerk- en Dogmengeschiedenis maken zijn colleges tot een voortdurend genot, dat door zijn zin voor humor nog wordt versterkt. Bovendien is von Soden een invloedrijk Nieuw Testamenticus, zoon van den vermaarden tekstcriticus.

Diepen indruk maakt de profetische gestalte van den godsdienst-wijsgeer en ethicus **Rudolph Otto**, in wien men steeds den auteur van *Das Heilige* kan herkennen. Zijn uitgebreide kennis en wijde vergezichten verrijken het inzicht van zijn hoorders. Sinds het optreden van Otto als voorman der religions-wissenschaftliche Schule wordt de bestudeering van vreemde godsdiensten, in het bijzonder van de religie kenmerk der Marburgsche theologie.

Een typisch Franciskaansche figuur is de beminnelijke **Friedrich Heiler**, beroemd geworden door zijn meesterwerk „*Das Gebet*”. Hij is leider van den „Hochkirchlichen Verein”, die wegens den roomschen inslag veel bestreden is ondanks zijn pretentie niet roomsch, maar „evangelisch” te zijn. Zijn oecomenische belangstelling richt zich vooral naar de Anglikaansche kerk en naar de Zweedsche staatskerk.

Een veelzijdig en begaafd geleerde is de systematicus **Heinrich Fricke**, wiens colleges „brillant” zijn, sprankelende van geest en gedragen door een welhaast het geheele terrein der theologische wetenschap omspannende kennis. Hij onderhoudt vele internationale betrekkingen en nam met groote vreugde de uitnoodiging aan ten onzent voordrachten te houden.

De werkzame hoogleeraar **Georg Wünsch**, wiens invloed dank zij de politieke situatie wel sterk gedaald is, doceert met groote ernst en degelijkheid dogmatiek en ethiek. Hij is een der leiders van het religieus-socialisme.

Nog enkele colleges worden gegeven door den afgetreden „practischen theoloog” **Karl Bornhäuser**, het eenige uitgesproken rechtsche

lid der faculteit, die vooral studie maakte van de Septuaginta en den joodschen achtergrond van het Nieuwe Testament.

De namen der overige docenten zijn Balla (O.T.), Hertzberg (O.T.) en Siegfried (Systematiek). Tevens doceeren er 9 privaattochters, onder wie Lic. Schlier (N.T.) den meesten invloed heeft.

Na het voorafgaande mag ik mij ontslagen achten van de verplichting te motiveeren, waarom ik Marburg — vooral in den zomer — voor theologie een aardsch paradijs noem.

Mogen velen ter bekroning van een behoorlijke Nederlandsche opleiding het voorbeeld volgen van hun reeds vrij talrijke landgenooten, die hier een of twee semesters op genotvolle wijze studeerden en de „Anregungen” ondervonden, die er uitgaan van de Philipp-Universiteit in Marburg! ¹⁾

Marburg, Juli 1933.

W. VAN LENNEP.

---

¹⁾ Gaarne ben ik tot nadere inlichtingen bereid. De redactie kent mijn adres.

Boekbespreking.

Prof. dr. H. G. Stoker, Die wijsbegeerte van die skeppings-
idee of grondbeginsels van 'n Calvinistiese Wijsbegeerte.
Fa. J. H. de Bussy, Pretoria. H.A.U.M. v.h. Jacques Dusseau
& Co., Kaapstad, 1933. 64 bldz. Prijs / 1.10.

In deze brochure bespreekt de schrijver de grondbeginselen, waarop het gebouw van een Calvinistische wijsbegeerte zal moeten verrijzen. Prof. Stoker heeft nauwkeurig kennis genomen van de wijsgeerige opvattingen van de hoogleraren Vollenhoven en Dooyeweerd. Hij tracht nu onder erkenning van de originaliteit van hun ideeën daarop correcties aan te brengen en tevens dit systeem nader te ontwikkelen. Voor deze belangstelling zijn we prof. Stoker dankbaar.

Inplaats van te spreken van een Wetsidee slaat de schrijver voor „die Skeppingsidee”. Het schijnt ons toe, dat ook hier geldt, dat elke verandering nog geen verbetering is. De gedachte van de wetsidee heeft dit voor dat zij aan iedere wijsgeerige school rekenschap vraagt van het verband dat tusschen de verschillende wettencomplexen bestaat, welke wetten iedere speciale wetenschap poogt te formuleeren. Voorts spreekt prof. Stoker er niet over, dat correlaat met de wet de subjectsfunctie is.

Vergis ik me niet dan is deze subjectsfunctie aanvankelijk niet zóó op den voorgrond getreden als de wetsgedachte maar daarom is ze niet minder belangrijk.

Eindelijk behoeft een wet niet steeds een min of meer juridisch karakter te dragen en staat ze zeker niet los van Gods scheppingsactiviteit noch van die der herschepping of Gods Wonderactiviteit.

„Logos en Ratio” verscheen niet, zooals ten onrechte wordt aangegeven in 1932 maar in 1926.

P. J. R.

Dr. J. G. Ubbink, Mijn antwoord aan de Particuliere Synode.
Uitg. H. Veenman & Zn., Wageningen, f 0.50.
Noch „scheiden” noch „vereenzelvigen”.
Uitgave H. Veenman & Zn., Wageningen, f 0.20.

In de eerste van deze twee brochuren publiceert dr. Ubbink zijn antwoord aan de Partic. Synode op de door de commissie aan hem gestelde vragen en tevens haar weergave aan de Synode van zijn antwoord alsmede de dwalingen, die zij hem daarop ten laste legde. De tweede brochure bevat overdrukken uit de Geldersche kerkbode benevens een naschrift.

P. J. R.

Lic. Robert Goebel, Het Evangelie in de vier Evangeliën.
Vertaald door Dr. F. C. J. Los. Uitgave van Gorcum & Comp.
N.V., Assen. Prijs f 1.25.

Vooraf voor leeken, die zich ernstig rekenschap willen geven van den inhoud der Evangeliën, is vaak een zeer moeilijk punt het feit, dat er verschillen voorkomen in de beelden, die de vier Evangelisten geven van het Christusgebeuren.

Deze verschillen worden voor Lic. Goebel de sleutel tot het verstaan van den eigen aard van ieder Evangelieboek als éézijdige openbaring van het ééne Evangelie. Mattheüs bouwt als architect, Marcus beeldhouwt, Lucas schildert en Johannes componeert als musicus. Dat zijn vier verschillende wijzen om aan éénzelfde beleven kunstzinnig uitdrukking te geven. De schrijver laat verder zien, hoe de Evangelieschrijvers stonden in vier verschillende geestelijke stroomingen, voordat ze met den Christus in aanraking kwamen en hoe vier karakters tot uiting komen (cf. b.v. het rustig-gelijkmatige voortschrijden van Mattheüs met het bijna stormachtige tempo van Marcus). Zoo wordt ruimte geschapen voor een viervoudige openbaring van het Christusmysterie, dat te veelvormig en veelvoudig is om door één geschrift omvat te kunnen worden (cf. het slot van het Johannes-Evangelie). Dr. Rudolf Steiner, aan wien de schrijver de mogelijkheid dankt zijn gezichtspunten methodisch te doordenken, gebruikte in dit verband het beeld van een gebouw dat men van vier kanten moet fotografeeren om een juist indruk ervan te geven.

Het werkje eindigt met een blik in het verleden en de toekomst van het Christendom (in Petrus en Johannes), die beide door het Evangelie worden omvat.

In deze vertaling is het tweede — vakwetenschappelijke — deel van het boek weggelaten, daar dit den theoloog immers in het duitsch toegankelijk is (Verlag der Christengemeinschaft, Stuttgart 1929, pag. 71 Sqq.).

De vertaling is bedoeld voor allen, die zich in de Evangeliën geestesvoedsel zoeken.

Kn.

Dr. W. Banning, „Marx..... en Verder”. Van Loghum
Slaterus' Uitg. Mij., Arnhem, 1933, 135 blz.

Dr. Banning verstaat de kunst groote problemen helder te maken. Dit boekje bevat een goed exposé van het Marxisme, van de stroomingen na Marx, van de critiek op Marx, en van schrijvers eigen gedachten. Een boekje ook, waarin men zijn meeleven met den stof niet alleen, maar met de beweging speurt. Dr. B. opvatting is, dat wel het Marxisme als methode om maatschappelijke verschijnselen te verklaren zijn recht heeft, maar dat het om als stelsel te kunnen dienen, zijn uitgangspunt neemt in een te smalle anthropologie. Hij zelf wil voortbouwen op een betere anthropologie, die den mensch ziet als tragisch wezen.

Ik vind, dat eigenlijk alle predikanten dit boekje moeten lezen om op de hoogte te zijn van den strijd in de arbeidersbeweging en van de bedoelingen van het Nederlandsche religieus-socialisme.

Een zwakheid is ongetwijfeld van dit boekje, dat de schrijver geen aandacht wilde schenken aan den economischen kant. Een maatschappijleer kan niet buiten de economie omgaan. Men gaat dan de zaken eenzijdig, dus averechts zien. En hier liggen geweldige problemen.

H. FABER.

Wij kondigen aan:

- T. Westra, Kerstklokken luiden..... Eénstemmige Kindercantate, met piano- of harmoniumbegeleiding van W. Westra-Dijkstra. Prijs f 1.25. — Van Gorcum & Comp. N.V., 1933.
„Kerstmis 1933”, Catalogus van Kerstgeschenken. — Idem.
A. A. Sepp, Lofliederen uit Kindermond; vertaald en bewerkt uit het Engelsch. — Idem. 1933.
Aafje Fokker, Grootvaders Kerstboomen. — Idem, 1933.
Het blijde geheimenis, Een bundel Kerstverhalen, verzameld door C. Jacobs, ingeleid door Dr. G. Horreüs de Haas. Bijdragen o.a. van Felix Timmermans, Anton Coolen, Selma Lagerlöf. — Prijs f 1.90. Idem, 1933.
R. Oostra's Prentkaarten, No. 18: Jacob's droom; No. 19: De H. Familie (Rafaël); No. 20: Kinderen rond de Kribbe; No. 21: Paulus op den Arepoagus. — Idem.
Het jaar onzes Heeren 1934, Bosch & Keuning, Baarn.

J. H. V.

Tweebelangrijke her-uitgaven

op kerkelijk terrein

DIACONAAL ZAKBOEKJE. Samengesteld door *Dr. J. H. Adriani*, Secr. van den Armenraad te Utrecht, *Mr. Dr. J. van Bruggen*, Voorz. van den Raad van Arbeid te Amsterdam, *W. J. Hemmes*, Alg. Secr. van de Federatie van Diaconieën te Utrecht, *Jhr. Dr. A. W. van Holthe tot Echten*, Vice-Voorz. van de Federatie van Diaconieën te Assen, *Mr. F. A. Nelemans*, Kantonrechter te Rotterdam en *H. Wisman*, Dir. van Maatschappelijk Hulpbetoon te Utrecht.

Wijl ook buiten den eigen kring groote belangstelling bleek voor dit zoo geslaagde, praktische oriënteringsboekje, wordt deze heruitgave voor de Federatie van Diaconieën in de Ned. Herv. Kerk door ons huis in den handel gebracht. Het is bestemd voor diakenen en allen, die met den diaconalen arbeid in aanraking komen of daarin belang stellen. Van de omstandigheid dat deze nieuwe druk moest verschijnen is gebruik gemaakt om den inhoud aan te vullen met eenige opmerkingen over de Crispachtwet, de rijkssteunregeling, het Werkloosheidsbesluit, de Ouderdomswet, de Ziektewet, de Zegelwet en de diaconale administratie. Verder zijn de oorspronkelijke artikelen nauwkeurig nagezien en de wijzigingen aangebracht, welke noodig bleken, terwijl de reglementen zijn bijgewerkt. Tweede, herziene druk. Prijs in linnen omslag f 1.—; in kunstleer geb. f 1.35. Voor aangeslotenen bij de Federatie van Diaconieën in de Ned. Herv. Kerk resp. f 0.85 en f 1.20.

BEPALINGEN UIT DE REGLEMENTEN DER NEDERLANDSCHE HERVORMDE KERK, waarvan de kennis onmisbaar is voor allen, die in haar belang stellen, in het bijzonder voor Ouderlingen, Diakenen, Kerkvoogden en Notabelen. Bewerkt door *Ds. C. W. Coolsma*, Hervormd Predikant te Groningen. Derde, veel vermeerderde en bijgewerkte druk. Prijs in linnen omslag f 0.90, in kunstleer gebonden f 1.35.

Dit is eigenlijk een derde, veel vermeerderde en bijgewerkte druk van een boekje, dat zijn nut reeds heeft bewezen en waar dan ook telkens weer naar gevraagd werd uit allerlei oorden des lands. De samensteller schrijft o.a.: „Wij, Hervormden, hebben een heel dik wetboek, en het wordt altijd nog maar meer. Ook dáárom schaffen de meeste ouderlingen, diakenen, notabelen en zelfs kerkvoogden zich maar geen wetboek aan, zij gelooven meestal wel, dat hun dominees voor de noodige inlichtingen wel zullen zorgen. Dat het voor leden van dorpskerkeraden en ook voor menig ouderling, diaken en notabel in een stadsgemeente noodig is dien heelen bundel van meer dan 300 blz. in bezit te hebben, zal wel niemand beweren. Maar dat het aan den anderen kant toch ook wel wat ál te dwaas is, dat menigen van geen enkele bepaling anders dan bij geruchte of overlevering afweet, zal eveneens algemeen worden toegegeven.” — Dit eenvoudige boekje wil er geen aanspraak op maken, dat het volledig is. Bij zeer ernstige en gecompliceerde gevallen zal het „dikke” en complete wetboek wel moeten worden geraadpleegd. Maar hier is *alles* weggelaten, wat voor „lagere” besturen van geen beteekenis is, en waarvan de kennis in meer gewone omstandigheden onnoodig is. Deze collectie is uit de ervaring ontstaan én gegroeid. Ieder, die het handige boekje gebruikt, zal ontdekkingen doen, en als men dan bovendien hier invult, wat nog ingevuld kan worden (er is b.v. een aftredingsrooster bijgevoegd), zal men ongetwijfeld veel profijt kunnen trekken van wat hier wordt geboden.

Verkrijgbaar bij den Boekhandel en bij
VAN GORCUM & COMP. N.V. — UITGEVERS — ASSEN

J. G. G. KÜPPERS - tailleur naar maat
Utrecht, Johan de Wittstraat 7bis, eerder Utrecht, van Alphenstraat 11
levert een **MAGNIFIQUE TOGA**
voor pred. NED. HERV. of REMONSTR. KERK

van zeer deugdzaame toga-stof met garnituur in een 1^e qual. fluweel
compleet n.l. Toga, barrette, ondermouwen en zes beffen voor f 100.—.
Toga zonder garnituur voor Luthersche Kerk of advocaat f 85.—.

Het Algemeen Nederlandsch Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie

vormt een achtergrond in het georganiseerde wijsgeerige leven van onzen tijd.
Zooveel mogelijk worden de diverse rubrieken van het wijsgeerig denken be-
handeld: de kennisleer, de logica, de taalphilosophie, de meta-physica, de wijs-
begeerte van de natuur en de mathesis, de ethica, de wijsbegeerte van het recht,
van de geschiedenis, van den godsdienst, enz.

Abonnementsprijs f7.50 per jaar; studentenabonnementen f4.— Vraagt een gratis
proefnummer aan de uitgevers: VAN GORCUM & COMP. N.V. — GIRO 2255 — ASSEN

N.V. UITGEVERS MAATSCHAPPIJ „EDITIO” TE HILLEGOM

heeft de volgende

Belijdenisplaten

Drie van J. B. Midderigh-Bokhorst, 30 × 40 c.m. groot,
prijs 40 cent. Zeven naar verschillende meesters
30 × 40 c.m. ongeveer groot, prijs 30 cent. Drie
Belijdenis-kaarten, 35 × 16 c.m., vier bladzijden,
prijs 20 cent — Bij aantallen groote reductie

Vraagt catalogus van belijdenis-geschenken
in boekvorm — Ook in den Boekhandel

VOOR
BIJ **STUDIEBOEKEN**
WRISTERS - UTRECHT

Vox Theologica

Interacademiaal Theologisch Tijdschrift

ORGAAN VAN DE VEREENIGING VAN STUDENTEN IN DE THEOLOGISCHE FACULTEITEN IN NEDERLAND
GEWIJD AAN DE STUDIE DER THEOLOGISCHE WETENSCHAP

5e JAAR No. 4

REDACTIE EN DIRECTIE:

MAART 1934

— J. DE GRAAF (Leiden), Hoofdredacteur	Alle stukken voor de Redactie aan: —
— J. H. VRIELINK (Groningen), Red.-Secr.	—
— P. J. RICHEL (A'dam-V.U.), Admin.	J. H. VRIELINK, Prinsesseweg 73a, —
— H. MISKOTTE (Utrecht)	Groningen —
— Ab-Actiaat der Vereeniging:	—
— K. H. L. VAN SELMS, Oude Gracht 295, —	Uitgevers: —
— Utrecht	VAN GORCUM & COMP. N.V. Giro 2255 Assen —

ABONNEMENTSPRIJS PER JAARGANG VAN 6 NUMMERS BINNENL. F 2.50 - BUITENL. F 2.75

INHOUD.

REDACTIE, Woord vooraf.

F. W. A. KORFF, Schleiermacher in de lijst van zijn tijd.

G. J. HEERING, Schleiermacher als dogmaticus.

W. B. KRISTENSEN, Schleiermachers opvatting van godsdienst-geschiedenis.

J. DE GRAAF, Kroniek.

BESPROKEN BOEKEN:

Prof. Dr. A. H. de Hartog, „Phaenomenologie van het christelijk bewustzijn”. — Prof. Dr. H. G. Stoker, Iets oor Redelijkheid en Rationalisme. — Dr. K. F. Proost, De Bijbel in de Nederlandsche letterkunde als spiegel der cultuur. Deel II. Zestiende en zeventiende eeuw. — Prof. Dr. H. G. Stoker, Die Slakkehuisteorieë van die bewussijn. — Dr. J. L. Snethlage, „Democratie en Dictatuur”. — Dr. N. Westendorp Boerma, Realistische ethiek. — Dr. J. Reitsma, Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden. 4e, herziene druk, bezorgd door dr. J. Lindeboom. — A. van Selms, De Babylonische termini voor zonde en hun beteekenis voor onze kennis van het Babylonische zondebesef. — A. G. Barkey Wolf, Schat en Parel. — Prof. Dr. A. v. Veldhuizen, Hoe maakt men z'n preek? — N. Stufkens, Geloof. — O. Noordmans, Beginzelen van Kerkorde. Kerkopbouw-geschriften, reeks E no. 1. — Vota ecclesiastica, IX, Studeerende dominees. — Dr. L. H. Grondijs, Anthroposophie en Oost-Christelijke Mystiek. — Jac. Petri, Christus in het werkelijke leven. — Prof. Dr. W. J. Aalders, De tien geboden.

KOOPT UW

STUDIEBOEKEN

BIJ

BOEKHANDEL H. DE VROEDE

TRANS

P. VAN DIJK

UTRECHT

DR. W. J. AALDERS

MYSTIEK

HAAR VORMEN, WEZEN, WAARDE

Prijs, ingenaaid f8,50, gebonden f10.00

DE GROND DER ZEDELIIKHEID

Prijs, gebonden . . . . . f 7,50

DE INCARNATIE

Prijs, gebonden . . . . . f 7,90

Het onderwerp van dit boek is van groot wetenschappelijk belang, zoowel godsdienst-wijsgeerig als dogmatisch. Daarom heeft het de theologie, als zij op de hoogte was, altijd bezig gehouden. Dit zou niet het geval zijn, als het niet in de eerste plaats religieus zoo belangrijk was. Het raakt de kern van de betrekking tusschen God en mensch, God en zijn schepping ook, als het geheim der hoogste openbaring van God. Juist in een tijd, die het, te midden van alle verwarring, zoo noodig heeft tot de beginselen te worden teruggebracht om houvast te vinden, acht de auteur de behandeling van dit onderwerp even belangrijk als noodzakelijk. Het heeft nog dit groote voordeel, dat het een onderwerp is van algemeen-christelijken aard, in dien zin, dat het niet een bepaalde groep of kerk aangaat, maar allen groepen en kerken gelijkelijk, omdat het gaat om datgene, wat het Christendom als zoodanig eigen is.

VERKRIJGBAAR BIJ DEN BOEKHANDEL EN BIJ DEN UITGEVER
J. B. WOLTERS - GRONINGEN - DEN HAAG - BATAVIA

Dr. Josef Kastein

Een Geschiedenis der Joden

Nederlandsche Vertaling van Dr. J. L. Snethlage

„Talle lege”, zoo zou ik mijn bespreking van dit boek willen beginnen. Ik heb gedurende tien dagen al mijn vrije uren besteed aan de lectuur van dit grootsche werk en het heeft mij tot de laatste bladzijde vastgehouden in zijn greep. Zonder overdrijving mag ik zeggen: elke predikant en elke opvoeder der jeugd moet dit werk lezen.”

Alb. Vis in „De Zondagsbode”.

Prijs f 6.90 in prachtband. Verkrijgbaar i.d. Boekhandel.

N.B. Daar de Duitsche regeering alle boeken van Dr. Kastein in beslag heeft genomen, is men ook in Nederland alleen op de Nederl. uitgave aangewezen.

VAN LOGHUM SLATERUS N.V. — ARNHEM

VoxTheologica

Interacademiaal Theologisch Tijdschrift

ORGAAN VAN DE VEREENIGING VAN STUDENTEN IN DE THEOLOGISCHE FACULTEITEN IN NEDERLAND
GEWIJD AAN DE STUDIE DER THEOLOGISCHE WETENSCHAP

5e JAAR No. 4

REDACTIE EN DIRECTIE:

MAART 1934

— J. DE GRAAF (Leiden), Hoofdredacteur

Alle stukken voor de Redactie aan: —

— J. H. VRIELINK (Groningen), Red.-Secr.

J. H. VRIELINK, Prinsesseweg 73a, —

— P. J. RICHEL (A'dam-V.U.), Admin.

Groningen —

— H. MISKOTTE (Utrecht)

— Ab-Actiaat der Vereeniging:

Uitgevers: —

— K. H. L. VAN SELMS, Oude Gracht 295,

VAN GORCUM & COMP. N.V. Giro 2255 Assen —

— Utrecht

ABONNEMENTSPRIJS PER JAARGANG VAN 6 NUMMERS BINNENL. F 2.50 - BUITENL. F 2.75

Woord vooraf.

In de volgende bladzijden plaatsen wij een drietal artikelen over Schleiermacher en zijn beteekenis voor de theologie. Tot onze groote vreugde konden wij ons plan om een Schleiermacher-nummer uit te geven combineren met het uitgeven van de drie lezingen, die op 12 Febr. te Leiden werden uitgesproken. Wij bedanken op deze plaats hartelijk het Instituut voor Systematische theologie en de drie hoogleraren, Prof. Korff, Prof. Heering en Prof. Kristensen voor hun toezegging aan ons om deze Schleiermacher-herdenking te mogen publiceren.

DE REDACTIE.

Schleiermacher in de lijst van zijn tijd.

In den zomer van het jaar 1786 schreef een kweekeling van het Herrnhutter-seminarie te Barby aan zijn vader: „ich möchte gern Theologie studieren und zwar recht von Grund aus; das werde ich mich aber nicht rühmen können, wenn ich von hier wegkomme, und daran ist unsre, wie mich dünkt, etwas zu grosze Eingeschränktheit in der Lektüre Schuld; denn von allen jetzigen Einwendungen, Einwürfen und Streitigkeiten über Exegese und Dogmatik bekommen wir nichts zu lesen, als in den gelehrten Zeitungen; auch in den Collegien erwähnt man ihrer nicht einmal hinlänglich, und doch ist die Kenntniss derselben einem angehenden Theologen schlechterdings notwendig. Dies Verfahren erregt auch sogar bei manchem den Verdacht, als müszten viele Einwürfe der Neuern

wohl sehr acceptabel und schwer zu widerlegen sein, weil man sich fürchtet sie uns vorzulegen." ¹⁾ Met deze vrijwel eerste karakteristieke uiting, die wij in de brieven van den jeugdigen Schleiermacher aantreffen, is het probleem van zijn leven reeds terstond gesteld. Het is hem te doen om theologie, maar niet om een theologie, die zich angstig isoleert, doch om eene, die het waagt zich te confronteeren met alles, wat er omgaat in de groote wereld om haar heen. Meer dan 40 jaren later, in de open brieven aan Lücke, die als zijn theologisch testament zijn te beschouwen, klinkt het nog als een echo op die klacht uit zijn jeugd: „soll der Knoten der Geschichte so auseinander gehen: das Christentum mit der Barbarei, und die Wissenschaft mit dem Unglauben?" ²⁾ Deze beide uitingen, waarnaast gemakkelijk vele andere zouden zijn te plaatsen, omspannen typeerend zijn geheele levenswerk. Hem stond als ideaal voor oogen het beeld van den man, die religieus interesse en wetenschappelijken geest in den hoogsten graad en in zoo groot mogelijke evenwichtigheid vereenigt: aan dien man wil hij de opperste leiding der kerk toevertrouwd zien, hem noemt hij: „Kirchenfürst". ³⁾ Wij mogen zeggen: zulk een „Kirchenfürst" is hij zelf geweest.

Het is dus wel allerminst een noodelooze omhaal, wanneer wij bij deze herdenking van Schleiermacher allereerst trachten hem te zien „in de lijst van zijn tijd", gelijk ons weinig fraai spraakgebruik dat noemt. Alleen in die „lijst" is zijn levenswerk te verstaan, bijaldien hij juist in de uiteenzetting met de hem omringende geestesstroomingen zijn voor-naamste theologische taak heeft gezien.

Er is nog een tweede reden, die het letten op het kader van den tijd bij Schleiermacher wel bijzonder belangrijk maakt. In het rijk des geestes is zijn plaats minder bij de scheppende genieën dan wel bij hen, die, zij het op oorspronkelijke wijze, allerlei elementen, die tot hen gekomen zijn, samenvatten en verwerken tot een nieuwe synthese. Hij was zich dit type van zijn intellectueelen aanleg wel bewust, het stemt overeen met zijn geheelen aard, en in zijn brieven spreekt hij er zich bij herhaling over uit. „Wahrlich, ich bin das allerabhängigste und unselbstständigste Wesen auf der Erde, ich zweifle sogar so ich ein Individuum bin". ⁴⁾ „Niemand ist dem Verwelken und dem Tode immerfort so nahe als ich". ⁵⁾ „Für alles, was ich tun soll, kommt es darauf an, dasz ich lebendig afficiert werde". ⁶⁾ Men verstaat deze uitlatingen verkeerd, als men er zich, gelijk menigmaal is geschied, de voorstelling uit vormt van een weekelijke, min of meer vrouwelijke geaardheid. ⁷⁾ De werkelijkheid van zijn leven toont ons hem anders, eer als een „staalharde natuur" — de uitdrukking is van Dilthey ⁸⁾ Denk aan zijn werkzaamheid als patriottisch prediker in den Franschen tijd, denk aan zijn oppositie tegen den Pruisischen koning, toen deze zich verstoutte in te grijpen in de eigen aangelegenheden der

¹⁾ Briefe, uitgave Jonas en Dilthey, I, bl. 39 v.

²⁾ Sendschreiben an Lücke, uitgave Mulert, bl. 37.

³⁾ Kurze darstellung des theologischen Studiums § 9.

⁴⁾ Briefe I, bl. 196.

⁵⁾ t.a.p. bl. 229.

⁶⁾ t.a.p. bl. 320.

⁷⁾ Aldus bijv. nog Gundelfinger — Romantikerbriefe bl. IX v.

⁸⁾ Dilthey-Schleiermacher's Politische Gesinnung und Wirksamkeit. Preusz. Jahrbücher 1862, bl. 235.

kerk. Ik kan deze dingen slechts aanstippen, maar mag ze toch niet geheel onvermeld laten: ook zij behooren bij „Schleiermacher in de lijst van zijn tijd”, en wij gedenken ze gaarne, thans vooral. Maar zooveel is zeker: de man, die in zoo sterke mate behoefte weet te hebben aan impulsen van het buiten af, is alleen te begrijpen in verband met zijn milieu.

In het geringe tijdsbestek, dat mij is vergund, moet ik bij het aanwijzen van dit verband mij uiteraard tot het voornaamste beperken en ook daarbij mij met schematische aanduidingen tevreden stellen. Dat levert, ik mag het niet verhelen, een groot bezwaar op. Is het altijd moeilijk kort te spreken, het is dat wel inzonderheid met betrekking tot Schleiermacher, den man met een zóó rijk leven en van zóó gecompliceerde, menigmaal zijn wij geneigd te zeggen: raadselachtig-gecompliceerde geestelijke structuur. Bij menig „ja” dat wij ten aanzien van hem doen hooren, zijn wij geneigd tegelijkertijd, zóó al niet een „neen” dan toch een „ja máár” te luchten. Ik mag wel verzoeken bij verschillende van mijn uitspraken dat te willen bedenken. Ik moet mij menigmaal met een enkel woord vergenoegen op punten, waarover een geheel boek of zelfs een geheele literatuur is geschreven. Waar het hem ging om de uiteenzetting van het geloof met de wetenschap, ja met het gansche geestesleven, tracht ik eenerzijds zijn geloof, anderzijds de geestelijke stroomingen van zijn tijd te kenschetsen, om voorts te zien, tot welke theologische positie hij aldus gekomen is, maar tevens op te merken, welke richtlijn voor de beoordeeling het historisch aperçu ons aan de hand doet.

1. Zoowel thuis als op het paedagogium te Niesky en het seminarie in Barby is Schleiermacher opgevoed in de vroomheid der Herrnhutters. Al was van de oorspronkelijke intuïties van Zinzendorf, waardoor deze zich kenmerkend van het Piëtisme, uit hetwelk hij was voortgekomen, onderscheidde, in de Broedergemeente van het laatste kwart der achttiende eeuw veel verloren gegaan, toch laat ook zij zich niet zonder meer bij het Piëtisme inlijven. De bezwaren tegen zijn opleiding, die wij den jongen Schleiermacher hoorden uiten, hebben geleid tot een breuk met de Broedergemeente en aanvankelijk ook met het Christelijk geloof, althans met het geloof, zooals het in dien kring werd verstaan. In den strijd met de wetenschap duikt het geloof een tijdlang onder, maar om straks in nieuwen vorm te herrijzen. Op de hoogte van zijn leven kent Schleiermacher geen andere Christelijke vroomheid dan zulk eene, waarin alles betrokken wordt op de door Jezus van Nazareth volbrachte verlossing. ¹⁾ Nog bij de Avondmaalsviering op zijn sterfbed noemde hij de inzettingswoorden van Christus „het fundament van zijn geloof”. ²⁾ En ook bepaalde van Zinzendorf afkomstige motieven werken levenslang bij hem door. Reeds op 35-jarigen leeftijd had hij het gevoel opnieuw Herrnhutter te zijn geworden, zij het „ein Herrnhutter höherer Ordnung”. ³⁾ Tweeërlei moet hier inzonderheid vermeld worden: de rechtstreeksche beteekenis van den persoon van Christus voor het geloof, de opvatting dus van het geloof als ervaring, en de erkenning van de groote waarde der gemeenschap. Om voor dit laatste één voorbeeld te noemen: als Schleiermacher in de

¹⁾ Der Christliche Glaube ² § 11.

²⁾ Briefe II bl. 513.

³⁾ Briefe I bl. 295, 318.

„Reden” spreekt over het aanschouwen van het universum in de menscheit, dan herinnert dat aan de samenkomsten der Hernhutters, waar men zich stichtte met het lezen van de levensberichten der broeders en zusters. ¹⁾

2. En nu staat Schleiermacher met dit geloof midden in de cultuur van zijn tijd. De vroomheid, die in Piëtisme en Broedergemeente gedurende tientallen van jaren als terzijde van het groote wereldgebeuren in stilte was gekweekt, breekt in dezen man, die haar rijpste vrucht mag heeten, uit naar buiten en zoekt contact met het algemeene geestesleven. Het was aanvankelijk niet de theologie, die hem de meeste belangstelling inboezemde: de toenmalige godgeleerdheid was er ook wel weinig geschikt toe! Meer dan zij boeiden hem filosofie, literatuur, hoogere philologie. Voor de laatste meende hij eigenlijk den meesten aanleg te hebben ²⁾, tot in zijn laatste levensjaren toe heeft hij op dit gebied gearbeid. Met zijn vertaling van Plato heeft hij „Epoche” gemaakt in de Plato-hermeneutiek; zij, die deze zijde van zijn werk kunnen beoordeelen, verklaren, dat hij de structuur van den Platonischen dialoog heeft ontdekt ³⁾. Maar hij bleef theoloog; terwijl zooveel omstreeks dien tijd: Fichte, A. W. Schlegel, Schelling, Hölderling, Hegel, wegliepen uit de theologie, hield hij stand. En ook als hij, wars van de theologie van zijn dagen, zich op allerlei ander materiaal werpt, is dat toch feitelijk alleen de doorwerking van den wensch van den 17-jarige: „ich möchte gern Theologie studieren und zwar recht von Grund aus”.

Het was in zeldzame mate een periode van gisting. De theologie der Protestantsche Orthodoxie had haar tijd gehad. Haar objectivisme, waardoor zij zich onaantastbaar stelde, had haar op den duur juist onhoudbaar gemaakt. Er is in haar wel een erkenning van het subject, in de leer van het testimonium Spiritus Sancti, maar zij wist dit persoonlijk element slechts te betrekken op den kanon der Heilige Schrift. Ik kan hier korthedshalve niet beter doen dan mij beroepen op een onverdacht getuige als Bavinck. Ook hij erkent: „de 17de eeuw was de eeuw der objectiviteit. De stof lag gereed, zij behoefde alleen geordend te worden. Het subject onderwerpt er zich aan zonder kritiek. De samenhang met het leven des geloofs werd hoe langer hoe minder gevoeld. De reactie op deze scholastiek kon op den duur niet uitblijven”. ⁴⁾

Zij bleef ook waarlijk niet uit. Tegen dit autoritair objectivisme keert zich het streven van den geheelen nieuweren tijd. Van ontbrekende samenhang hoorden wij, en de theologie der Aufklärung vraagt op haar wijze naar samenhang. Naast de Reformatie had zich van meet af een andere beweging doen gelden, intellectueel en aesthetisch, in welke de in het Middeleeuwsche cultuursysteem miskende subjectiviteit zich verhief. In de 18de eeuw dringt deze beweging, die in de 17de eeuw tegenover de theologie de groote rationeele systemen gevormd had, door in de theologie zelve. Het is een rationeele samenhang, waarnaar deze thans gaat zoeken. In allerlei vorm wordt zulk een samenhang geconstrueerd,

¹⁾ verg. S. Eck - Über die Herkunft des Individualitätsgedankens bei Schleiermacher.

²⁾ Briefe IV, blz. 89.

³⁾ Dilthey en Mulert — Leben Schleiermachers I, bl. 645 v.v.

⁴⁾ Bavinck — Gereformeerde Dogmatiek⁴, I, bl. 155, 135, 79.

hier meer gematigd, daar meer radicaal. Maar in geen dier vormen komt de samenhang „met het leven des geloofs”, waarvan Bavinck sprak, tot zijn recht. Het orthodox intellectualisme vermocht de Aufklärung niet te overwinnen, zij wist het enkel aan te vullen met moralisme. Het Supranaturalisme, dat tegen het Rationalisme opkwam, kon geen redding brengen, want het deelde het uitgangspunt: op gezag van de rede trachtte men hier de openbaring binnen te loodsen. Schleiermacher is door deze theologie der Aufklärung heengegaan, hij heeft haar een tijdlang, zonder geestdrift, gedeeld, maar haar later juist daarom met des te meer hartstocht verworpen.

Het was dus wel werkelijk een noodtoestand, waarin de theologie verkeerde: alles in haar riep om een nieuwe oriëntering, welke echter niemand wist te vinden. Hadden nu de beide grootheden, die ik tot dusver noemde, voor Schleiermacher op den duur slechts negatieve beteekenis — zij onthulden den nood, zij stelden het probleem, — anders is het met de geestesstromingen, welke thans aan de orde komen. Het Piëtisme had het niet tot een eigen theologie gebracht, het wist geen beteren raad te verstrekken dan dezen, dat men de kerkelijke leer moest „beleven”. Maar juist die nadruk, welke gelegd werd op het „beleven”, op de subjectiviteit, is in allerlei richtingen van den grootsten invloed geweest. Bij een reeks van mannen, die zelf geenszins Piëtist waren maar toch mee door het Piëtisme gevormd zijn, zien wij in de tweede helft van de 18de eeuw een nieuwe tendenz ontwaken. Ik noem Hamann, Lavater, Herder, Jacobi. Het nieuwe, dat zich theologisch bij hen aan het vormen was, hing ten nauwste samen met de literaire beweging van den Sturm und Drang. Hier werd overal het eigene, het persoonlijke sterk geaccentueerd: vandaar de geestdriftige verheerlijking van het genie. De innerlijkheid, het gemoed, het gevoel werd als uitgangspunt gesteld ook voor religieus leven en denken. In naam van deze innerlijkheid achtte men zich echter geroepen een afwerend gebaar te maken tegenover rede en filosofie, tengevolge waarvan de nieuwe tendenz voor de theologie niet op de rechte wijze vruchtbaar kon worden. In laatst genoemd opzicht zou de houding van Schleiermacher van meet af een geheel andere zijn, maar met betrekking tot het eerste is er zeker een lijn, die hem met deze mannen verbindt. Schenkt men aan haar, gelijk veelal geschiedt, te weinig aandacht, dan komt Schleiermacher althans theologisch meer dan juist is alleen te staan.

Het was vooral de filosofie van Kant, tegen welke de Sturm und Drang zich keerde. Zijn filosofie, hoogtepunt en overwinning van de Aufklärung, stond in deze jaren na het verschijnen der groote „Kritiken” in het middelpunt der discussie. Ook Schleiermacher heeft haar ijverig bestudeerd. Zijn verhouding tot Kant is bij voortduring een zeer eigenaardige. Bijna al zijn uitlatingen over den grooten man, dien hij nog eenmaal ontmoet heeft ¹⁾, zijn onvriendelijk; zij staan meestal min of meer in het teken van de opmerking in een brief uit 1794: „ik knaag nog altijd aan het rookerig zwoord der Kantsche filosofie.” ²⁾. Toch heeft Schleiermacher aan Kant zeer veel te danken. De leer van de grenzen

¹⁾ Briefe, I, bl. 88.

²⁾ Dilthey-Mulert, t.a.p. bl. 93.

van het kenvermogen en de kritiek op de metaphysica heeft hij terstond vrijwel overgenomen. In zooverre is de wijsbegeerte van Kant de basis van Schleiermachers ganschen theologischen arbeid. Dat hij zijn verplichting aan Kant op dit gewichtig punt nimmer erkend heeft, was een gevolg van den weersin, welken twee andere voorname factoren van diens filosofie bij hem wekten: de miskenning van de zelfstandigheid der religie, die bij Kant een aanhangsel werd van de moraal, en in de ethiek zelve de strenge scheiding van natuur en zedelijkheid. Hier kon Schleiermacher zich geheel vereenigen met de kritiek, die door den Sturm und Drang op de Kantiaansche denkwijze geoefend werd. Zijn taak werd de vereeniging van tendenzen uit deze beide onderling tegengestelde geestesbewegingen.

Nog een derde factor zou in de synthese opgenomen worden. Als èn de Sturm und Drang èn Schleiermacher zochten naar een meer harmonische, organische verhouding van natuur en zedelijkheid, dan geschiedde dit bij beide onder invloed van Shaftesbury, den man van de aesthetische ethiek. Waarschijnlijk nog sterker dan hij heeft ook in dit opzicht op Schleiermacher een ander gewerkt: Spinoza, „der heilige, verstoszene Spinoza,” zooals de „Reden” hem noemen ¹⁾. Spinoza en Kant waren in die jaren de twee groote mogendheden in de filosofie. In 1780 had het beroemde gesprek van Lessing en Jacobi plaats gehad, waarin de eerste zich als Spinozist had onthuld: „*ἐν και παν!* ich weisz nichts anders.” 't Was het begin geworden van een ware Spinoza-renaissance. Ook Schleiermacher heeft aan den afgod van zijn tijd mee tol betaald. Het verwijt van Spinozisme is van het begin zijner publicaties af herhaaldelijk tegen hem ingebracht, maar hij heeft het steeds met nadruk van de hand gewezen. Toch valt het moeilijk te ontkennen, dat een vrij sterke Spinozistische invloed bij hem valt waar te nemen, en het is zelfs de vraag of de meening gehandhaafd kan worden, dat deze in de tweede helft van zijn leven verminderd zou zijn. Genoemde invloed bracht in zijn denkwijze formeel een speculatief bestanddeel, dat heterogeen was met de oorspronkelijk Kantiaansche mentaliteit, hetgeen zich wreekte in de „Dialektik”, en materieel een naar het pantheïsme zweemend element, hetwelk in de dogmatische opvattingen storend optreedt.

En nu voegt zich bij deze drie factoren: Sturm und Drang, Kant en Spinoza, die voor de vorming van Schleiermacher beslissende waarde hadden, nog een vierde en laatste: de romantische kring, waarvan hij in de eerste Berlijnsche jaren (1796—1802) deel heeft uitgemaakt. Literatuur- en cultuurgeschiedenis hebben ons de werking, die van de Romantiek is uitgegaan, steeds wijder doen zien; Karl Joël teekent ons thans de geheele 19de eeuw als beheerscht door het romantische denken. ²⁾ Het is dan wel heel merkwaardig, dat de man, die theologisch deze eeuw domineert, met de Romantiek in het nauwste verband heeft gestaan. Het is zeker eenzijdig Schleiermacher uitsluitend of ook maar in hoofdzaak als romanticus te zien. Nog voordat hij met den romantischen kring in aanraking kwam, dus onafhankelijk van dien kring, had zich onder de genoemde invloeden zijn beschouwing, althans voorloopig en in hoofd-

¹⁾ Reden über die Religion¹, bl. 54.

²⁾ K. Joël — Wandlungen der Weltanschauung II, bl. 300 v.v.

Verschenen is de ze aflevering van het geheel vernieuwde

Algemeen Nederlandsch Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie

---

Als voortzetting van het „Tijdschrift voor Wijsbegeerte”, gedurende ruim een kwart eeuw bij de Erven F. Bohn te Haarlem verschenen, verschijnt voor de Alg. Nederlandsche Vereeniging voor Wijsbegeerte van Januari 1934 af bij VAN GORCUM & COMP. N.V. te Assen het

Algemeen Nederlandsch Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie

(waarin opgenomen de Annalen der critische philosophie).

De redactie wordt gevormd door de volgende heeren:

Dr. J. D. BIERENS DE HAAN, Aerdenhout (voorzitter).

Prof. dr. G. A. VAN DEN BERGH VAN EYSINGA, Santpoort.

Prof. dr. H. J. F. W. BRUGMANS, Groningen.

Dr. J. H. CARP, Den Haag.

Dr. R. J. KORTMULDER, Rotterdam.

Prof. mr. dr. LEO POLAK, Groningen.

Prof. dr. H. J. POS, Amsterdam.

Prof. dr. G. RÉVÉSZ, Amsterdam.

Prof. dr. F. ROELS, Utrecht.

Prof. dr. H. C. RÜMKE, Utrecht.

Jhr. mr. dr. J. J. VON SCHMID, Leiden.

Prof. dr. H. J. DE VLEESCHAUWER, Gentbrugge bij Gent.

Dr. D. WIERSMA, Leiden.

Dr. C. J. WIJNAENDTS FRANCKEN, Leiden.

Dr. H. WOLF, Amsterdam.

Dr. T. GOEDEWAAGEN, Utrecht (secretaris).

De redactie, waarborgend het wetenschappelijk gehalte der uitgave, wenscht de opneming van artikelen betreffende de volgende rubrieken van wijsgeerige bezinning:

1. De kennisleer, logica, taalphilosophie.
2. De metaphysica, wijsbegeerte van natuur en mathesis.
3. De ethica, de aesthetica.
4. De wijsbegeerte van het recht, van de cultuur, van de geschiedenis, van den godsdienst.
5. De geschiedenis van de wijsbegeerte.
6. De psychologie.

Het tijdschrift verschijnt aanvankelijk in vijf afleveringen per jaar, elk van $2\frac{1}{2}$ vel druks. Al naarmate het aantal abonné's toeneemt, wordt de omvang zonder prijsverhooging (tot een bepaald maximum) uitgebreid.

De prijs per jaargang bedraagt / 4.— voor aangeslotenen bij de Alg. Nederlandsche Vereeniging voor Wijsbegeerte, alsook voor alle aangeslotenen bij de met deze Vereeniging in verband staande philosophische en psychologische vereenigingen. Deze sterk gereduceerde prijs zal ook gelden voor alle studenten.

De abonnementsprijs voor hen, die niet onder een der bovengenoemde categorieën vallen, is / 7.50 per jaar, terwijl deze vroeger / 10.— bedroeg.

Voor het buitenland worden deze bedragen met / 0.25 verhoogd.

De onmisbaarheid dezer uitgave in de Nederlandsche cultuurwereld is ieder duidelijk. Moge bij den geringen abonnementsprijs de belangstelling van velen blijken, opdat de voortgezette uitgave in den nieuwen vorm verzekerd blijve. Geeft U thans op als abonné! Belgische abonné's kunnen zich opgeven bij prof. dr. H. J. de Vleeschauwer, Bruijloftstraat 181 te Gentbrugge bij Gent, Nederlandsche abonné's bij de uitgevers Van Gorcum & Comp. N.V. te Assen (giro 2255).

DE REDACTIE.

N.B. Proefnummers worden op serieuze aanvraag gaarne gratis toegezonden door de Uitgevers:

Van Gorcum & Comp. N.V.- Assen

trekken, geconsolideerd. Maar omgekeerd hadden, onafhankelijk van hem, diezelfde invloeden, naast andere als die van Goethe en Fichte, ook reeds een kristallisatie gevonden in de opvattingen der Romantici. Het werd een merkwaardige ontmoeting tusschen de beide formaties. Er was verwantschap en er was verschil. Zoo heeft Schleiermacher invloed geoefend op de Romantici, en zij op hem. Hun organisme-gedachte, hun jagen naar totaliteit, naar een allesomvattende harmonische „Bildung”, hun verbinding van gevoel en filosofie, hun oneindigheidsstreven moest hem sympathiek zijn en gelijksoortige tendenzen bij hem versterken. Hij van zijn kant trachtte hen te winnen voor zijn denkbeelden over de religie: de „Reden” over haar „an die Gebildeten unter ihren Verächtern” waren voor hen bestemd. Het onderscheid tusschen hem en hen komt wel duidelijk hierin uit, dat, terwijl van bijkans al de veelbelovende talenten uit dien kring het leven als in het zand verlopen is, Schleiermacher door zijn romantische phase is heengegroeid naar een nieuwe, naar de groote periode van zijn leven, een periode van innerlijke rijpheid en daarbij van geweldige krachtsontplooiing naar buiten.

3. Gij zult hebben opgemerkt, dat al de factoren, die ik achtereenvolgens vermeldde — met uitzondering van Spinoza, dien Schleiermacher echter juist op dit punt corrigeerde — wezen in één richting, die der subjectiviteit. In deze richting is Schleiermacher dan ook inderdaad gegaan. Als hij in de „Reden” de opvatting der religie als een mengsel van metaphysica en moraal bespreekt, zegt hij: „es ist Zeit, die Sache einmal beim andern Ende zu ergreifen.”¹⁾ Met dit woord kan men zijn geheele ingrijpen in de theologische ontwikkeling karakteriseeren. Hij heeft het roer omgewend. Ging de Orthodoxie uit van het object, Schleiermacher gaat uit van het subject. Vóór hem zijn er neigingen in deze richting, maar hij onderneemt het en voert zijn onderneming principieel en systematisch door. Radicaal neemt hij positie in de vroomheid, de religie van het subject. In de „Reden” kenschetst hij haar aard en verdedigt hij haar recht, onderscheiden van en zelfstandig naast weten en doen. In de „Glaubenslehre” beschrijft hij haar nader in haar Christelijken vorm. In de „Ethik” ontwikkelt hij een zedeleer, die uitgaat van de individualiteit en natuur en zedelijkheid harmonisch verbindt. Hier ligt de levensdaad van Schleiermacher, waardoor hij een nieuwe periode heeft doen aanbreken in de geschiedenis der theologie. Van den grooten man zegt hij in één zijner verhandelingen in de Berlijnsche Academie: „nicht eine Schule stiftet er, sondern ein Zeitalter.”²⁾ Zoo is het hemzelfen vergaan: ook hij heeft een „Zeitalter” gesticht. Ik zei het reeds: hij beheerscht de theologie der 19de eeuw en ook nog die van een deel der 20ste. Wij kunnen achteraf wel zeggen: dit moest eenmaal komen, deze methode moest eenmaal „doorgeprobeerd” worden. Maar wij kunnen ons nauwelijks meer voorstellen, welk een bevrijding, na al het machteloos zoeken der 18de eeuw, deze nieuwe oriëntering bracht. Menigene had met Claus Harms het gevoel, dat hier de „stoot” gegeven werd „tot een eeuwige beweging”. De theologie kreeg weer een centrum en vond daarmee het zelfvertrouwen, het besef van zelfstandigheid, terug.³⁾

¹⁾ Reden¹, bl. 50.

²⁾ Werke 3e Abteilung III, bl. 83.

³⁾ Aldus ook A. Kuyper — Encyclopaedie der Heilige Godgeleerdheid² II, bl. 632.

Evenwel, het is waarlijk niet enkel zegen, wat van deze nieuwe oriëntering is uitgegaan. Het schijnt ook in de geestesgeschiedenis wel een wet, dat de slinger, juist even ver als hij zich eerst in de ééne richting bewogen heeft, straks terug moet wijken in de tegenovergestelde. Ging de vorige groote theologie eenzijdig uit van het objectieve, Schleiermacher gaat niet minder eenzijdig uit van het subjectieve. „Eine Zeit”, schreef hij aan Jacobi¹⁾, en het is op hemzelf van toepassing, „trägt die Schuld der andern, weisz sie aber selten anders zu lösen als durch eine neue Schuld”. Zoo ongeveer alles, wat zich tegen Schleiermacher laat inbrengen, is tot dit ééne punt terug te brengen: het eenzijdig accentueeren van het subject. In de ethiek beteekent dit een miskenning van het normatief karakter des geestes, een verzwakking van den ons gestelden eisch. In de dogmatiek veroorzaakt het een verwringing van het geloof. Het Christelijk geloof is een relatie van subject en object. Schleiermacher ontkent den band met het object waarlijk niet, hij bedoelt geen subjectivisme, hij meent het objectieve juist in het subjectieve te vinden, sterker nog: het subjectieve is voor hem het objectieve²⁾. Practisch beduidt zijn methode echter, dat het objectieve in hoofdzaak slechts in aanmerking komt als onderstelling van het subjectieve. Dan krijgt het subject dus gelegenheid zelf zijn plaats te bepalen. Het neemt die gelegenheid te baat om te véél plaats in beslag te nemen. Het Christelijk geloof wordt te zeer menschelijk bepaald, 't wordt een specimen eener religie, die den mensch van nature eigen is. Deze religie moet voorts ergens gelocaliseerd worden. Daar weten en doen zijn afgewezen, blijft, krachtens de heerschen- de vermogenspsychologie, alleen het gevoel over. Daardoor kan noch het kennis-moment, dat in het geloof ligt, noch de betrekking tot de zedelijkheid tot haar recht komen, en nadert de religie te dicht tot het aesthetische. Doordat de band van subject en object niet strak gespannen staat, krijgt al verder de philosophie een kans om zich tusschen beide in te dringen. Het resultaat is, dat terwijl het menschelijk subject wordt overschat, de persoonlijkheid Gods ontkend wordt! Het is overal éénzelfde fout. „Monologen” schreef Schleiermacher, maar de vroomheid, zooals hij ze teekent, behoudt altijd iets van een „monoloog”.

Waarlijk bezwaren genoeg! Doch juist een beschouwing, die Schleiermacher tracht thuis te brengen „in de lijst van zijn tijd”, vermag hem in weerwil van die bezwaren recht te doen³⁾. Karl von Hase wijst er ergens op, hoe de strijd, welke het Protestantisme beweegt, veel innerlijker, geestelijker is maar daardoor ook veel onaanzienlijker lijkt dan die in het Catholicisme. „De ridders van den strijd zijn meest stille, arme geleerden, maar toch is het de geschiedenis van iets, dat geweldiger is dan keizer, paus en bisschoppen: de geschiedenis van den denkenden religieusen geest, de geschiedenis eener geestelijke revolutie.”⁴⁾ Zóó zie ik het geheele leven van Schleiermacher, van de studeercel in Barby tot de gloriose tweede Berlijnsche periode (1808—1834) toe: als een geestelijke worsteling van den eersten rang. Het waren niet minder dan twee werelden,

¹⁾ Briefe II, bl. 351.

²⁾ Briefe IV, bl. 305.

³⁾ Ook Brunner erkent, dat bij een historische beschouwing aan Schleiermacher groote dank toekomt (Die Mystik und das Wort¹, bl. 38, 182).

⁴⁾ K. v. Hase — Kirchengeschichte III, 2, bl. 241.

die in hem botsten: de wereld van het Christelijk geloof en die van het moderne denken en voelen. De wegen der eeuwen snijden zich in hem. Het raadselachtige in zijn persoonlijkheid, waarop ik wees, vindt hier zijn verklaring.

Als wij Schleiermacher zóó zien, behoeven wij het hem niet euvel te duiden, dat hij op menig punt heeft misgetast. Wij hebben dan echter ook geen reden — ik mag dat er wel aan toevoegen — om bij hem te blijven staan. Het is volkomen begrijpelijk en veelszins gebillijkt, dat een krachtige strooming in de theologie onzer dagen zich keert tegen den invloed, die van hem uitgaat. Als men nu maar niet, na de wending van het objectieve tot het subjectieve, die Schleiermacher bracht, de redding meent te kunnen vinden door nogmaals het roer om te gooien en terug te keeren tot het objectieve! Tegenover ieder eenzijdig objectivisme behoudt Schleiermacher zijn betrekkelijk recht. En ieder zoodanig objectivisme zal ook altijd weer een Schleiermacheriaansche reactie ten gevolge hebben. Zou het niet mogelijk zijn, dat de theologie eindelijk, boven de eenzijdigheden uit, de synthese van het objectieve en het subjectieve ging vinden?

Moeilijk is de weg der theologie, door dwalingen heen schrijdt zij voorwaarts. Wat normatief blijft in Schleiermacher, is de doelstelling uit den seminariebrief: theologische studie „recht von Grund aus”, een theologie, die zich niet opsluit maar positie durft nemen midden in de cultuur van haar tijd. Ik eindig met de herinnering aan een woord, waarin hij dit ideaal treffend geformuleerd heeft: „Wenn die Reformation, aus deren Anfängen unsere Kirche hervorgegangen ist, nicht das Ziel hat, einen ewigen Vertrag zu stiften zwischen dem lebendigen christlichen Glauben und der nach allen Seiten frei gelassenen unabhängig für sich arbeitenden wissenschaftlichen Forschung, so dasz jener nicht diese hindert, und diese nicht jenen ausschlieszt, so leistet sie den Bedürfnissen unserer Zeit nicht Genüge, und wir bedürfen noch einer anderen, wie und aus was für Kämpfen sie sich auch gestalten möge.” ¹⁾ Van de worsteling om deze andere, deze ideale theologie, die zeker ook nog een „andere” is dan hetgeen hij zelf ons schonk, heeft hij toch in het kader van zijn tijd naar zijn beste weten zijn deel mee-gestreden, en daarom gedenken wij hem trots alles met eerbied en dankbaarheid.

---

¹⁾ Sendschreiben an Lücke, bl. 40.

Schleiermacher als dogmaticus.

1. Als de meest wijsgeerige onder de kerkelijke theologen van zijn tijd, als de meest religieuze en daardoor meest theologische onder de wijsgeeren zijner dagen heeft Schleiermacher in en voor de 19de eeuw de vervallen theologie opgeheven en tot nieuwen bloei gebracht. Hij deed dit door haar nieuwe banen te wijzen, die doorloopen tot in onzen tijd. De levende theologie dreigde doodgedrukt te worden tusschen een verstandelijke scholastiek eenerzijds, een Aufklärungs-rationalisme en een speculatief intellectualisme anderzijds. Tegen beide kanten gaat zijn strijd.

Hij keert zich tegen de serviel-doctrinaire opvatting van het geloof, dat zich buigt voor de letter van bijbel en confessie. Hij keert zich evenzeer en nog krachtiger (want dit is voor hem de vijand van nabij) tegen het vervangen der geloofsleer door wetenschap of wijsbegeerte, die beide slechts „Weltweisheit” bieden. Denken, nadenken is noodig, ook in het geloof, maar het is altijd nadenken over iets, dat belangrijker is en dat voorafgaat.

Wat is dat belangrijkere, dat voorafgaat? Het is de innerlijke aanraking door die eeuwige doch verborgen Werkelijkheid, die wij God noemen. Op dit innerlijk gebeuren valt bij Schleiermacher alle nadruk. Hier alleen ziet hij den waarborg voor het religieus karakter van het geloof en voor het geloovig karakter der theologie.

Evenals andere geesteswetenschappen slingert de theologie in haar historischen voortgang tusschen verschillende, min of meer samenhangende polaire tegenstellingen. Eén van deze is die tusschen objectiviteit en subjectiviteit. De theologie heeft, evenals 't geloof, beide zijden aan zich. Doch waar de objectiviteit, het ware, vaststaande credo overheerscht, komt de innerlijkheid in 't gedrang; overheerscht de subjectiviteit, dan loopt het geloof gevaar zijn objectief waarheidsgehalte te verliezen. Aan dit laatste gevaar is Schleiermacher's theologie niet ontkomen. Maar in zijn tijd was het eerste gevaar overmachtig. Schleiermacher voelde het als zijn taak, om de aandacht, die uitsluitend bij de fides quae creditur lag, te richten op de fides qua, op de geestesfunctie van het gelooven, op wat er binnen in den mensch omgaat, als hij gelooft in God, binnen in hem, dieper, innerlijker en hem eigener nog dan het denken.

Schleiermacher zag het gevaar, dat in zijn tijd waarlijk niet denkbeeldig was, het gevaar van een religions-philosophische denatureering der theologie, doordat men de religieuze geestesfunctie terugbracht tot, of afleidde uit een andere, of het geloof voorstelde als een populaire vóórvorm van het wijsgeerig weten. Dat was voor hem, als werkelijk-godsdienstig denker, onverdragelijk. Religie is principieel iets anders dan zedelijk willen of redelijk denken. Zij heeft „eine eigne Provinz im Gemüte, in welcher sie unbeschränkt herrscht”. (Slot 1ste rede). Hij wil daar niet mee zeggen, wat tegenstanders hem in de schoenen schuiven, dat godsdienst in één kamer van ons geestelijk tehuis kan opgesloten worden. Uitdrukkelijk verzekert hij, dat religie alle uitingen van ons leven moet begeleiden, in zijn „Reden”: als „heilige muziek”, in zijn „Glaubenslehre”: als impuls tot godsdienstig-zedelijke activiteit. Maar met „die eigne Provinz im Gemüte” handhaaft hij den bijzonderen en zelfstandigen

aard van de religieuze geestesfunctie, de autonomie van het geloof, en handhaaft hij dientengevolge het autochthoon karakter der theologie; autochthoon tegenover den „vreemdeling” van enkel-intellectueelen of enkel-ethischen huize ¹⁾. Al had Schleiermacher niet meer gedaan dan dit, dan zou hij reeds hierdoor den dank aller theologen hebben verdiend.

Dit afzonderlijk domein der religie ligt voor Schleiermacher op het gebied van het gevoel. Vroomheid is „nòch een weten, nòch een doen, maar een bepaaldheid van het gevoel”. Gevoel, niet in den zin van emotie — tegen deze misvatting waarschuwt Schleiermacher met nadruk — en nog minder als begeleiding der gedachte, maar als primair en centraal levensbesef, als „unmittelbares Selbstbewusstsein”. Het woord „zelfbewustzijn” heeft weer aanleiding gegeven tot het groote misverstand, dat het godsdienstig gevoel zich met het eigen zelf zou vergenoegen. Reeds de Reden bewijzen, dat dit een misvatting is. Zij definiëeren immers het godsdienstig besef als „Sinn und Gemack für das Unendliche”. In de Glaubenslehre wordt het, gelijk men weet, nader aangeduid als „gevoel van volstreckte afhankelijkheid”. „Gevoel”, eenerzijds ervaring, anderzijds gemoedstoestand, veronderstelt bij Schleiermacher steeds een bewogen, een aangedaan-zijn door iets anders, „durch ein ausser uns gesetztes Wesen”. Godsdienstig gevoel is het aangedaan-zijn door het eeuwige wezen Gods, een onmiddellijk zelfbewustzijn van dien aard, dat men zich zelf (vandaar zelfbewustzijn) tot dat wezen Gods in een verhouding voelt, en wel in een verhouding van volstreckte afhankelijkheid. Wanneer dit gevoel van volstreckte afhankelijkheid bij den bewusten mensch dringt tot een weten, tot een zekerheid daarvan, ontstaat het geloof. Het geloof is dus de uit gevoel geboren zekerheid onzer volstreckte afhankelijkheid van God. Dit geloof is verlossend, want het maakt alle hoogere gevoelens, alle vrome aandoeningen vrij. In dit besef van volkomen afhankelijkheid van God schuilt dus de vrijheid der ziel. — Het christelijk geloof ontstaat, wanneer het geloof zich gebonden weet aan één God, zich ethisch-teleologisch richt op Zijn rijk en vooral, wanneer het zich bewust wordt, dat deze verlossing uitgaat van het in Christus geopenbaarde leven, van Zijn bijzonder en volmaakt Godsbewustzijn, dat zich via de geloofsgemeenschap zijner volgelingen, via de Kerk, voortplant van geslacht op geslacht. Wie deel heeft aan de christelijke gemeenschap, heeft deel aan de verlossende werkzaamheid van Christus, aan wat Schleiermacher noemt: het „herstellend-Goddelijke”. — Op deze primaire gegevens, maar vooral dan op het gevoel van volstreckte afhankelijkheid, bouwt Schleiermacher zijn dogmatiek; daaruit leidt hij systematisch alle andere characteristica van het christelijk geloof af.

Met deze psychologische dogmatiek heeft Schleiermacher, afgezien van de hoofdverdienste, die ik noemde, ons tweeërlei geschonken. Ten eerste het besef, dat dogmatiek niet buiten godsdienstpsychologie kan. Wie het daarbuiten wil stellen, geeft alleen een slechte psychologie. En ten tweede heeft Schleiermacher voor deze godsdienstpsychologie baanbrekend werk verricht door als bron der religie aan te wijzen het onmiddellijk bewustzijn van volstreckte afhankelijkheid van

---

1) Der Chr. Glaube, § 30, 2, 3.

God. Op dit bewustzijn komt het voor hem aan, dus op het bewogen-worden, op het o n t v a n g e n. Het ergste, wat Schleiermacher van iemand, die zich voor een geloovige en een theoloog uitgeeft, zeggen kan, is: „Seine Seele hat nie empfangen auf dem Gebiete der Religion und seine Begriffe sind nur untergeschobene Kinder”.¹⁾

Aldus heeft Schleiermacher zijn zeer oorspronkelijke dogmatiek gegeven, een dogmatiek, niet — gelijk de geijkte — van buiten naar binnen, maar een dogmatiek v a n b i n n e n n a a r b u i t e n: van het innerlijkste levensgevoel naar de bewuste vroomheid, d.i. naar het geloof, en van het geloof naar de geloofsleer. Immers, zooals „christelijke geloofsuitspraken opvattingen (zijn) van christelijk-vrome gemoedstoestanden, in den trant der rede (d.i. van het bewuste denken) weergegeven”, zoo zijn dogmatische uitspraken niet anders dan „geloofsuitspraken van instructieven aard, waarbij men den hoogst mogelijken graad van bepaaldheid tracht te bereiken”.²⁾

2. Het is voor ons, die leven na een volle eeuw, waarin Schleiermacher's theologie al haar invloed, al haar kracht, maar ook al haar zwakheid heeft kunnen toonen, niet moeilijk om het mes der kritiek te hanteeren. Het valt ons ook dáárom niet moeilijk, omdat grootendeels de gevaren, die ons bedreigen, van zoo geheel anderen aard zijn, en onze behoeften in zoo geheel andere richting wijzen. Schleiermacher zocht redding uit de verstarring en versteening van het objectivisme, wij zoeken een uitweg uit den al te weeken bodem van het subjectivisme, wij zoeken vastheid.

Het eerste, dat ons opvalt en hindert, is de zwakheid van het n o ë t i s c h e element, het element van inzicht en kennis. Het ontbreekt niet geheel, want in Schleiermacher's geloof schuilt het moment van intuïtieve zekerheid, het moment van divinatie, maar deze divinatie geldt alleen de eeuwige Werkelijkheid en onze volstreckte afhankelijkheid. Niet een absoluut, maar wel een relatief agnosticisme kan Schleiermacher verweten worden. Immers, wat wij verder als christenen van God weten te zeggen, is slechts onze voorstelling, berust slechts op onze indrukken, waaraan niets in Gods wezen behoeft te beantwoorden. Dit skepticisme is voor het christelijk geloof onverdragelijk. Het leidende element (of het ook en alléén het dragende element is, is een andere vraag) in geloof is de kennis, de waarheid. Het christelijk bewustzijn kan het Schleiermacher niet nazeggen, dat 't slechts op de vroomheid maar niet op het Godsbegrip aankomt. Niet alleen, dat het Godsbegrip grooten invloed heeft op den aard van de vroomheid, maar het Godsbegrip moet wáár zijn. — Wij kunnen wel begrijpen, dat Schleiermacher bang is voor „begrip”. Het herinnert aan „weten”, aan „Weltweisheit”. Inderdaad is het weten van religie van anderen aard, en is het Godsbegrip nooit meer dan een symbool; doch dit symbool bevat voor het geloof wáárheid, omdat het 't wáre symbool is, corresponderend met iets in Gods wezen, en dit op zijn dichtst benaderend. God blijft in den grond voor Schleiermacher — ondanks alle christelijke characteristicen van ons Gods b e w u s t z i j n,

¹⁾ Reden, Ausg. Bibl. theol. Klass., Gotha 1888, S. 118.

²⁾ Der chr. Glaube. § 15 en 16.

die hij op een al te kunstige wijze uit het gevoel van afhankelijkheid weet af te leiden — de groote Onbekende.

Het onmisbare correlaat van het geloof, de openbaring, komt in Schleiermacher's dogmatiek niet tot haar recht. Door haar veruiterlijkten en verstarden vorm is het kerkelijke openbaringsbegrip bij hem in discrediet. Hij verinnerlijkt ook dit begrip tot de religieuze ervaring, zonder welke inderdaad — hierin stond hij sterk tegenover de kerkelijke dogmatiek zijner dagen — van geen openbaring in godsdienstigen zin sprake kan zijn. Maar in een historischen godsdienst als het Christendom slaat Openbaring allereerst op de groote goddelijke „Mededeeling”, waarmee die godsdienst aanvangt en waarop hij rust. Schleiermacher aanvaardt die groote Mededeeling in de historie en tracht haar een plaats — een iewat gewrongen plaats — te geven in zijn stelsel. Doch zij bestaat voor hem niet uit mededeeling van Wáárheid, maar van Godsbewustzijn, van heilig Lèven, het leven, dat in Christus was. Diens „Woord” is daar slechts de uitdrukking van, het tweede, het afgeleide. Maar zòò heeft het Evangelie het niet bedoeld en het Christendom het niet opgevat. De Waarheid komt vóór het Leven en is de directieve van dat leven. Ook daarom mag Johannes zeggen: „In den beginne was het Woord”. Dat is dieper dan Schleiermacher's „Leben” en dieper dan Goethe's: „im Anfang war die Tat”.

Geloof is voor Schleiermacher's christelijke dogmatiek — en dat is haar groote zwakheid — niet in de eerste plaats: geloof in het Evangelie, beter gezegd (want godsdienstig geloof richt zich altijd op God) geloof in dien God, dien het Evangelie verkondigt en dien wij uit onszelf, uit innerlijke ervaring alléén, zóó niet kennen en gelooven. Mede daardoor blijft God voor zijn dogmatiek in den grond de groote Onbekende. Voor zijn dogmatiek. Ik heb een sterk vermoeden, dat het voor zijn gelóóf anders was. Hoe kan men over Gods gerechtigheid en barmhartigheid een hoofdstuk schrijven, hoe kan men het Evangelie prediken, gelijk Schleiermacher is blijven doen, wanneer men in zijn ziel sceptisch staat tegenover de objectieve waarheid van wat men uitspreekt?

Schleiermacher was een diep vroom man, vervuld van het mysterie en de grootheid Gods. Vroomheid was zijn leven, en die vroomheid, door de kerk en het Piëtisme gevoed, was grootendeels onmiskenbaar christelijk van aard. Maar die vroomheid werd, van zijn jonge jaren af, gewrongen in een denkkader, dat zeer slecht voor het Evangelie past, ongeveer hetzelfde denkkader, waarin zijn tijdgenoot Goethe zijn dichterlijke levens- en wereldbeschouwing vatte, en dat men zou kunnen noemen een vitalistisch Spinozisme, dat Schleiermacher in zijn Reden openlijk belijdt en dat hij in zijn zo jaar latere Glaubenslehre niet verloochend heeft. Ik zeg: in dit denkkader werd Schleiermacher's vroomheid gewrongen. Doch „gewrongen” is te sterk. Zijn mystische aanleg en zijn levensliefde baanden den weg. Niet waarheid maar mysterie, niet verzoening maar èenheid was voor Schleiermacher het laatste woord. Dit tweede kon zoo zijn, omdat hij optimistisch dacht over den mensch, wiens geest, met den goddelijken geest verwant, uit den greep der zinnen in dien goddelijken geest vermocht te reiken, optimistisch ook over de wereld, die, volkomen in aanleg, hare volkomenheid, d.i. voor hem: het Koninkrijk

Gods, tegemoet ging. In zijn Reden statisch, in zijn Christliche Glaube dynamisch-teleologisch, heerscht dat monisme, hetwelk alleen bij de gratie van een optimistischen gedachtengang stand kan houden. Maar dit optimisme heeft voor het christelijk bewustzijn iets irreëls, omdat het miskent de realiteit en de macht der zonde. De zonde lost zich niet op in het zondebewustzijn, gelijk Schleiermacher psychologiseerend wil doen gelooven, en is niet terug te brengen enkel tot den weerstand der zinnen tegen den geest. De zonde is inhaerent aan den menschelijken geest zelf, en intrinsiek verbonden met de machten der wereld. En zonder dien anderen geest, zonder den geest, waardoor Jezus de Christus is, zonder den Heiligen Geest waren wereld en mensch voor God verloren.

Schleiermacher's hamartiologie is onbevredigend en daardoor ook zijn soteriologie en christologie, terwijl een waarachtige eschatologie in christelijken zin wel moest ontbreken. In Schleiermacher's geloof ontbreekt te zeer de spanning, het waagstuk. Het aesthetische van zijn geest heeft blijvend het ethische overheerscht; het quietisme der mystiek heeft hem niet losgelaten en hem belet het profetische te begrijpen. Schleiermacher mist als dogmaticus het voldoende besef van distantie tusschen God en wereld, tusschen God en mensch. God is voor hem in de eerste plaats Wereldgeest, niet Wereldschepper („schepping" wil bij hem in den grond alleen zeggen, dat de natura naturata afhankelijk is van de natura naturans), maar Wereldgeest, die allereerst benoemd moet worden met het Universum. Deze pantheïseerende, impersonalistische Godsopvatting leent zich niet tot de praedicaten, die het Christendom aan den Eeuwige geeft, leent zich niet tot de „ik-Gij"-verhouding, die eigen is aan het christelijk geloofsleven.

3. Dit zijn alle zware bedenkingen tegen Schleiermacher's dogmatiek. En het is te begrijpen, dat na een eeuw van overwegend psychologisch-anthropologische theologie, wier agnosticisme door de historische studiën niet werd geremd maar versterkt, de slinger met kracht doorslaat in de andere richting: in de ontologisch-theocentrisch-dogmatische richting. De objectiveerende reactie zette in, in het begin dezer eeuw, en heeft ten slotte in de fel-polemische Zwitserse theologie haar voorloopige afsluiting gevonden. Het is 't goed recht dezer theologie, dat zij de dogmatische zwakheden van Schleiermacher — want deze is toch de geestelijke vader der door haar bestreden theologie — in 't volle licht stelt en streng beoordeelt, en het behoort tot haar groote verdienste, die ik volkomen erken, dat zij de primaire beteekenis van de historische openbaring als door God geschonken Waarheid en het karakter van het christelijk geloof als aanvaarding en gehoorzaamheid, als waagstuk en verwachting, duidelijk heeft laten zien. Maar, zooals het meer geschiedt, wanneer de slinger hevig naar den anderen kant doorslaat, ook hier loopt men gevaar van de eene eenzijdigheid in de andere te vervallen. Tevergeefs tracht Barth de psychologie uit de dogmatiek te verbannen; het resultaat is alleen een gebrekkige psychologie, die wél van een inwerking Gods op den mensch, maar niet van een invalspoot, niet van een aanknoopingspunt wil weten, een psychologie die met de fiducia cordis der Reformatoren niet goed raad weet en die met Brunner durft te decreteren: „de profeten (van het Oude Testament) weten niets van

vrome gevoelens en gemoedstoestanden" ¹⁾). Er is verschil, of iemand er van spreekt, of dat hij ervan weet! En wat de objectiviteit van „Gods Woord" betreft, de dialectische theologie levert juist het bewijs, dat wie met Schleiermacher van den boom der kennis heeft gegeten, en het menschelijk oordeel laat wegen, vergeefs zal trachten Gods Woord vast te leggen, d.i. volkomen objectief te maken. Waarmee ik niet alleen bedoel — wat ieder zal toegeven — dat de Openbaring haar subjectieve zijde heeft, maar ook, dat de vraag, wát als goddelijke Openbaring wordt erkend, mee bepaald wordt — in welke mate en op welken grond dan ook — door het subjectieve oordeel. Hier liggen vragen, die ook deze tegenstandster van Schleiermacher's dogmatiek nog niet heeft opgelost. In waarachtig, levend Godsgeloof raken elkaar het objectieve en subjectieve element altijd tusschen de beide polen van objectiviteit en subjectiviteit; alleen de afstand van beide polen verschilt.

Het laatste woord over Schleiermacher heeft ook de dialectische theologie niet gesproken. Iemand, die op grond van Spinoza's realisme het solipsisme van Fichte energiek afwijst, ²⁾ en dit standpunt sindsdien niet verliet, diens geloofsleer mag men geen „verstümmelte Ichphilosophie" ³⁾ noemen. Niet alles wat men bij Schleiermacher „psychologisme" noemt, verdient dien naam; er is ook gezonde en ware psychologie onder, waarvan de Zwitsers best wat konden gebruiken. En wie het geschrift leest, dat volgens Brunner Schleiermacher ontmaskert, Schleiermacher's „Dialektik", die zal misschien met ons tot de conclusie komen, dat Schleiermacher in deze verhandeling, waarin hij niet als dogmaticus maar als puur-filosoof wilde spreken (een gewaagd ondernemen voor een theoloog!), wel is waar aan den keizer (de „Weltweisheit") méér gegeven heeft dan des keizers is, maar tegelijk beslist ontkennen, dat hier „die einst so lebhaft erfochtene Unabhängigkeit der Religion tatsächlich (ist) preisgegeben", zoodat men daaruit concludeeren mag, dat Schleiermacher's geloofsleer eigenlijk verkapte filosofie zou zijn ⁴⁾. Met zulk een oordeel doet men Schleiermacher schromelijk onrecht.

4. De vloed van objectivisme, dien onze dagen vertoonen, zal in rustiger tijden weer af-ebben en het waarheidselement in Schleiermacher's dogmatiek zal weer sterker naar boven komen.

Bij alle innerlijke gebondenheid handhaven wij met Schleiermacher de vrijheid tegenover Schrift en Belijdenis. — Wij handhaven met hem de primaire beteekenis der religieuze ervaring, die dus veronderstelt wat Melanchthon noemt een „*facultas se applicandi ad gratiam*". Al zien wij de zonde, anders dan Schleiermacher, als inhaerent aan den menschen geest, het diepste in den mensch behoort naar onze overtuiging niet aan den Booze maar aan God. Met recht haalt Schleiermacher het woord van Augustinus aan: „*bonum consumere corruptio non potest nisi consumendo naturam*" ⁵⁾. Men eert God niet door den mensch tot de dieren te vernederen.

¹⁾ Brunner, *Die Mystik und das Wort*. Tübingen, 1924. S. 224.

²⁾ Reden, S. 109.

³⁾ Brunner, S. 72.

⁴⁾ Brunner, S. 20, 26.

⁵⁾ Der chr. Glaube, § 70, 2, noot.

Wij erkennen met Schleiermacher de groote beteekenis van het gevoel. Niet alleen is verheffing des gemoeds noodig om religieus te kunnen denken, maar alleen datgene, dat door ons gevoel is heengegaan, wordt *w e r k e l i j k h e i d* in ons leven. Met Bergson, James e.e. behoort Schleiermacher tot de *l e v e n s* filosofen, die altijd meer gelijk hebben, dan de begrippen-ontledende criticus denkt. „Gefühl ist alles”, zegt Goethe. Dat is niet waar. Dat meent hij zelf niet. Dat zegt ook Schleiermacher niet. Gevoel is niet alles, máár het is wel véél! „Waar wij aan denken”, zegt James, „kan geweldig zijn — terwijl onze innerlijke toestand daarbij de vluchtigste en armzaligste kan wezen” ¹⁾; maar een concreet stukje ervaring „is on the line of connecting real events with real events”; „the motor currents of the world run through the like of it”. O.i. ook „the motor currents of God”! Er is geen caesuur tusschen onze hoogste gevoelens en den Heiligen Geest. Ik weet (wat Schleiermacher ontging), dat het gevoel van afstand tusschen God en mensch even wezenlijk aan de christelijke religie eigen is als het gevoel van èenheid. Maar zónder het gevoel wordt de gedachte niet reël, wordt de religieuze gedachte geen religie. Juist doordat Schleiermacher *g e v o e l s* - theoloog is, is hij *r e a l i s t i s c h* theoloog.

Dankbaar zal ik mij altijd herinneren, hoe in mijn Leidsche studenten-jaren, in den tijd, dat ik door Bolland gevangen zat in de gnostiek van Hegel, Schleiermacher in zijn Reden het bevrijdende woord tot mij sprak, dat ik later als een stelling bij mijn dissertatie opnam: „Wenn der Mensch nicht in der unmittelbaren Einheit der Anschauung und des Gefühls eins wird mit dem Ewigen, bleibt er in der Abgeleiteten des Bewusstseins (d.i. der reflectie) ewig getrennt von ihm”. Sindsdien ben ik in den loop der jaren nog al ver van Schleiermacher afgeraakt. Maar een besef van verwantschap op voorname punten en de dankbaarheid zijn gebleven. Er is veel, heel veel in Schleiermacher's dogmatiek, dat wij thans als kaf beschouwen, en dat voor onze oogen verstuift. Maar Carlyle zegt in zijn „Heroes” terecht: Niet de hoeveelheid kaf maar de hoeveelheid koren bepaalt de waarde van een mensch en zijn geestelijk bezit.

In al zijn eenzijdigheid, die nu wel aan den dag is gekomen, eeren wij Schleiermacher als handhaver der religieuze autonomie, die aan de theologie haar autochthoon karakter verzekerde, eeren wij hem als theoloog der innerlijkheid, wiens stem ook thans nog — ja, thans juist weer — den theoloog tot bezinning roept: al wat gij daar aan theologische wijsheid ten beste geeft, ja, misschien straks zelfs predikt, hebt gij ook het innerlijke récht om dat te doen? „Hat deine Seele auf diesem Gebiete der Religion wirklich empfangen?”

G. J. HEERING.

---

¹⁾ W. James, *The Varieties of religious Experience*. 19th Impr. London 1910, p. 499.

Schleiermachers' opvatting van godsdienst-geschiedenis.

Het is een dankbare taak de merkwaardige en belangrijke beschouwingen van Schleiermacher over de beginselen der godsdienstgeschiedenis te herdenken. Een dankbare taak ook omdat zij zoo lang verwaarloosd is. Want het valt niet te ontkennen, dat het werk van Schleiermacher en zijne geestverwanten gedurende bijna een eeuw door de beoefenaars der godsdienstgeschiedenis weinig gewaardeerd is, en dat de invloed van dat werk op de godsdienstgeschiedenis minimaal is gebleven. Reeds vroeg kwam het traditioneele classieke rationalisme tegen den geest der romantiek in verzet en slaagde er werkelijk in, eerst op het gebied der Grieksche oudheidkunde, de bedreigde stellingen te handhaven. Dat succes werd nog bevestigd, toen in het midden der 19de eeuw de ontdekking van het oude Egypte en Babylonië godsdienstige documenten aan den dag bracht, die in de eerste plaats eischen tot technische bewerking, tot taalkunde en archeologie, stelden. Toen brak een tijd van intens speciaal-onderzoek aan, een tijd waarin de kennis van historische feiten met verbazende snelheid toenam. Geen wonder dat men onder den indruk raakte nu eerst wetenschappelijk werk te verrichten, en dat men de voorafgaande periode, den tijd van romantiek en idealisme, voorgoed meende te hebben overwonnen. Het drong niet tot het bewustzijn van deze geleerden door, dat de nieuwe kennis voorloopig alleen een kennis van uitwendige feiten was. Tijd en belangstelling ontraken voor rustige bezinning over de beteekenis en over de eigen waarde van de gegevens, terwijl generaliseerende theorieën grooten opgang maakten. Ik noem als voorbeeld de theorie van het historisch evolutionisme, die toen als de sluitsteen ook van het godsdienst-historisch onderzoek algemeen beschouwd werd. Het werd niet opgemerkt, dat de onderstelde evolutie een schema was, aan de geschiedenis opgelegd, een theorie die de historische werkelijkheid alleen oppervlakkig raakte en tot het beter verstaan van vreemde voorstellingen niets kon bijdragen. De historische studie was meer in de breedte dan in de diepte gegroeid, en de godsdienstgeschiedenis had daaronder het meest te lijden, omdat daar de vraag naar de beteekenis der vreemde voorstellingen alles overheerschend is.

Het bewustzijn van deze tekortkoming is tegenwoordig allengs doorgedrongen. Maar wanneer wij meenen duidelijker dan de voorafgaande generatie te erkennen, dat historisch inzicht nog op andere grondslagen berust, dan op feitenkennis alleen, dan hebben wij allerminst reden ons daarop te verheffen. Want die ontdekking is al lang, meer dan een eeuw geleden, gedaan. Zij was alleen in vergetelheid geraakt. Of juist gezegd, zij was als een onwetenschappelijke zienswijze afgewezen. Het is alleen de oude tegenstelling tusschen romantiek en classicisme die zich tegenwoordig in nieuwen vorm doet gelden. En nu wij de noodzakelijkheid voelen de studie van het verleden met grootere omzigtigheid ter hand te nemen dan voor kort geleden noodig werd geacht, richt de aandacht zich weer naar de groote figuren uit den tijd der opkomende romantiek, naar Herder, Schleiermacher en den veel versmaden Creutzer.

Als ik de godsdiensthistorische opvatting van deze voorgangers

met één woord moest kenschetsen, dan zou ik zeggen: zij was bij uitstek realistisch. Dat klinkt misschien vreemd, omdat wij gewend zijn de romantiek eerder als een vlucht uit de werkelijkheid, of als een phantasie-verhouding tot de werkelijkheid, dan als realisme op te vatten. Zeker, de schepende phantasie speelt een groote rol in de romantiek. Maar phantasie is niet hetzelfde als willekeur en miskenning van werkelijkheid. Het is zelfs de vraag of werkelijkheid, en vooral godsdienstige werkelijkheid, zonder behulp van het scheppend vermogen der phantasie kan opgevat worden. In ieder geval blijkt het realisme der romantiekers in hun opvatting van de godsdienstgeschiedenis hieruit, dat zij alleen het geloof der geloovigen als godsdienstige werkelijkheid hebben erkend, en dat zij daarom de vreemde geloofsvormen naar hun volstreckte waarde en geldigheid hebben trachten te begrijpen, namelijk de waarde en de geldigheid, die de geloovigen zelf er aan hebben toegekend. Uit eerbied voor het volstreckte karakter van het geloof der geloovigen hebben zij onder hun historischen arbeid van eigen stelselmatige beschouwingen afgezien en niet getracht de gegevens in een schematisch geheel te doen passen, een geheel waarvan de geloovigen zich allerminst bewust zijn geweest. Zij wilden geen vreemd vuur op het altaar brengen. Hun historisch realisme kwam voort uit deze zelfvergetende overgave aan wat eens, in het gemoed der menschen, geestelijke werkelijkheid is geweest. En hun bijzondere gave uitte zich hierin, dat zij in staat waren die werkelijkheid dieper te peilen, dan het hun tegenstanders en critici ooit is gelukt.

Schleiermacher ging daarin voor. In zijn Reden über die Religion heeft hij zijne opvatting van godsdienst in het algemeen en van de verscheidenheid der godsdiensten helder en boeiend uiteengezet. Het standpunt, dat hij daar inneemt, heeft hij, althans wat de hoofdzaak betreft, ook in zijn latere schriften gehandhaafd.

In de „Reden” definieert hij den godsdienst als Anschauung des Universums. Aan beide woorden geeft hij een zeer bijzondere beteekenis en opent daardoor een belangwekkenden kijk, zoowel op het wezen van den godsdienst als op de veelheid van godsdienstige typen. Het loont de moeite daarbij een oogenblik stil te staan.

Onder Anschauung verstaat Schleiermacher in het algemeen ons vermogen om een geestelijke realiteit op te vatten. Als voorbeeld noemt hij onze Anschauung van de persoonlijkheid van een individu. De uitwendige indrukken, die wij van iemand ontvangen, zijn houding, zijn stem, zijn gelaatsuitdrukking of bijzonderheden van zijn verleden, geven op zich zelf geen beeld van individueele persoonlijkheid. Toch zijn wij door een bijzondere, niet te verklaren geesteswerkzaamheid in staat deze waarnemingen, of een enkele waarneming, zoo te verwerken, dat een beeld van de persoonlijkheid voor ons bewustzijn ontstaat. Men kan die werkzaamheid intuïtie noemen; men kan haar aan onze phantasie toeschrijven; Schleiermacher spreekt van een scheppende werkzaamheid van onzen geest, de Anschauung, die zintuigelijke waarnemingen tot geestelijke werkelijkheden omzet. Wie alleen zintuigen bezit, hij ziet geen menschen maar alleen menschenlijke eigenschappen; een geestelijke activiteit brengt het geestelijk wezen van den persoon, „de wet van zijn natuur”, voor ons bewustzijn. Tegen dien achtergrond opgevat, begrijpen wij de bijzondere uitingen van zijn individueelen aard, zijne eigenschappen

Een belangrijke her-uitgave:

BEPALINGEN UIT DE REGLEMENTEN DER NEDERL. HERVORMDE KERK

WAARVAN DE KENNIS ONMISBAAR IS VOOR
ALLEN, DIE IN HAAR BELANG STELLEN, IN
HET BIZONDER VOOR DE LEDEN VAN KERKE-
RADEN EN ANDERE KERKELIJKE COLLEGES

BEWERKT DOOR
C. W. COOLSMA

Hervormd Predikant
van Groningen

DERDE DRUK

MCMXXXIII

VAN GORCUM & COMP. N.V. — UITGEVERS — ASSEN

Wij, Hervormden, hebben een heel dik wetboek, en het wordt altijd nog maar meer.

Ook daarom schaffen de meeste Ouderlingen en Diakenen, Notabelen en ook Kerkvoogden zich maar geen wetboek aan; zij gelooven wel, dat hun dominees daarvoor zorgen, als het noodig is.

Dat het voor eenvoudige dorps-kerkeraden en ook voor menig Ouderling, Diaken en Notabel in een stadsgemeente noodig is dien heelen bundel van meer dan 300 bladzijden in hun bezit te hebben, zal wel niemand beweren. Maar dat het aan den anderen kant toch ook al te dwaas is, dat menigeen van geen enkele bepaling anders dan bij geruchte of overlevering op de hoogte is, zal eveneens algemeen worden toegegeven. Ik wijs alleen maar, bij wijze van voorbeeld, op ons mooi en hoogst belangrijk Reglement voor de Diaconieën, en — wat speciaal Kerkvoogden en Notabelen betreft, op het voor hen toch wel onmisbare Algemeen Reglement op het Beheer.

Dit eenvoudige boekje belijdt telkens zelf, dat het hoogst onvolledig is. Weglatingen of verkortingen van eenig belang zijn immers geregeld met een † gemerkt. Maar het is uit de ervaring ontstaan en gegroeid. Ieder, die het gebruikt, zal ontdekkingen doen, en als men bovendien zelf invult, wat nog ingevuld kan worden, zal men ongetwijfeld profijt trekken en gemak kunnen hebben van wat hier geboden wordt. Het kome onze Kerk en die haar dienen ten goede!

C. W. C.

INHOUDSOPGAVE.

	Blz.
Door wie de Ned. Herv. Kerk bestuurd wordt . . .	7
Lidmaatschap en Stemgerechtigdheid	9
Vereischten en getal der Kerkeraadsleden	10
Verkiezing der Kerkeraadsleden	11
Benoemingen, Stemmingen, Voorstellen, Voorlichting, Besluiten, Hooger Beroep	13
Werkzaamheden des Kerkeraads („Derde en Vierde Afdeeling")	15
Gewone en Buitengewone Classicale Vergaderingen .	24
Kerkeraad, Kiescollege, Stemgerechtigden	26
Bij het ontstaan van- en gedurende de Vacature . .	28
Diaconiereglement	30
Kerkelijk Opzicht en Tucht	36
Het Godsdienstonderwijs	42
Het Predikantstraktement	47
Beheer der Kerkelijke Goederen en Fondsen en het het Toezicht daarop	50

Bij dezelfde uitgevers verscheen:

DIACONAAL ZAKBOEKJE, uitgave voor de Federatie van Diaconieën in de Ned. Herv. Kerk. 2e druk. Prijs in linnen omslag f 1.— ; in kunstleer gebonden f 1.35. Voor aangeslotenen bij de Federatie van Diaconieën resp. f 0.85 en f 1.20.

KERKELIJK BEVOLKINGSREGISTER. Gedrukt materieel voor pastorale administratie, Kerkbestuur en Kerkbeheer, ontworpen door Ds. P. Prins van Wijngaarden. Prospectus en modellen gratis en franco op aanvraag.

Aan VAN GORCUM & COMP. N.V. — Uitgevers — Assen.

Ondergeteekende verzoekt te zenden

rechtstr./d. bemidd. van

..... ex. BEPALINGEN UIT DE REGLEMENTEN DER NED. HERV. KERK
door Ds. C. W. Coolsm a, *in kunstlederen bandje, à f 1.35; *in
linnen omslag, à / 0.90 (10 ex. à / 0.75; 25 ex. à / 0.60).

..... ex. DIACONAAL ZAKBOEKJE, *in kunstlederen bandje f 1.35, *in
linnen omslag f 1.—. (Voor aangeslotenen bij de Fed. v. Diac. resp.
f 1.20 en f 0.85.)

* GRATIS PROSPECTUS EN MODELLEN KERKELIJK BEVOLKINGSREGISTER.

Naam: .....

Adres: .....

* doorhalen wat niet verlangd wordt.

Dit is eigenlijk een derde, veel vermeerderde en bijgewerkte druk van een boekje, dat zijn nut reeds heeft bewezen en waar dan ook telkens weer naar gevraagd werd uit alle oorden des lands. Het wil er geen aanspraak op maken, dat het volledig is. Bij zeer ernstige en gecompliceerde gevallen zal het „dikke” en complete wetboek wel moeten worden geraadpleegd. Maar hier is *alles* weggelaten, wat voor „lagere” besturen van geen beteekenis is, en waarvan de kennis in meer gewone omstandigheden onnoodig is. Aanschaffing wordt U van harte aanbevolen.

Prijs in kunstlederen bandje / 1.35. In linnen omslag / 0.90: bij 10 ex. à / 0.75: bij 25 ex. à / 0.60.

Verkrijgbaar bij den boekhandel en bij

VAN GORCUM & COMP. N.V. — UITGEVERS
GIRO 2255 ASSEN

en gedragingen. Van tegenstrijdige eigenschappen of van wezenlijke veranderingen is geen sprake meer, alleen van Ausbildung und Umbildung van het centrale wezen.

Omdat de Anschauung scheppend is, werkt zij in vrijheid, intuïtief. Toch is zij niet vrij op dezelfde wijze als de spelende phantasie van den artist of van den dichter, die zich kan „laten gaan”; allerm minst is zij willekeurig, want zij is door haar object streng gebonden en inderdaad volkomen bepaald. Maar niettegenstaande deze objectieve oriëntering bezit de Anschauung geen algemeene geldigheid, en wel omdat zij niet rationeel, maar scheppend is. De één vormt zich een ander beeld van een persoon dan een ander, en niemand kan de juistheid van zijn Anschauung voor zich zelf of voor een ander bewijzen. Alleen voor den waarnemer bezit zij, wegens haren spontanen aard, zelfstandige en volstreckte geldigheid. Dit individueele en toch volstreckte karakter van de Anschauung kenmerkt, volgens Schleiermacher, ook de godsdienstige Anschauung.

Die noemt hij een Anschauung des Universums. Zij heeft met een theoretische wereldopvatting niets te maken. Eerder zou men zeggen, dat het Universum daarbij als een persoonlijk wezen opgevat wordt, en dat zijne verschijnselen als uitingen van den wil van het Heelal beschouwd worden. Gelijk een persoon wordt het Universum alleen in zijne verschijnselen aanschouwd, en het geschiedt, wanneer deze in hun oneindige bepaaldheid opgevat worden, jenseits ihrer empirischen Erscheinung, of zooals Spinoza het uitdrukt: sub specie aeterni. Ieder verschijnsel staat in een oneindigen samenhang en is daarom, in den grond der zaak, onherleidbaar en onverklaarbaar; ieder verschijnsel is voor de godsdienstige opvatting een wonder. Het woord „wonder” is, volgens Schleiermacher, alleen de godsdienstige term voor een gebeurtenis, namelijk een gebeurtenis sub specie aeterni opgevat, of een gebeurtenis, die wegens haar onherleidbaar karakter geestelijke werkzaamheid openbaart. De godsdienstige bewogenheid van een mensch treedt in, wanneer de werkzaamheid van het Universum hem treft en hij zich daarvan bewust wordt. Dat geschiedt niet alleen bij uitwendige gebeurtenissen, maar evenzeer bij de ervaringen van ons innerlijk leven.

Het is duidelijk, dat Schleiermacher voor „Universum”, ook „God” had kunnen zeggen. Want het Universum, zoo opgevat, is een zelfstandig wezen. Wanneer hij in zijne „Reden” een eenigszins opvallende terminologie kiest, is het omdat hij den gedachtengang vrij heeft willen houden van reeds gevormde voorstellingen over God en godsdienst, en vooral omdat hij het individueele karakter ook van de godsdienstige Anschauung duidelijk heeft willen doen uitkomen. Ook de godsdienstige Anschauung ontstaat door een scheppende werkzaamheid van onzen geest. Hetzelfde gebeuren wordt door de verschillende godsdienstige menschen verschillend opgevat, en van algemeene geldigheid der opvatting is geen sprake. De oneindige bepaaldheid van elk gebeuren, dat godsdienstig opgevat wordt, moet ook oneindig vele mogelijkheden van Anschauung meebrengen. Gelijk in de oneindige ruimte elk punt een centrum van het geheel is, zoo zijn tallooze godsdienstige opvattingen van hetzelfde verschijnsel mogelijk en noodzakelijk. En hij voegt er bij: dat moet ieder godsdienstig mensch voelen. Ieder moet weten, dat naast zijn eigen opvatting van een goddelijk gebeuren ook andere en even vrome opvattingen

bestaan. Die wahren Beschauer des Ewigen waren immer ruhige Seelen.

Daarmee heeft Schleiermacher den grondslag gelegd voor een beoefening der godsdienstgeschiedenis, die de godsdienstige werkelijkheid, namelijk het volstreckte geloof van alle geloovigen, zoo dicht nabij komt als het mogelijk is. Wat hij over het individueele en toch volstreckte karakter der Anschauung in 't algemeen zegt, past hij op de verschillende godsdiensten toe. Hun veelheid is noodzakelijk, omdat de godsdienstige Anschauung bij volken van uiteenloopenden aanleg verschillend moet zijn. Alle godsdiensten bezitten dezelfde volstreckte geldigheid, doch geen algemeene, maar individueele geldigheid. Zoo moeten zij door den onderzoeker begrepen worden. Hij mag ze niet van uit zijn eigen standpunt trachten te verstaan of beoordeelen; hij moet ze in hun eigen kracht en naar hun eigen bedoeling begrijpen.

Uitvoerig behandelt Schleiermacher de vraag: wat heeft dan een godsdienst tot een individueelen godsdienst gemaakt; wat is in alle gevallen het constitueerend feit geweest? Het antwoord, met historische toelichting, sluit bij zijn voorafgaande beschouwingen nauwkeurig aan: een individueele godsdienst ontstaat, doordat een enkele Anschauung van het Heelal een centrale plaats en beteekenis gekregen heeft, of de grondbeschouwing geworden is, waartoe alle andere elementen van het godsdienstig leven in betrekking zijn komen te staan. Als voorbeelden kiest hij den Israëlietischen godsdienst en het Christendom. Dat hij op die gebieden feitenkennis bezit zal niemand betwisten; maar evenmin dat het belangrijkste van zijn uiteenzetting aan nog iets anders te danken is, namelijk aan zijn vermogen om de feiten hun eigen taal te laten spreken. Het begrip „historische zin” wordt tegenwoordig soms als een soort van mystificatie beschouwd; hier bij Schleiermacher, maar ook bij anderen van zijn tijd en kring, zien wij, dat het een werkelijken inhoud heeft; de miskenning daarvan is alleen een rest van de achter ons liggende rationalistische historiebeschouwing.

Ik noemde de godsdiensthistorische opvatting van Schleiermacher en zijn geestverwanten realistisch, en dacht daarbij in de eerste plaats aan hun belangstelling in de uiteenlopende, individueele uitingen van godsdienstig leven en hun streven om elke uiting als zelfstandige godsdienstige werkelijkheid te begrijpen. Maar er zijn misschien nog sprekender gegevens te vermelden.

Telkens weer komt Schleiermacher op de vraag terug: van welke godsdienstige werkelijkheid getuigen de historische gegevens? Dat is geen wijsgeerige of metaphysische vraag. Hij wil alleen de opvatting der geloovigen leeren kennen. Hoe hebben zij de godsdienstige werkelijkheid omschreven?

In zekeren zin op talloze wijzen, in mythen, leerstellingen, cultushandelingen. Maar Schleiermacher ziet te goed in, dat mythen en leerstellingen min of meer dichterlijke, of theoretische formuleeringen zijn van de goddelijke werkelijkheid die bedoeld is, en dat ook de heilige handelingen, die in de oude godsdiensten een zoo breede plaats innemen, onzuivere uitdrukkingen zijn van wat in het gemoed omging. Hij is grondig genezen van de traditioneele waanvoorstelling, dat b.v. de Homerische mythen, deze kroniek van de verwantschapsverhoudingen en de roemrijke daden der goden, de werkelijkheid zouden weergeven, die voor de geloovigen

volstreckte werkelijkheid was. Alle zulke verhalen noemt hij leege mythologie en rekent daartoe ook alle theoretische leerstellingen, die dienen moeten om de goddelijke werkelijkheid, of in subjectieven zin, de godsdienstige werkelijkheid, onder woorden te brengen. Godsdienst blijft steeds bij afzonderlijke Anschauungen staan; de godsdienstige bewogenheid ontstaat alleen op het oogenblik, dat het levend Heelal — of God — in een bepaald gebeuren of een bepaalde verhouding zich aan den mensch openbaart en door hem opgevat wordt. De formuleeringen, namelijk de mythen, leerstellingen en handelingen, komen eerst daarna tot stand, en de historische waarnemer, die den godsdienst in deze gegevens zoekt, komt altijd te laat om den godsdienst in vivo te ontdekken. Maar andere gegevens heeft de historicus ook niet. Hij moet dan, om de werkelijkheid op het spoor te komen, den verborgen zin van de uitwendige feiten trachten te vinden. Hij moet de kunst verstaan om tusschen de regels door te lezen.

Dat heeft tot de zoogenaamde symbolische uitlegging van mythen en cultushandelingen geleid. Wij staan in vele gevallen met twijfel daar tegenover. Maar het zou schromelijk onbillijk en oppervlakkig zijn de wezenlijke juistheid van die uitlegging te ontkennen. Haar doel is de godsdienstige Anschauung te ontdekken, die tot de soms zeer onzuivere formuleeringen aanleiding heeft gegeven. Het gaat weer om de godsdienstige werkelijkheid, die in het gemoed van de geloovigen heeft geleefd. De symbolische uitlegging tracht in allen ernst schijn en werkelijkheid te scheiden. En iedereen, die de godsdienstige geschiedenis verstaan wil, past haar bewust of onbewust toe. Zij berust op een bij uitstek realistische opvatting van godsdienstig geloof.

Het oordeel van Schleiermacher over den „natuurlijken godsdienst”, de Vernunftreligion der 18de eeuw met haar geloof in God en onsterfelijkheid, is in dit verband goed te begrijpen. Die religie was voor hem geen godsdienst, maar een abstractie, een aanvulling bij philosophische en ethische beschouwingen. Zij was zuiver genoeg, maar volgens Schleiermacher juist daarom geen godsdienst. Alle positieve godsdiensten zijn zeer onzuiver maar bevatten levenden godsdienst. Het eeuwige is in het eindige getreden, en is daardoor soms bijna onherkenbaar geworden. De historicus treft een verzameling van droge formules en gestolde gebruiken aan. Maar als hij ze nader beschouwt, dan ziet hij, dat „deze doode slakken eens gloeiende stroomen waren uit het inwendig vuur”, en hij stelt zich tot taak het heilige van het profane te scheiden.

Zoo spreekt iemand die zich in de vele godsdiensten verdiept, niet met het doel om zich zelf te handhaven, maar met het doel om iets van de oneindigheid van de goddelijke werkelijkheid te bespeuren, doordat hij enkele van de talloze mogelijkheden van Anschauung des Universums leert kennen.

W. B. KRISTENSEN.

Kroniek.

Als deze aflevering verschijnt, is de interacademiale theologenconferentie reeds weer achter de rug. Een verslag van de lezingen en besprekingen hopen wij in de volgende aflevering te geven, maar thans mogen wij het feit van de conferentie zelf wel met vreugde memoreeren. Wij hopen van harte, dat deze conferentie, waarvoor zich een flink aantal deelnemers opgaf, een levende bevestiging is geweest van de idee, die aan onze *Vox Theologica* ten grondslag ligt. Want wij mogen in zekeren zin deze conferentie beschouwen als een toetssteen voor die idee, als een criterium voor het bestaansrecht van de „Vox”. Achter de „Vox” en achter het organiseren van een interacademiale theologenconferentie zit toch de overtuiging, dat de theologie als *w e t e n s c h a p* een verbindende macht heeft, waaraan wij, welke richting wij ook toegedaan zijn, ons niet zonder schade voor onzen theologischen arbeid kunnen onttrekken. Zou deze overtuiging een illusie zijn, dan had theologie toch eigenlijk niet het recht op de naam wetenschap. Dit laatste te moeten erkennen zou bij alle aanvaarding van de richtingsstrijd een *testimonium paupertatis* beteekenen.

Dat inderdaad de theologie als wetenschap verbindt, bleek ook zeer gelukkig in Leiden bij de herdenking van een zoo omstreden figuur als Schleiermacher. Het was een voortreffelijke gedachte van het Instituut voor Systematische Theologie om deze Schleiermacherherdenking te organiseren en het volle auditorium op 12 Febr. was een bevestiging, dat nog altijd met recht de theologie aan de Universiteit haar plaats inneemt.

De inhoud der referaten vindt men in dit nummer. Zij zijn welwillend afgestaan door het Instituut voor Systematische Theologie en door de hoogleraren, die op de Schleiermacherherdenking gesproken hebben.

Naar een geheel andere sfeer dan die van Schleiermacher verplaatsen ons de laatste gebeurtenissen in *K a m p e n*. Prof. Dr. K. Schilder hield Woensdag 17 Januari zijn inaugureele rede over „Barthiaansche existentie-filosofie contra gereformeerde geloofs-gehoor theologie”. Deze rede verplaatst ons inderdaad van de strijd, die in Schleiermacher's dagen gevoerd wordt, midden in de „theologische Lage” van heden. Wie het verslag van deze rede leest, ontkomt niet aan den indruk, dat Schleiermacher inderdaad tot een ver verleden schijnt te behooren. Helaas, want tegenover Barth staat prof. Schilder ons inziens wel heel sterk, maar Schleiermacher's ontdekking van het subjeet kan niet ongedaan gemaakt worden, tenzij men zich voor goed stelt, zooals Prof. K. Schilder op het eind van zijn rede, op het standpunt eener vrije universiteit. Dan verbant men Schleiermacher uit de theologie naar de filosofie en anthropologie met alle konsekwenties voor de theologie. Wie de idee der vrije universiteit niet aanvaardt, kan m.i. ook nooit buiten de discussie met Schleiermacher blijven, ondanks Barths leer over het objectieve woord Gods.

Op dienzelfden dag inaugureerde Prof. Dr. G. M. den Hartogh over „De grondslag van het Kerkrecht”. Een gelukkige combinatie van jurist en theoloog in één persoon voor de Kampenaren!

Ook mogen wij hier niet nalaten te herinneren aan het afscheid van Prof. Honig, naar het getuigenis van zijn leerlingen, een verbindende figuur in een wereld, waarin theologisch verschil van meening zoo spoedig tot

noodlottige scheuring kan leiden. Het is verblijdend voor theologisch Nederland, dat men in alle kringen nog zulke verbindende figuren kent, want de rabies theologorum woedt in ons kleine landje dikwijls onevenredig sterk.

Aan de Vrije Universiteit is nog een verheugend feit te vermelden. Prof. H. H. Kuyper heeft zijn college's na een lange en ernstige ziekte weer kunnen hervatten. Helaas weten wij maar al te goed, wat het ontbreken van een volledige bezetting van hoogleeraren met zich brengt, in Leiden wacht men nog altijd met ongeduld op de benoeming van een opvolger voor Prof. Eekhof. In de „Reformatie” lezen wij een reeks artikelen van Prof. Schilder, waarin hij sterk pleit voor de doctoraalstudie voor predikanten, die bij vele predikanten uit de Gereformeerde kerk nog ontbreekt. Men bedenke hierbij echter wel, dat de candidaatsopleiding voor de gereformeerden reeds veel meer omvat dan aan de Rijks-Universiteiten, zoodat de artikelen van Prof. Schilder ook voor den niet-gereformeerden lezer zeer veel overdenkenswertes argumenten voor de doctoraalstudie bevatten, want aan de Rijks-Universiteiten geldt nog meer, dat zonder doctoraal de studie onaf is. Ceterum censeo: het is een groot gemis, dat kerk- en dogmengeschiedenis in Leiden reeds een jaar lang niet meer gedoceerd wordt. Moge dan tenminste de volgende cursus weer met een volle bezetting beginnen!

In Utrecht kreeg Prof. Plooy assistentie van een privaat-docente in de studie der Nieuw-Testamentische tekstcritiek, mej. Dr. A. H. A. Bakker. Een echt specialisten-vak! Wij zijn benieuwd, hoeveel Utrechtsche theologen voor dat vak blijken uitverkoren te zijn, de belangstelling der theologische mode gaat tegenwoordig wel in heel andere richting.

Over Duitschland schrijven wij maar niet meer. Prof. Frick, die eind-April in ons land lezingen komt houden, zal wel met vragen bestormd worden. Wat de toestand in Duitschland betreft, kunnen wij verwijzen naar een tweetal uiterst belangrijke artikelen, het eerste van Prof. Kohnstamm in „Internationaal Christendom” XVII 3/4 en het tweede van Dr. J. C. S. Locher in „Onder Eigen Vaandel” van Januari 1934. Verder lezen men de brochurereeks van Karl Barth, die in plaats van het opgehouden tijdschrift „Zwischen den Zeiten” geregeld uitkomen. Het is wel erg jammer, dat nu we meer dan bij de oprichting van dit bekende tijdschrift werkelijk „zwischen den Zeiten” staan, de uitgave wegens oneenigheid en verwijdering tusschen de redactieleden gestaakt moet worden. Was het ook niet wat overmoedig zich de bewuste groep „zwischen den Zeiten” te voelen?

Rest nog te vermelden een belangrijke rede over „De theologie des Kruises” van Prof. van Bakel, rector magnificus van de Amsterdamsche Stedelijke Universiteit, die is afgedrukt in het Nieuw theologisch Tijdschrift van Januari en een drietal boeken van onze Groningsche hoogleeraren, Prof. Aalders, Prof. v. d. Leeuw en Prof. Lindeboom. Het zijn van Prof. Aalders „de Incarnatie”, van Prof. v. d. Leeuw een phaenomenologie van den Godsdienst en van Prof. Lindeboom deel II van de Geschiedenis van het Vrijzinnig Protestantisme (tot 1870). We hopen spoedig besprekingen van deze boeken te plaatsen.

J. DE GRAAF.

Bij het ter perse gaan van dit nummer vernemen wij tot onze groote blijdschap dat in de vacature te Leiden eindelijk is voorzien door de benoeming tot hoogleeraar van Dr. J. N. Bakhuizen van den Brink.

Boekbespreking.

„Phaenomenologie van het christelijk bewustzijn”, door
Prof. Dr. A. H. de Hartog, U.-Mij. Holland, 1932.

Met de uitgave van dit boek bedoelt Dr. de Hartog te geven een overweging aangaande menselijke bewustzijnsgesteldheid in verband met christelijke overtuiging. Daartoe gaat hij het heele, uitgestrekte bewustzijnsgebied langs, beschouwt het en doorschouwt het. Zonder twijfel is dit geen gemakkelijke taak die uiteraard nog door weinigen ondernomen is, en wellicht ook door weinigen kan worden ondernomen.

Als eerste gesteldheid van het empirisch bewustzijn vindt hij dat de individueele bewustzijnskring uit innerlijk besef boven zich zelf uitwijst (boven zich uit aspireert, gelijk als schrijver het teekenend noemt). De wijze waarop Dr. de Hartog dit construeert is deze: het individueel bewustzijn is niet slechts gegeven, maar ook gewekt; en dit gewekt-zijn uit een verborgen drang bewijst het openbaringsbesef als redelijk.

Als tweede gegevenheid van het bewustzijn noemt Prof. de Hartog dan de eigenaardigheid om een grond te zoeken (het peilbesef, zeer typeerend genoemd). Beide „trekken” blijken op redelijke wijze het openbaringsbegrip in te houden dat, in zijn algemeenen en in zijn christelijken vorm, onderzocht wordt ten opzichte van het Geloof, het woord Gods, God-zelf-als-eenheidsaspiratie enz.

Het is een boek met veel liefde en diepe kennis van het zieleleven geschreven. De schrijver schroomt niet de moeilijkste problemen onder de oogen te zien, deze, naar zijn zienswijze, te bespreken en er aandacht voor te vragen. En hij doet dit in krachtige, gesperde, dikwijls zelfs zeer schoone taal, al is zijn stijl hier niet altijd even gemakkelijk.

Of hij, ook in dit boek, altijd goed verstaan zal worden, wagen wij te betwijfelen. Zijn geest is te elastisch om zich aan termen te binden en dit kan licht aanleiding worden tot misverstand. Zelfs zou de vraag gesteld kunnen worden hoe het komt, gegeven de bewustzijnsgesteldheid gelijk Dr. de Hartog deze vindt, dat niet ieder christen is.

Wie lust heeft zich grondig in te werken in phaenomenologisch-theologische problemen moet dit boek lezen. Het stemt tot zelfbezinning.

H o o g e v e e n.

W. F.

Prof. dr. H. G. Stoker, Iets oor Redelijkheid en Rasionalisme,
fa. J. H. de Bussy, Pretoria H.A.U.M. v.h. Jacques Dusseau
en Co, Kaapstad.

In dit werkje bespreekt prof. Stoker de verabsoluteering van de rede-functie. Onderscheidend tusschen „die teoretiese rasionaliste” en die „praktiese rasionaliste” handelt prof. Stoker voornamelijk over de laatste groep. Tegenover het subjectivisme, dat aan alle rationalisme eigen is, stelt hij die saakgebondenheid van die rede, het bepaald zijn door het object

terwijl haar begrensdsheid en beperktheid o.a. hieruit blijkt, dat zij tot het geschapene behoort en dus niet goddelijk is.

Ook uit deze studie blijkt, dat prof. S. sterk den invloed heeft ondergaan van de filosofie der wetsidee, zij het dan ook, dat hij daarin eenige niet onbelangrijke veranderingen wenscht te zien aangebracht. Met groote belangstelling lezen we dit boekje en bemerkten zeer tot onze vreugde dat prof. Stoker met tal van argumenten de onmogelijkheid eener neutrale wetenschap aantoont.

De rede staat steeds onder leiding van het geloof, hetzij van het gelooven in God, hetzij van dat in het schepsel.

Het wil me echter voorkomen dat, hoezeer tegen overschatting van het subject gewaarschuwd moet worden het subject toch een belangrijker plaats inneemt dan hier aan haar wordt toegekend. Op pag. 14 luidt het: „redelik is hij, wie se rede hom deur die werkelijkheid en die waarheid laat lei". De vraag doet zich dan onmiddellijk voor: wat werkelijkheid en wat waarheid is.

Het Afrikaansch, waarin het boekje geschreven is, geeft er 'n eigenaardig charme aan.

P. J. R.

Dr. K. F. Proost, De Bijbel in de Nederlandsche letterkunde als spiegel der cultuur. Deel II. Zestiende en zeventiende eeuw. Van Gorcum en Comp. N.V., Assen, 1933.

Tegen het eerste deel van dit werk werd het bezwaar aangevoerd dat de Bijbel slechts zeer ten dele als spiegel der Kultuur te beschouwen is; de Bijbel is vóór alles geloofsboek en als zodanig a-kultureel. Dit bezwaar geldt voor het tweede deel van dit boek, dat over de tijd van renaissance en reformatie handelt, zeker niet minder dan voor het eerste deel.

Daarnaast komt bij dit tweede deel nog een ander bezwaar naar voren. Voor dit tweede deel handhaaft de schrijver de indeling die hij ook in het eerste deel reeds toepaste, de indeling in lyriek, dramatiek, didactiek, stichtelijk proza. Maar deze indeling laat zich niet handhaven in een tijd waarin de letterkundige genres zozeer door elkaar liggen en de persoonlijkheid, ook de persoonlijkheid van de schrijver, zozeer op de voorgrond treedt. Het gevolg is dat dit deel niet zo overzichtelijk is geworden, als wel mogelijk zou zijn geweest. (De behandeling die Revijs te beurt valt, is om deze reden bijna een mishandeling geworden!).

Dit bezwaar geldt te meer waar de betekenis van dit werk in hoofdzak gezocht moet worden in het overzicht dat het de lezer aan de hand doet. Nieuwe, in de zin van oorspronkelijke beschouwingen, biedt ook dit tweede deel zeer zelden; wel getuigt het van een nauwgezette studie der besproken stof en van een benijdenswaardige vlotheid in de weergave van wat anderen reeds vroeger vonden of poneerden. Het is dus kompilatiewerk, maar als zodanig zeker niet zonder verdienste.

J. H.

Prof. dr. H. G. Stoker. Die Slakkehuisteorieë van die bewussijn. Fa. J. H. de Bussy-Pretoria.
H. A. U. M. v/h Jacques Dusseau & Co., Kaapstad 1933.

Onder dezen origineelen titel hield prof. Stoker een voordracht voor de Wijsgeerige Vereniging van de Universiteit van Stellenbosch in Sept. 1932 en gaf haar thans in druk uit.

Alle teorieë nou wat handhaaf dat die primere bewussijnsinhoud as sulks alleen in 'n bewussijn bestaan en geen eie-bestaan buite die bewussijn het nie — alle sulke teorieë noem ek die slakkehuisteorieë van die bewussijn. Onder primere bewussijnsinhoud is te verstaan alle inhoud, welke naar de buitenwereld heenwijst. Het z.g. immanentiestandpunt in die kentheorie is dus in het geding. De schrijver bespreekt achtereenvolgens de consequenties waartoe deze theorie leidt, verwerpt deze theorie en onderscheidt in die bewussijnsstrukturen 'n emosionele à priori in die vertrouensbeginsel, 'n rasonale à priori in die primere openbaring en 'n voluntatiewe of dinamiese à priori in die weerstandservaring. Na 'n bespreking over het verschil tusschen menschelijk en dierlijk bewussijn in besonder en van de subjektiewe en subjektiverende bewussijnsfaktore concludeert prof. S.: die struktuur van die primere bewussijn formeel en prinsipiël nie 'n slakkehuisstruktuur het nie ten opsigte van die kosmiese verskijsnls, wel ten opsigte van God.

Het wil ons toeschijnen dat de objecten niet in die mate onafhankeljk van het subject zijn als prof. Stoker meent. De probleemstelling van object-subject als zoodanig is foutief. De natuurzijden van de werkelykheid moeten geactualiseerd worden door den mensch als subject, die daartoe *ambtelijk* bevoegd is door zijn samenhange met heel de menscheid en zóó vindt de natuur haar zinvervulling in de menscheid.

In de tweede plaats merken we op dat het openbaringsbegrip van den schrijver, ontleend aan prof. H. Bavinck, toch te eng is. Openbaring is er niet slechts aan de zijde van het object maar ook aan die van het subject, terwyl ze niet uitsluitend op het „kennen” mag betrekken.

Voor de velen die maar al te zeer den invloed van Kant ondergingen is dit boekje zeer geschikt om kentheoretische vraagstellingen vanuit Calvinisties standpunt te zien belicht.

P. J. R.

Dr. J. L. Snethlage, „Democratie en Dictatuur”, N.V. Van Loghum Slaterus' Uitg. Mij., Arnheim 1933. Ing. f 1.90.
Geb. f 2.75. 126 blz.

Een studie voor hen, die in sociale ethiek belangstellen, van belang. Een scherpe, niet altijd verheven aanval op democratisches halfslachtigheid. Vlg. den schrijver strandt de democratie op den klassenstrijd; slechts een maatschappijleer, die dezen erkennende voert tot een echte, „samenleving” is wetenschappelyk en dus noodzakelyk. Deze geeft het communisme in navolging van Marx. Een groot gedeelte wordt gevuld met bestrijdingen. Het standpunt wordt begriepelyk tegen den achtergrond van het criticisme, waarvan de schrijver, geljk bekend, een voorvechter is. De kracht is als bij alle criticisme hier weer de scherpe analyse van andere standpunten,

de zwakheid ook hier het overschatten van de betekenis van de wetenschap voor het leven.

Men leze het boekje om zijn vele „Anregungen”, zij dan niet teleurgesteld om de magere winst, maar hebbe den moed om een eigen overtuiging te worstelen.

H. FABER.

Dr. N. Westendorp Boerma, Realistische ethiek. 202 blz.
Paris, Amsterdam, 1933. Prijs, ingen. f 3.25, geb. f 3.90.

Het meest merkwaardige in deze „omzwervingen op het terrein van moraal en zedelijk oordeel” is de methode en vooral het principiële inzicht, waaraan deze methode ontspringt. Dit inzicht is uitgedrukt in den titel: de schrijver wil geen „systeem”, geen „leer” geven, maar realistische ethiek, d.w.z. een beschrijving van de menschen en hun wereld niet zooals ze behooren te zijn, maar zooals ze in de werkelijkheid voorkomen, handelend en oordeelend. Het is daarom niet toevallig dat de gedachtengang begint met een studie over Bernard Mandeville en met zeker welgevallen wordt het formeele inzicht gevuld met diens grondstelling, dat een maatschappij zonder de ondeugden der individuen niet zou kunnen bestaan. Dr. W. B. vindt het grappig, en ook belangrijk om deze en dergelijke dingen te konstateeren. De methode die hieraan ontspringt, is die van „omzwervingen”, tastend vragen naar de werkelijkheid, de verschijnselen en hun onderlingen samenhang. Deze methode heeft niet belet dat de opbouw van het boek systematisch en doorzichtig is. Na eenige praealabele vragen en de beschrijving van Mandeville wordt de verhouding van waardeleer en ethiek besproken, waarbij het waarde-begrip een prae ontvangt boven het norm-begrip. Het 5de hoofdstuk draagt tot titel „het geweten” en bedoelt aan te wijzen dat het geweten niet als grondslag van een ethiek, zeker niet van een normatieve, kan functioneeren. De beide laatste hoofdstukken gaan dan na, in hoeverre de maatschappij en de godsdienst bronnen waren en zijn van zedelijke oordeelvellingen. Deze opzet toont een helderheid die dankbaar stemt. Des te meer maakt evenwel de methode van „omzwerven” de lektuur der afzonderlijke hoofdstukken tot een uiterst moeilijke bezigheid. Daarbij komt dat de stijl wat zwak en saai is. Niettemin worden interessante gegevens verzameld, belangrijke opmerkingen gemaakt, en een levensbesef uitgesproken dat ons belangstelling kan inboezemen. Ik krijg den indruk dat dit besef, bovengenoemd inzicht en de realistische methode van 't boek hun wortels niet alleen hebben in modern wetenschappelijk onderzoek en wijsgeerig nadenken, maar ook in de wereld van het evangelie. Er had achter in het boek eenvoudig een preek opgenomen kunnen zijn en dat zou verhelderend en weldadig gewerkt hebben. Overigens zouden wetenschappelijk-wijsgeerig nogal wat bezwaren zijn in te brengen, waarop de schr. niet ingaat. (Waarom eigenlijk niet? Over het „gevaar van woorden” worden eenige saaië bladzijden gegeven!) Ze kunnen samengevat worden in de opmerking, dat het toch niet aangaat, in een boek over ethiek de vraag naar de apriori's van het kultuurbewustzijn in 't algemeen en in 't bijzonder in verband met de zedelijke kultuur eenvoudig n i e t te stellen. Sociologie en psychologie kunnen toch slechts hulpwetenschappen blijven in de ethiek.

A. A. v. R.

Dr. J. Reitsma, Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden. 4e, herziene druk, bezorgd door dr. J. Lindeboom. Kemink en Zoon, Utrecht, 1933. Prijs geb. f 12.50.

Wij kunnen volstaan met de verschijning aan te kondigen van dezen nieuwen druk van het bekende handboek voor de vaderlandsche kerkgeschiedenis. Er zijn nogal eenige veranderingen te konstateeren. Het aantal bladzijden is teruggelopen van 912 op 609. Dit is niet alleen het gevolg van de kleinere druk (deze is stellig een verbetering!), maar ook van de bewerking van de eerste 9 hoofdstukken (tot het 12-jarig bestand), die, in 1916 door dr. van Langeraad omgewerkt en uitgebreid, thans door dr. Lindeboom in de vroegere omvang zijn teruggebracht en nu 240 blz. beslaan tegen 464 in de vorige druk. De tweede helft is vrijwel gelijk gebleven. Natuurlijk zijn er wijzigingen aangebracht, vooral in de litteratuur-opgaven en ook in den tekst. Het laatste hoofdstuk geeft een voortreffelijk overzicht over „de nieuwste tijd”, dat bijgewerkt is tot op heden. In de prolegomena vooraan wordt gewezen op algemeene litteratuur over het vak en aldus een kleine bijdrage gegeven voor de methodiek der vaderlandsche kerkgeschiedenis. We kunnen prof. Lindeboom er dankbaar voor zijn, dat hij ons dit boek in deze nieuwe gestalte, op de hoogte van z'n tijd, teruggaf.

A. A. v. R.

De Babylonische termini voor zonde en hun beteekenis voor onze kennis van het Babylonische zondebesef. Door A. van Selms. Uitgeg. bij H. Veenman en Zonen, Wageningen, 1933.

Bovengenoemd geschrift is een Utrechtsche dissertatie voor de verkrijging van den graad van doctor in de godgeleerdheid. De schrijver ziet zich geplaatst tegenover merkwaardige systematische moeilijkheden. Het uitgangspunt kan niet zijn de zonde, zooals die in het Christelijk bewustzijn is gegeven. Toch stuit men in de Babylonische literatuur op termini, die wij niet anders dan met „zonde” kunnen vertalen. Deze termini zijn dus het voorwerp van studie, noodzakelijk is het verband waarin deze voorkomen, ondateerbaar niet alleen, maar ook tegenstrijdig. Een systeem van godgeleerde bespiegelingen was aan de Babyloniërs vreemd. Terecht gaat schrijver in zijn onderzoek der termini (een onderzoek, dat de grootste plaats inneemt in deze dissertatie) uit van het actueel woordgebruik en kent hij aan de etymologie de minste waarde toe. De uitdrukkingen, die voor onderzoek in aanmerking kwamen worden verdeeld in een taboe-groep, cultische fout en neglectio. De Babylonische gevoelens blijken tenslotte niet zoo onsamenvattend te zijn of er zijn toch wel eenige algemeene karakters trekken van af te lezen: sacramentalisme, atomisme en juridisch moralisme. Dit alles, wordt zeer helder uiteengezet in hoofdstuk IV, het laatste en meest boeiende hoofdstuk van het geschrift. Het geheel is met veel wetenschappelijke discipline geschreven, al mag hier en daar het constructieve element — gevaar voor al dergelijke onderzoekingen — wat al te overheerschend zijn geweest.

M. A. B.

A. G. Barkey Wolf, Schat en Parel. U. M. Holland, Amsterdam, 1933.

Rustig gaat in dezen bundel korte en langere meditaties de stroom van woorden en gedachten aan den lezer voorbij. Vorm en inhoud zijn beide eenvoudig, maar 't is de eenvoud waaruit het meesterschap blijkt. De opzet is wat intellektueel van aard. Het uitgangspunt wordt telkens in den tekst gezocht (dat kan ook wel niet anders, gezien de sterke maar wel wat vanzelfsprekende liefde voor de schrift die ook uit den inhoud gedurig blijkt), deze is dan aanleiding voor eenige „gedachten” (de uitwerking van de beelden is daarbij wel eens bedenkelijk). Op deze wijze wordt het leven van de schrift, van de christelijke kerk in verleden en heden en van de kultuur bestreken. Zoo kan de bundel z'n diensten bewijzen en z'n beteekenis hebben. Toch merken we er hoegenaamd niets in van de spanningen waarin tegenwoordig evangelie (schrift), kerk en wereld in hun onderlinge verhoudingen verkeerden.

A. A. v. R.

Prof. Dr. A. v. Veldhuizen, Hoe maakt men z'n preek? ze bijgewerkte druk. 51 blz. Prijs, ingen. f 0.90. H. Veenman en Zonen, Wageningen, 1933.

Een preek maken leert men alleen in de praktijk van de bewuste en telkens herhaalde daad. Zoo ergens, dan is hier de theorie niet meer dan een dienende, begrenzend en waarschuwend functie. Misschien is het daaraan toe te schrijven dat de opzet van dit werkje zich houdt aan de schematiek van de oude rhetorica en dat de inhoud zich goeddeels bepaalt tot opmerkingen en eenige wenken? De eerste druk is er ingegaan: in twee jaar uitverkocht! Het geschrift heeft z'n sporen dus reeds verdiend. Toch zijn er voor mijn gevoel verscheiden diep-ingrijpende problemen, die juist voor den kern van de homiletiek van groote beteekenis zijn, niet aangeroerd of al te weinig uitgewerkt. Dit is daarom zoo jammer, omdat streng-homiletische bezinning mede hoort tot de dingen, die menschelijk gesproken beslissen over de toekomst van de kerk.

A. A. v. R.

N. Stufkens, Geloof. Erven J. Bijleveld, Utrecht.

Deze bundel „overdenkingen” van 176 blz. is samengesteld uit losse stukjes over en naar aanleiding van den bijbel en bijbelwoorden. Zij houden, aldus de Inleiding, alle min of meer verband met toespraken, bijbelcursussen, preeken in den kring der N.C.S.V. gehouden. Er staat eigenlijk niet veel in dezen bundel. Het is een hameren op steeds hetzelfde aambeeld. „Evangelie contra romantiek” is het genoemd. Maar de perspectieven die daarbij geopend worden in bijbel en moderne kultuur zijn soms zoo wijd en zoo diep; en de opmerkingen die daarbij gemaakt worden zoo lichtend, dat ge onwillekeurig door blijft lezen en later weer herhaaldelijk naar het boek grijpt. De zonderlingste en de moeilijkste teksten worden behandeld, en al is de oplossing misschien niet bevredigend, er staan in de overdenking toch altijd wel een paar opmerkingen die u verder brengen. Men gebruike dit boek, 't zij voor meditatie, 't zij ter voorbereiding van de preek, 't zij als studie-objekt.

A. A. v. R.

O. Noordmans, *Beginnelsen van Kerkorde. Kerkopbouw-geschriften*, reeks E no. 1. 20 blz. Prijs f 0.40, bij intekening f 1.20 per 4 nummers. Van Gorcum en Comp. N.V., Assen, 1932.

Ook als ds. Noordmans over de kerkorde schrijft, heeft het geschrevene hoog-theologisch belang. Het wordt er dan niet eenvoudiger op. Integendeel! Maar het is de moeite waard om zich door de gedachtenzware volzinnen heen te werken. In kort bestek de inhoud weergeven, is onmogelijk. Men leze zelf over de verhouding van kerk en natie, kerk en geschiedenis, tucht, bisschop, leek. De brochure is buitengewoon rijk.

A. A. v. R.

Vota ecclesiastica, IX, Studeerende dominees, 1932.

Gaarne wijzen we bij het verschijnen van dit nummer over de studie der predikanten op deze serie geschriften, waarvan aan het eind van elk jaar een nummer verschijnt. Aan het adres „*Vota ecclesiastica*”, Postbus no. 358, Amsterdam kan — voorzoover voorradig — ieder predikant of godsdienstleeraar na aanvraag kosteloos een exemplaar verkrijgen. Inhoud en vorm zijn steeds voortreffelijk verzorgd. Ook dit laatste nummer is in goeden stijl geschreven en bevat voortreffelijke opmerkingen over karakter, stof en omvang van de studie in de pastorie. Deze lektuur kan bevruchtend werken op kerk en theologie.

A. A. v. R.

Dr. L. H. Grondijs, *Anthroposophie en Oost-Christelijke Mystiek*. Uitg. N.V. Electr. Drukkerij „*Luctor et Emergo*”, Den Haag, 1932. Overdruk uit „*De Nieuwe Gids*”, 66 blz.

Dit geschrift is ontstaan uit een voor enkele jaren op een V.C.S.B.-congres gehouden voordracht over Anthroposophie. Steiner's leer wordt hier vergeleken met de Oost-Christelijke geheimleer van Symeon Junior. Schrijver stelt allereerst de vraag uit welke factoren de belangstelling voor de Anthroposophie in onze tijd te verklaren is, en zoekt deze factoren enerzijds in „de algemeene aporie van het denken”, hetgeen wordt aangetoond bij physica, biologie en geesteswetenschappen, anderzijds in het tekort aan mystiek in het Protestantisme. Vervolgens wordt de gedachtenwereld der Anthroposophie vergeleken met die der zooeven genoemde Oostersche mystiek, waarbij ondanks tal van punten van overeenkomst, gewezen wordt op de verschillende ontologie in beide stelsels, vooral op de exotische (Indische) oorsprong van Steiner's ontologie. Schrijver acht de pretentie der Anthroposophie, een proefondervindelijke wetenschap te zijn, niet aanvaardbaar, en meent haar niet anders te kunnen noemen dan een vorm van mystiek.

Aan alle belangstellenden in vragen van buitenkerkelijke religiositeit en mystiek zeer ter lezing aanbevolen.

H. M.

Jac. Petri, Christus in het werkelijke leven. U.M. Holland, Amsterdam, (1933). Prijs f 2.15.

Een bundel jeugdpreeken en als zoodanig ook een bijdrage in de discussie over het vraagstuk van de jeugddiensten. Verder wéér een nummer in de ontstellend snel aangroeiende reeks van stichtelijke lektuur. Dit boek is opgedragen aan de nagedachtenis van A. J. Th. Jonker. De zin daarvan wordt op iedere bladzij duidelijk. Er spreken vele stemmen in dit boek — natuurlijk—, maar het meest is de geest van Jonker werkzaam, vooral in de aanvat van de dingen (kritisch, radikaal), ook in de gedachtengang (verrassend, nu en dan paradoxaal), en zelfs ook in de stijl. Maar dan openbaart zich ook de keerzijde: de stijl is te omschrijven als een overwoekering van wat bij Jonker beperkt en daardoor gaaf gebleven is. Dit boek is erg wild, chaotisch. De gedachtengang is dan ook niet helder meer (waar blijft vaak het verband met de tekst?). En de aanvat van het geheel mist hinderlijk een bepaalde, scherp-geteekende theologische achtergrond. Daardoor is de lektuur van deze overdenkingen vermoeiend.

A. A. v. R.

Prof. Dr. W. J. Aalders, De tien geboden. J. Ploegsma Zeist, 1932.

Dit nieuwe deeltje uit de bekende serie van Ploegsma is in meer dan één opzicht een aanwinst. Men kan het als stichtelijke, als exegetische en als homiletische (ik denk aan de catechismus-prediking) lektuur gebruiken — en steeds staat het op hoog peil. Telkens wordt een greep gedaan naar het hart van elk gebod, de omvang in wijde kringen beschreven, totdat de gedachte weer rust vindt in het bijbelwoord zelf.

A. A. v. R.

Kopenhagen 1934.

Het Internationaal Verbond voor Vrijzinnig Christendom en religieuze Vrijheid (Secretaris: Prof. Dr. L. J. van Holk, Leiden) organiseert van 29 Juli—12 Augustus 1934 in de Universiteit van Kopenhagen een „Summerschool”, (een vacantie-cursus) voor theologische studenten en predikanten. Vertegenwoordigers van de meest uiteenlopende landen zullen hieraan deelnemen. Wij wekken alle theologen, studenten en predikanten op om te zorgen, dat ook een zoo sterk mogelijke Nederlandsche delegatie aanwezig is. Na afloop van den cursus heeft men gelegenheid deel te nemen aan het groote internationale Congres, dat van 14—19 Augustus in Kopenhagen gehouden zal worden.

In de „Summerschool” zullen colleges gegeven worden door:

1. Prof. Dr. J. C. A. Fagginger Auer (Harvard-University, U.S.A.) over „Valuejudgment in religion”.
2. Prof. Dr. H. Hermelink (Marburg-Duitschland) over „Die Geschichte des freien Protestantismus im 19. und 20. J.H.”.
3. Prof. A. Spisar (Praag) over „Die Not der Kirche und der alte Glaube”.
4. Prof. O. Bentzen (Kopenhagen) over „Die Bedeutung des A.T.”.

De bedoeling is, dat iedere spreker zijn stof in 6 uren zal behandelen. Tijd voor discussies, uitstapjes, enz. is uitgetrokken.

De prijs is laag; hij bedraagt f 4.— p.p., terwijl voor pension (onderdak en voeding) wordt gezorgd voor 5 Deensche Kronen per dag per persoon.

De American Express Cy. (Rokin, Amsterdam) belast zich met het verzorgen van de reisgelegenheid enz. De mogelijkheid bestaat de reis gezamenlijk (dus goedkoop) te maken, hetzij per boot, hetzij per trein.

Men make vroeg plannen! En geve zich vroeg op! De American Express Cy. organiseert bij voldoende deelname ook gezelschapsreizen door Scandinavië en wil ieder daarover gaarne inlichten.

Verder alle inlichtingen en opgaven bij het Secretariaat van het I.V.-V.C. (Nieuwe Gracht 27, Utrecht). Daar zijn alle nadere gegevens ook over het Congres en verder over bijeenkomsten voor jeugdleiders, enz. te verkrijgen.

H. FABER.

DE KERK AAN HET WERK

VAN GORCUM & COMP. N.V. - ASSEN

Een nieuw boek,
dat ieder lidmaat lezen moet:

DE KERK AAN HET WERK

**Practische aanwijzingen voor het Kerke-
lijk Leven**, door *Prof. Dr. C. G. Wagenaar, Ds. O.
Noordmans, Ds. K. A. Beversluis, Dr. J. Spijkerboer, Dr.
J. H. Adriani, Ds. W. A. Hoek, R. E. Wierenga, Da. C. A.
Elink Schuurman en Ds. Mr. C. J. Bartels*, met een voor-
woord van *Ds. O. Noordmans*.

Uitgegeven voor de Vereeniging „Kerkopbouw”. Omvang $\pm$ 150 blz. Prijs f 1.65,
in linnen band f 2.25.

Deze praktische aanwijzingen geve men de binnentredende jonge lidmaten ter overdenking mee. Hier hebt ge een boek, waarin de groote vragen van het kerkelijk leven orienteerend en oplossend worden behandeld.

Ziehier een boek dat U inlicht over de verhouding van Bestuur en Beheer en de netelige kwesties die hiermee samenhangen tot een goede oplossing brengt. De Beginselen van een kerkelijke organisatie worden er op grondige wijze in uiteengezet.

Ook vertelt het U in een 16-tal pagina's hoe de huidige organisatie der Hervormde Kerk is.

In het hoofdstuk over de Ambten in de Kerk zegt een leek origineel en verrassend, wat hij denkt van het diaken-, ouderling- en predikambt.

Natuurlijk wordt ook de Diaconie besproken en worden ongekende ver-
gezichten voor deze voorname taak der kerk geopend.

Het vraagstuk van het Beroepingswerk wordt aan scherpe critiek onderworpen, maar de middelen tot verbetering worden niet verzwegen.

Voor een ieder lidmaat is het noodig te weten wat de Rechten en Plich-
ten van den lidmaat zijn, daarom wordt er ook in dit boek een
hoofdstuk aan gewijd.

Niet van het minste belang is de warme verdediging van de Vrouw in (en)
het Ambt. Hier pleit een vrouw voor haar rechten en plichten in de Kerk
op zeer sympathieke en gefundeerde wijze.

Tenslotte wordt U nog ingelicht over de Kerkvoogdij.

Inderdaad mag dit boek, dat zoo frisch en geheel in den geest en de mentaliteit
van Kerkopbouw geschreven is, van harte worden aanbevolen. En niet alleen
de vorm, maar ook de inhoud trekt aan, omdat het juist die onderwerpen
behandelt waarover de gemeenteleden dagelijks moeten mee-praten en mee-
oordeelen. Juist daarom is het ook zoo geschikt als belijdenisgeschenk.

Verkrijgbaar bij den boekhandel en bij

VAN GORCUM & COMP. N.V., UITGEVERS, ASSEN

Dreekboekjes

24 bladzijden — 24 lijnen

Prijs per 25 ex. f 1.75; 50 ex. f 3.—; 100 ex. f 5.50.

Losbladig thans verkrijgbaar in betere uitvoering.

Levering franco.

Model wordt op aanvraag
onberekend toegezonden.

VAN GORCUM & COMP. N.V. — ASSEN

N.V. UITGEVERS MAATSCHAPPIJ
„EDITIO” TE HILLEGOM

heeft de volgende

Belijdenisplaten

Drie van J. B. Midderigh-Bokhorst, 30 × 40 c.m. groot,
prijs 40 cent. Zeven naar verschillende meesters
30 × 40 c.m. ongeveer groot, prijs 30 cent. Drie
Belijdenis-kaarten, 35 × 16 c.m., vier bladzijden,
prijs 20 cent — Bij aantallen groote reductie

Vraagt catalogus van belijdenis-geschenken
in boekvorm — Ook in den Boekhandel

VOOR

STUDIEBOEKEN

BIJ

WRISTERS - UTRECHT

Vox Theologica

Interacademiaal Theologisch Tijdschrift

ORGAAN VAN DE VEREENIGING VAN STUDENTEN IN DE THEOLOGISCHE FACULTEITEN IN NEDERLAND
GEWIJD AAN DE STUDIE DER THEOLOGISCHE WETENSCHAP

5e JAAR No. 5

REDACTIE EN DIRECTIE:

MEI 1934

— J. DE GRAAF (Leiden), Hoofdredacteur	Alle stukken voor de Redactie aan: —
— J. H. VRIELINK (Groningen), Red.-Secr.	—
— P. J. RICHEL (A'dam-V.U.), Admin.	J. H. VRIELINK, Prinsesseweg 73a, —
— H. MISKOTTE (Utrecht)	Groningen —
— Ab-Actiaat der Vereeniging:	—
— K. H. L. VAN SELMS, Oude Gracht 295,	Uitgevers: —
— Utrecht	VAN GORCUM & COMP. N.V. Giro 2255 Assen —

ABONNEMENTSPRIJS PER JAARGANG VAN 6 NUMMERS BINNENL. F 2.50 - BUITENL. F 2.75

INHOUD.

A. DRONKERS, De Interacademiale Theologenconferentie der Vox-Theologica te Zeist.

Prof. Dr. H. DOOYEWEERD, De zin der geschiedenis vanuit de Openbaring.

Prof. Dr. L. J. VAN HOLK, Cultuurgeschiedenis en Heilsgeschiedenis.

Prof. Dr. J. C. FRANKEN, Eschatologie en de roeping tot Cultuurarbeit.

BOEKBESPREKING.

A. DRONKERS, Luther-Academie. - Sondershausen.

BESPROKEN BOEKEN:

Rudolf Bultmann, „Glauben und Verstehen“. — V.C.J.C., De verhouding van den mensch tot God en wereld. — Ds. P. Eldering, Mensch en Menschheid. — Prof. Dr. A. M. Brouwer, Levenszekerheid. — Dr. O. Norel, Getuigen en Redden. — Dr. G. J. Heering, De Zondeval van het Christendom. — Dr. J. P. Kruyt, De onkerkelijkheid in Nederland, haar voorbereiding en oorzaken. — Dr. T. Goedewaagen, Het spectrum der filosofie in de zoe eeuw. — Genootschap voor Critische Philosophie, Annalen der Critische Philosophie.

KOOPT UW

STUDIEBOEKEN

BIJ

BOEKHANDEL H. DE VROEDE

TRANS

P. VAN DIJK

UTRECHT

TEKST EN UITLEG

PRAKTISCHE BIJBELVERKLARING
door Prof. Dr. F. M. TH. BÖHL en
Prof. Dr. A. VAN VELDHUIZEN

I. HET OUDE TESTAMENT

Zoo juist verschenen:

DE KLEINE PROFETEN II

JOËL, OBADJA, JONA, MICHA

door Dr. L. H. K. BLEEKER

Hoogleeraar in de Godgeleerdheid aan de Rijksuniversiteit
te Groningen

Prijs, gebonden . . . . . f 2,90

Bij intekening op de serie . . . . . f 2,75

Bij intekening op de serie voor intekenaars N.T. f 2,50

VERKRIJGBAAR BIJ DEN BOEKHANDEL EN BIJ DEN UITGEVER
J. B. WOLTERS - GRONINGEN - DEN HAAG - BATAVIA

INZICHT EN VERHELDERING VAN BEGRIP

geeft U het standaardwerk

Handboek van het Moderne Denken

Compleet in Twee Deelen (ruim 1100
pagina's met Aanhangsel en Register)

Dit werk leidt U door heel het uitgestrekte
gebied van het huidige cultuurbezit.

De prijs bedraagt thans in plaats van f 30.—

slechts **f 16.—**

Vraagt geill. prospectus aan
Uw Boekhandelaar of aan

VAN LOGHUM SLATERUS N.V. - ARNHEM

THANS ONDER HET BEREIK VAN IEDEREEN

Vox Theologica

Interacademiaal Theologisch Tijdschrift

ORGAAN VAN DE VEREENIGING VAN STUDENTEN IN DE THEOLOGISCHE FACULTEITEN IN NEDERLAND
GEWIJD AAN DE STUDIE DER THEOLOGISCHE WETENSCHAP

5e JAAR No. 5

REDACTIE EN DIRECTIE:

MEI 1934

— J. DE GRAAF (Leiden), Hoofdredacteur	Alle stukken voor de Redactie aan: —
— J. H. VRIELINK (Groningen), Red.-Secr.	—
— P. J. RICHEL (A'dam-V.U.), Admin.	J. H. VRIELINK, Prinsesseweg 73a, —
— H. MISKOTTE (Utrecht)	Groningen —
— Ab-Actiaat der Vereeniging:	—
— K. H. L. VAN SELMS, Oude Gracht 295,	Uitgevers: —
— Utrecht	VAN GORCUM & COMP. N.V. Giro 2255 Assen —

ABONNEMENTSPRIJS PER JAARGANG VAN 6 NUMMERS BINNENL. F 2.50 - BUITENL. F 2.75

De Interacademiale Theologenconferentie der Vox-Theologica te Zeist.

Aan het verzoek der Redactie om mijn indrukken van deze conferentie in een artikel weer te geven, wil ik gaarne trachten te voldoen. Het spreekt daarbij vanzelf dat ik geen extracten ga distilleeren uit de gehouden referaten, die U trouwens in ditzelfde nummer in extenso aantreft, maar dat ik mij zal beperken tot een paar algemeene opmerkingen, die ik over en naar aanleiding van deze conferentie zou willen maken.

Allereerst wil ik de Redactie gelukwenschen met het feit dat zij erin geslaagd is deze interacademiale conferentie tot stand te brengen. In de bestaansperiode der Vox Theologica was dit de derde poging, die ondernomen werd om jong-theologisch Nederland op een gemeenschappelijke conferentie tot een werkelijke samenspraak te brengen. Tot tweemaal toe mislukte de poging wegens gebrek aan belangstelling. Waren de tijden nog niet rijp voor een dergelijke ontmoeting of werd deze verhinderd door bijkomstige omstandigheden? Hoe het zij, in Februari 1934 is het mogelijk geweest, dat zestig theologen van verschillende universiteiten, richtingen en kerken een weekend met elkander een gesprek hebben gevoerd over één der centrale problemen in de theologie: Openbaring en het probleem der geschiedenis.

De predikantenvergaderingen zijn in ons vaderland sinds lang traditioneel: voorzoover ik als student kan zien behooren zij tot de hoogtepunten van gemeenschappelijken theologischen arbeid in Nederland. Maar evenzeer traditioneel is dat ieder naar zijn predikantenvergadering gaat en dat van een onderlinge gedachtenwisseling tusschen deze groepen

feitelijk geen sprake is. Ongetwijfeld zal dit ook wel zijn voordeelen hebben, het zal voor de vruchtbaarheid der besprekingen in een zoo kort tijdsbestek wel zoo effectief zijn, de godsdienstige stimulans zal grooter zijn als men met geestverwanten samen is, maar — dit neemt toch niet weg dat het idiëele doel der *Vox Theologica* : een theologisch gesprek in Nederland op ruimer basis als in kerk of belijdenis gevonden wordt, zijn zin heeft en behoudt. De band tusschen theologie en kerk moge nauw zijn, de theologie moge op den duur tot steriliteit gedoemd zijn zoo zij niet door de kerkelijke verkondiging gedragen wordt, het ideaal van de theologie als „*regina scientiarum*” kan evenmin worden prijsgegeven, zoolang wij onze studie universitair beoefenen en gelooven aan de mogelijkheid van een theologische wetenschap. Bedenkt men dit, dan is het ook duidelijk dat juist studenten een orgaan als de „*Vox*” in het leven konden roepen en dat onder de theologische studenten steeds meer de wensch kon groeien om tot een samenspraak te komen op hooger niveau als in de kerkelijke wereld, zoo vaak vertroebeld door den richtingsstrijd, meestal mogelijk is. En zoo is ook deze conferentie de bezegeling geweest van het door dit ideëele motief gedragen werk der *Vox Theologica*.

* *

En nu de conferentie zelve.

Gemeten aan den maatstaf van de theologie als wetenschap met vaststaande methode, norm en uitgangspunt bood zij ons het beeld van een geweldige verwarring, die voor de theologische situatie in ons vaderland en voor de theologie in het algemeen wel kenmerkend is. Niemand zal verwacht hebben dat discussie gemakkelijk zou zijn, maar nauwelijks had men kunnen denken dat het zooveel moeite zou kosten om elkander zelfs maar te verstaan. Daarmede heeft de conferentie echter tevens haar bestaansrecht bewezen: alleen door dit interacademiaal contact kunnen wij tot beter begrip van elkander en tot algemeene verheldering der theologische discussie geraken.

De verschillende referaten hebben ons — en dat was ook de opzet der conferentie — telkens op nieuwe, verrassende wijze medias in res theologicas gevoerd. Het principieel theologisch onderwerp: Openbaring en het probleem der geschiedenis leende zich daar natuurlijk ook alleszins voor.

Prof. Aalders (Groningen) bedoelde met zijn referaat allereerst een historisch overzicht te geven van de probleemstelling t.a.v. ons onderwerp in de (huidige) theologie. Bij dit referaat zal ik op verzoek der Redactie iets langer stilstaan, omdat het niet in dit Voxnummer kon worden opgenomen, aangezien het reeds was afgestaan aan de *Nieuwe Theologische Studiën* (Maart en April nummers).

Beslissend voor Prof. Aalders' waardeering was al dadelijk zijn onderscheiding van immanente en transcendente theologie, van para-theologie, godsdienstwetenschap, die den godsdienst als menschenlijke geestesuiting tot voorwerp heeft en theologie, die te doen heeft met God en de betrekking van den mensch tot Hem. Met beide wilde Prof. Aalders in zijn referaat rekening houden. Is voor de Indische en de Grieksch-Romeinsche vormen van wereldbeschouwing de geschiedenis van geen beteekenis, in het O. en N. Testament is er principieel plaats voor geschiedenis, omdat hier de schepping verondersteld is, een doel dat God verwerkelijkt door middel

van wat Hij schept. Er is sprake van zin en bedoeling, beslissing en handeling, volgens de curve van schepping, oordeel, verlossing, volmaking. Centraal is daarbij de eenheid van het beginsel der schepping en der verlossing in den Logos, die vleesch wordt.

Op de hem eigen wijze voerde Prof. Aalders ons vervolgens in vogelvlucht door de geschiedenis der kerk, gaf o.a. aan hoe vooral de Reformatie kritisch ingesteld is tegenover de geschiedenis, bepaaldelijk die van de kerk, hoe de Aufklärung met haar stellen van het redelijke boven het feitelijke, de geschiedenis vervluchtigt, om via de romantiek tot een bespreking van het idealisme te komen, dat bij monde van Hegel de geschiedenis in het proces der redelijke ontwikkeling opneemt. Daartegenover staat de eigenaardige figuur van Kierkegaard, die de paradoxale verhouding aanneemt tusschen tijd en eeuwigheid, het aardsche gebeuren en Gods wil en die den nadruk legt op de beslissing, de keus.

In den nieuweren tijd onderscheidt Prof. Aalders een formeele opvatting der geschiedenis (Rickert, Snethlage) en een materiele (Troeltsch). Blijft Troeltsch in zijn historisme immanent, de situatie in de Protestantsche theologie tegenwoordig staat over 't geheel kritisch tegenover de geschiedenis. In de lijn van Kierkegaard ontwikkelt zij de tegenstelling tusschen het „Geschichtliche" en het „Ur- en Endgeschichtliche" (Brunner).

Het blijkt dat de problematiek zeer ingewikkeld is. Eenerzijds dreigt de geschiedenis en haar filosofie het geloof en de theologie te vervangen en overbodig te maken. Anderzijds dreigt voor het geloof en de theologie de geschiedenis waardeloos te worden, tenzij zij door hen tot nieuwe waarde wordt gebracht. T.a.v. de geschiedenis is de vraag: is zij in de eerste plaats geschiedenis van iets of actie van den geest, zaak van werkelijkheid of van methode? T.a.v. de theologie is de vraag: is zij immanent gebonden of transcendent gericht? Is zij, om Kierkegaard te volgen, religiositeit A of B? In het eerste geval dreigt de tegenstelling te bestaan en wordt de oplossing gezocht tusschen geest en natuur. In het tweede geval is de laatste tegenstelling die tusschen Schepper en schepsel. God is dan niet de ziel of de kracht der geschiedenis, doch haar Heer. In deze richting zal volgens Prof. Aalders het probleem moeten worden geleid.

Prof. van Holk (Leiden) voerde ons bij zijn afgrenzing van cultuur- en heilsgeschiedenis in een heel andere problematiek binnen, waarbij het voor hem ging om de verhouding van het meesterschap van den geest en het kindschap voor God, in het werkelijk tijdsverloop. Zeer verhelderend maar tevens zeer principieel was Prof. van Holk's onderscheiding der drie ontwikkelingsfasen: de hieratische, de critische en de synthetische fase. Zijn slotsom was deze „inhaltliche" uitspraak: Heilsgeschiedenis is naar haar aardsche taak cultuurgeschiedenis; cultuurgeschiedenis is naar haar eeuwigheidsgehalte heilsgeschiedenis.

Prof. Dooyeweerd (Amsterdam V.U.) die de vraag inzake den zin der geschiedenis in het licht der openbaring niet primair als een theologisch probleem beschouwde, maar als een der Christelijke wijsbegeerte, gaf aan de geschiedenis toch haar theologischen zin door haar te zien als den strijd tusschen civitas Dei en civitas terrena.

De drie sprekers hebben ons dus ieder op zeer eigen en persoonlijke wijze een stuk materiele theologie geboden, omdat zij allen

een antwoord te geven hadden op de vraag wat nu eigenlijk openbaring is en wat de geschiedenis in dit verband te beteekenen heeft.

Het typische van deze conferentie was echter dat men in de discussies telkens weer terecht kwam bij de *prolegomena*. En dit lijkt me ook volkomen verklaarbaar, omdat deze immers beslissend zijn voor den opbouw eener theologie en in dit opzicht de meeningen juist zoo sterk uiteen gaan. Zoo kon naar aanleiding van Prof. Aalders' referaat gevraagd worden naar het aanknooppingspunt voor de theologie bij den mensch. Zoo kon een buitengewoon interessante discussie ontstaan over het waarheidscriterium in de theologie, dat Prof. van Holk drievoudig wilde zien: persoonlijk geloof, ratio en traditie. Zoo kon zich ook in verband met de schriftuurlijke wijsbegeerte van Prof. Dooyeweerd een debat ontspinnen over de al dan niet bevooroordeeldheid der wetenschap, waarbij overigens de debaters nogal langs elkander heen redeneerden. En tenslotte zou het referaat van Prof. Franken (Utrecht) ons leiden tot een gedachtenwisseling over kennis-theoretische fundeeringen. Al voerde deze bespreking ons van de theologie af, wij gevoelden dat deze ontmoeting tusschen de critische en de Calvinistische wijsbegeerte de vraag urgent maakte van welke ken-theoretische vooronderstellingen de theologie uitgaat.

Dit alles ten bewijze hoe sterk op deze conferentie de vóórvragen der theologie op den voorgrond stonden.

* *

Een theologenconferentie die zou blijven steken in de prolegomena ware al heel weinig bevredigend en zeker erg vervelend. Dit is dan ook niet het geval geweest: de vraag naar de verhouding van openbaring en geschiedenis, van heil en cultuur heeft ons voor de meest principieele vragen geplaatst, die ons persoonlijk raakten en ook in practischen vorm aan de orde kwamen, vooral in het laatste referaat van Prof. Franken, die — voorzoover ik begrepen heb — geen verband vermocht te leggen tusschen den theoloog qua theoloog en als cultuurarbeider, aangezien hij de steriliteit der dialectische theologie in dezen moest constateeren en uit deze impasse voor de theologie nog geen uitweg zag. Een onbevredigende oplossing, maar die ons niettemin duidelijk gemaakt heeft dat ons onderwerp een *eschatologischen* achtergrond heeft, omdat in de vragen van openbaring en geschiedenis die van de verhouding van eeuwigheid en tijd besloten ligt.

* *

Haar grootste beteekenis ontleende deze conferentie m.i. aan het feit dat zij zoo ruimschoots gelegenheid bood tot oriënteering en tot verkenning der theologische situatie. Directe resultaten worden zelden door conferenties bereikt: deze interacademiale heeft die zeker niet kunnen boeken. Maar ik beschouw haar toch als uitermate geslaagd, omdat zij zonder verdoezeling der moeilijkheden aangegeven heeft waar wij in Nederland aan toe zijn. Het is gebleken dat aan de verschillende universiteiten de theologie beoefend wordt met uiteenlopende vooronderstellingen, normen en methoden. Dit zou een reden kunnen zijn om aan de theologie

als wetenschap te gaan wanhopen. Zal het mogelijk zijn ooit tot een werkelijke discussie te komen? Zoo ja, dan alleen op voorwaarde dat eerst meer klaarheid is ontstaan over de prolegomena in ruimsten zin en dat ieder bereid is naar den ander te hooren en zich niet afsluit in gevaarlijke zelfgenoegzaamheid. Discussie, wil dit ook zeggen eenstemmigheid als uiteindelijk gevolg? Mij schijnt deze vraag in onze situatie slechts eschatologische beteekenis te hebben. Voorloopig wacht ons als theologen nog de moeizame strijd en discussie t.a.v. de vele problemen die zich aan ons allen voordoen in onze positie van Evangeliedienaren en cultuurarbeiders.

Leiden.

A. DRONKERS.

De zin der geschiedenis vanuit de Openbaring.¹⁾

Het probleem inzake de zin der geschiedenis staat tegenwoordig veelszins in het brandpunt der wijsgeerige belangstelling, waar het historisme de oude idealistische grondslagen heeft aangetast en het humanistisch persoonlijkheidsideaal in zijn religieuze grondslagen ging bedreigen. Dilthey en Troeltsch zijn representatieve figuren in de schijnbare radicale omwenteling, welke het wijsgeerig denken heeft doorgemaakt, sinds de vloedgolf van het relativistisch historisme ook het onwrikbaar geloof in de „logos”, in de „rede” als boventijdelijken oorsprong van allen zin ondermijnde.

De moderne „levensphilosophie”, de „Existenzphilosophie” is onmiskenbaar ontsprongen uit de problematiek, waarin het historisme de humanistische levens- en wereldbeschouwing heeft verward.

De centrale belangstelling voor figuren als Heidegger en Jaspers is volstrekt niet louter theoretisch te begrijpen. Ze is veeleer geboren uit de crisis van een levens- en wereldbeschouwing, welke grondslagen de vuurproef van den wereldoorlog niet konden doorstaan en welker geloof in de „transcendentie der idee” ondermijnd werd, naarmate men zich bewust werd van de gebondenheid der rede aan de historische ontwikkeling en van haar *i m m a n e n t i e* in den stroom des tijds.

De historiebeschouwing, welke uit de problematiek van het historisme geboren is, hangt aan den tijdelijken zin der geschiedenis.

In diametrale tegenstelling tot deze geschied-philosophie stond die van een Augustinus en later van een Bossuet. Zij beschouwden de historische ontwikkeling uitsluitend vanuit het transcendent-religieuze plan van den strijd tusschen de civitas Dei en de civitas terrena en meenden zelfs de perioden der geschied-ontwikkeling vanuit dit standpunt aprioristisch te kunnen construeeren. Hier was de tijdelijke zin der geschiedenis nog niet tot probleem geworden. Sinds de „Aufklärung” werd echter de

---

¹⁾ Voor de wijsgeerige grondslagen van dit referaat moge ik belangstellenden voorloopig verwijzen naar mijn *De crisis in de Humanistische staatsleer in het lichtener Calv. Kosmologie en kennis-theorie* (ten Have, 1931) en naar mijn referaat: *De zin der geschiedenis en de Leiding Gods in de Historische ontwikkeling* (Public. Reun. Org. N.D.D.D. no. 5).

historie-beschouwing gesaeculariseerd en het historisme heeft alle aandacht op den tijdelijken, immanenten zin der geschiedenis geconcentreerd. Het is thans ook niet meer mogelijk dit laatste probleem uit te schakelen.

De z.g.n. „dialectische theologie”, die de geschiedenis uitsluitend vanuit eschatologisch standpunt beschouwt en van een Christelijke cultuur, van een Christelijke wetenschap, staatkunde enz. niets wil weten, vervalt juist daardoor noodzakelijk weer tot het synthese-standpunt terug, daar zij deze tijdelijke levenssferen aan den levenswortel der christelijke religie onttrekt. Het compromis met het immanentie-standpunt, in de theologie der crisis schijnbaar zoo heroiek afgewezen, wordt daarmee implicite bezgeld.

Een wezenlijk Christelijke geschiedenisphilosophie kan deze richting ons niet geven.

De vraag inzake den zin der geschiedenis in 't licht der Openbaring Gods, hoe nauw zij ook de theologie aangaat, is toch primair geen theologisch probleem. Zij is slechts te beantwoorden door de Christelijke wijsbegeerte, die bij het licht van Gods Woord zich theoretisch rekenschap dient te geven van den tijdelijken zin der geschiedenis in den tijdelijken zinsamenhang van den kosmos in verhouding tot de religieuze zin-vervulling der historie in den Christus der Schriften. Het gaat primair om de plaats der historie in den tijdelijken wereldd samenhang, gelijk die door God is geordend en onverbrekkelijk betrokken op den religieuzen wortel Zijner Schepping.

In de eerste plaats dient hiertoe gebroken te worden met de, in het immanentie-standpunt gewortelde scheiding van zin en werkelijkheid.

De scheiding vindt haar grond in de aloude anti-Christelijke gedachte, dat de tijdelijke werkelijkheid eigenlijk slechts een zin-looze materie is, die eerst door de verabsoluteerde logos, als oorsprong van allen zin, haar vorm en daarmee haar zin ontvangt. Zij is in radicalen strijd met de Christelijke opvatting van schepping, zondeval en verlossing.

De zin is de onzelfgenoegzame, boven zich zelve heenwijzende zinswijze van alle creatuurlijke werkelijkheid, die als zoodanig aan Gods Wet is onderworpen. Slechts Gods absoluut Zijn is geen zin wijs God de Schepper van allen zin is.

De zin is van religieuzen, den tijd te boven gaanden, wortelen van Goddelijken oorsprong. De volheid van den creatuurlijken zin ligt in Christus als den wortel van het herboren menschengeslacht, waarin heel de Schepping weer op God gericht wordt. Door den zondeval werd de creatuurlijke werkelijkheid niet zin-loos, doch viel de Schepping in den mensch af van haar Goddelijken oorsprong en daarmee van zich zelve. In den religieuzen wortel van onzen kosmos zelve woedt de strijd tusschen Christus en Satan, tusschen civitas Dei en civitas terrena. Deze strijd, in zijn religieuze zin-volheid den tijd te boven gaande, drukt zich uit in heel de tijdelijke werkelijkheid waarin het historische slechts een zin-zijde is, een zin-zijde, die los van den tijdelijken zinsamenhang en van den religieuzen wortel der werkelijkheid geen zin en dus geen aanzijn heeft.

Het historische als zin-zijde der tijdelijke werkelijkheid is naar de goddelijke wereldorde in een wetskring besloten, wiens

souvereiniteit in eigen kring slechts in den tijd bestaat bij de gratie van Gods absolute Schepperssovereiniteit.

Wie deze beperking van den tijdelijken zin der geschiedenis niet aanvaardt, valt reddeloos in de armen van het moderne historisme, dat heel de tijdelijke werkelijkheid onder historischen noemer meent te kunnen brengen, of hij vervalt in de opvatting der historie der Badensche School onder de neo-Kantianen, die in het historische slechts een subjectieve beschouwingswijze zien. De wijsbegeerte der wetsidee ¹⁾ ziet den historischen wetskring als een door God geschapen zin-zijde der tijdelijke werkelijkheid, in de tijdelijke wereldorde onmiddellijk rustend op het substraat van den logischen en van alle vóór-logische wetskringen en waarin op hun beurt de wetskringen van taal, omgang, economie, schoone harmonie, recht, moraal en geloof gefundeerd zijn.

In den tijdelijken zin der wetskringen grijpt krachtens de goddelijke wereldorde zelve een ontsluitingsproces plaats, waardoor in den zin van iederen wetskring zijn universaliteit in eigen kring tot uitdrukking wordt gebracht. De zin van den wetskring, die in nog niet ontsloten gestalte, slechts den zin-samenhang met die wetskringen weerspiegelt, waarin zij zelve gefundeerd is, verdiept en ontplooit zich in dit ontsluitingsproces in benadering van den zin van alle wetskringen, die in de tijdelijke wereldorde op hem volgen. ²⁾

Daardoor komt ook de historische ontwikkeling als beschavingsontwikkeling onder leiding van de tijdelijke geloofsfunctie. Zij krijgt een richting in den tijd, 't zij ten goede, 't zij ten kwade. De zin-ervulling der geschiedenis is de zegepraal van Christus' Koninkrijk over het rijk der duisternis. In de tijdelijke historische ontwikkeling kampen beide rijken tot het einde der dagen.

Wij zijn echter niet klaar met een eschatologisch geloof in de overwinning van Christus' Koninkrijk, doch hebben ons rekenschap te geven van den tijdelijken zin der geschiedenis en van onze roeping in de historische ontwikkeling.

Voorzoover het Christelijk wijsgeerig denken in de vorige eeuw zulks beproefd heeft, deed het zulks in verwerpelijk bondgenootschap met de irrationalistische romantiek of met het Hegelianisme. Zoo drong via Stahl in de Christelijke historiebeschouwing de valsche gedachte in, als

---

¹⁾ De wetsidee, is de aan ieder wijsgeerig denken ten grondslag liggende, de transcendentale tijdsrichting volgende, en steeds religieus bepaalde theoretische idee van den Oorsprong, de den tijd transcendeerende wortel-eenheid (zin-totaliteit) en de onderlinge verhouding en samenhang in den tijd van alle bijzondere zin-zijden der werkelijkheid, gelijk ze naar Calv. opvatting in wetskringen zijn besloten.

²⁾ De modale zin-structuur van den wetskring maakt zulks in haar ingebed zijn in den continuen, alle wetskringen in correspondentie houdenden, kosmischen tijd, mogelijk. In deze structuur onderscheiden wij nl. den modalen zin-kern, die, in den tijd originair, den soevereiniteit in eigen kring van den wetskring handhaaft, alsmede de analogische zinnemomenten eenerzijds, die terugwijzen naar kosmisch vroegere originele zinkernen (bv. de gezichts- en tastruimte als psychische analogie van den origineelen ruimtezinn) en anticiperende zin-momenten, die vooruitwijzen naar kosmisch latere originele zin-kernen (b.v. het logisch gevoel, het rechtsgevoel, het schoonheidsgevoel, het beschavingsgevoel etc. als psychische anticipaties op den origineelen zin van het logische, van het recht, van het aesthetische, het historische enz.).

zou in het buiten 's mensen toedoen historisch gegroeide bij uitstek „Gods leiding” moeten worden erkend.

Deze opvatting, welke Stahl er ook toe bracht het (vermeend buiten alle menselijke vorming om), onbewust, organisch gegroeide gewoonterecht een aureool van heiligheid toe te kennen en het mitsdien hooger aan te slaan dan het „mensenwerk” der wetgeving, was inderdaad niet van christelijken, maar van humanistischen oorsprong.

De humanistische historiebeschouwing (vanaf de „Aufklärung” tot op het moderne relativistisch historisme) is naar haar diepste tendenzen slechts te verstaan uit de grondstructuur der humanistische wetsidee, als idee van den diepsten oorsprong, (religieuze) boventijdelijke worteleenheid en onderlinge verhouding en samenhang van alle tijdelijke zijden der werkelijkheid.

In deze wetsidee openbaarde zich nl. van meetaf de innerlijke spanning tusschen het persoonlijkheids- en het wetenschapsideaal van het humanisme.

Achter de proclamering der rede-souvereiniteit school de af-vallige vergoddelijking der menselijke persoonlijkheid, en de saeculariseering der christelijke vrijheids- en scheppingsgedachte. De Faustische beheerschingsdrift in dit persoonlijkheidsideaal riep reeds in de 16e eeuw het humanistisch wetenschapsideaal op, dat in de nieuwe mathematisch-natuurwetenschappelijke methode het middel meende te bezitten, om de geheele tijdelijke werkelijkheid in den samenhang der mathematisch-logische continuïteittheoretisch te reproduceeren en daardoor aan de rede te onderwerpen. Ook het zgn. empirisme hanteerde in wezen deze methode, doch onder een anderen noemer (nl. den psychologischen). Werd dit wetenschapsideaal met zijn, alle zingrenzen verflauwend continuïteitspostulaat radicaal doorgevoerd, dan moest het met het persoonlijkheidsideaal noodzakelijk in botsing komen.

Want het liet nergens plaats voor de „sovereine vrijheid” der menselijke persoonlijkheid, welke het persoonlijkheidsideaal postuleerde. Zoo ontstond de naturalistische geschied-beschouwing van den (overwegend „empiristischen”) verlichtingstijd en van het latere zgn. sociologisch positivisme (Comte, Spencer e.a.) onder het primaat van het wetenschapsideaal. Kant trachtte een grensscheiding tusschen wetenschaps- en persoonlijkheidsideaal in te voeren, door zijn strenge (metaphysische) scheiding tusschen theoretische en practische rede, tusschen phaenomena en noumena, natuur- en vrijheid, heteronomie en autonomie. In zijn „Kritik der teleologischen Urteilstkraft” wortelt de criticistische historische beschouwing, welke de geschied-ontwikkeling, schoon als tijdelijke werkelijkheid tot het rijk der zinnelijke natuur behoorend, toch subjectief-apriori beschouwt naar het gezichtspunt van een boven-zinnelijk einddoel: de vrijheid der menschheid.

Het na-kantiaansche idealisme heft Kant's criticistische grensscheiding tusschen wetenschaps- en persoonlijkheidsideaal op en tracht heel de tijdelijke werkelijkheid als ver-werkelijking van de idee (van de redelijke vrijheid der persoonlijkheid) te verstaan. Het reeds door Kant geproclameerde primaat van het persoonlijkheidsideaal verscherpt zich, doordat de idee der vrijheid als wortel van heel

de tijdelijke werkelijkheid wordt gevat. Sinds de romantiek slaat tegelijk het persoonlijkheidsideaal van de rationalistische in de irrationalistische pool om en begint zich aan de historische waarde-individualiteit te oriënteren. Van nu aan wordt het persoonlijkheidsideaal doortrokken door een verabsoluteering van de scheppende individualiteit, die zich aan geen algemeene norm onderwerpt. En de humanistische geschiedbeschouwing uit dit idealisme geboren ziet den zin der historie in de individueele waarde-verwerkelijkheid in de totaliteit der ontwikkeling.

Wanneer wij echter in het licht der Calvinistische wetsidee den tijdelijken zin der geschiedenis vatten, wordt iedere synthese met de immanentie-philosophie onmogelijk.

Wij erkennen dan, dat de historische wetsskring in een goddelijke wereldorde is gegrond en dat zijn tijdelijke zin uit den door die wereldorde gereguleerden zin-samenhang moet worden uitgelezen. De tijdelijke kern van den tijdelijken zin der geschiedenis is de beschaving, maar de beschavingsszin, zelve onherleidbaar tot den zin der andere wetsskringen, is niet te vatten buiten den samenhang met deze andere kringen en met de zinvolheid der geschiedenis in Christus. Het zinsverband met den logischen kring waarborgt aan de historische wetten hun norm-karakter. Zij zijn door God slechts in den tijdelijken vorm van beginselen gegeven, die menschelijke vorming behoeven. Tot deze vorming zijn geroepen zij, die in de onderscheiden beschavingsskringen de macht daartoe hebben verworven.

De macht is niet natuur-kracht, maar historische roepingsmacht¹⁾ Reeds bij de schepping werd den mensch de heerschappij-verwerving over de natuur tot taak gesteld.

Komt deze historische roepingsmacht in handen van de civitas terrena dan wordt alle beschavingsontwikkeling een verdieping van den afval. God handhaaft in zijn gemeene gratie nochtans Zijn tijdelijke wereldorde, waardoor een wezenlijke vorming der geschiedenis aan deze orde gebonden blijft. Er ontstaat echter een schrijnende disharmonie in het ontsluitingsproces, wanneer het zijn richting op het Rijk van Christus mist.

Daar Christus zelf als het vleesch geworden Woord in de wereld-geschiedenis is ingegaan, heeft Hij zelf ook de historische machtsbasis gevestigd voor de verbreiding van Zijn Koninkrijk in deze wereld. In de religieuze zin-volheid komt Hem toe alle macht als Voleinder der geschiedenis.

Het Christendom heeft ook in deze zondige tijdelijke wereld in het geloof in Christus' machtsvolheid den strijd om de vormingsmacht in de geschiedenis te blijven voeren. Want het geheele ontsluitingsproces in de normatieve zin-zijden der tijdelijke werkelijkheid is naar de Goddelijke wereldorde zelve historisch gefundeerd, gelijk het zijn richting ontvangt door het geloof, en zijn aandrifft uit den religieuzen wortel der schepping, 't zij ten goede, 't zij

---

¹⁾ De roepingsmacht is evenals de historische causaliteit, de historische ruimte (beschavingsgebied) etc. een analogisch zinnmoment in den zin der historie.

ten kwade! De Christelijke beginselen in wetenschap, kunst, rechtsvorming, economisch leven, moraal en geloofsleven, kunnen slechts dan, zij 't al op gebrekkige wijze in de tijdelijke werkelijkheid worden gepositieerd, wanneer zij een historische machtsbasis in de beschavingsontwikkeling blijven behouden.

Niet in vertrouwen in het vleesch, maar slechts in het alles verwinneend geloof in Christus zullen wij dien strijd om de historische macht blijven voeren, maar dan ook in verwerping van iedere synthese met den geest dezer wereld, die den Christus der Schriften verwerpt.

Prof. Dr. H. DOOYEWEERD.

Cultuurgeschiedenis en Heilsgeschiedenis.

I.

De omvang van de Vox legt groote eischen van bondigheid op; de leesbaarheid van deze verhandeling zal daaraan moeten worden opgeofferd. Aan het „aanlengend” begrip der lezers wordt allerlei overgelaten. Alzoo!

Wij beginnen met drie definities:

1e. Onder Cultuur versta ik ontginning der natuur (ook der menschelijke) door den geest, waarbij, boven een sfeer van technische beheersching, een rijk van waarden wordt geschapen, dat den mensch bevrediging schenkt door zichzelf.

2e. Onder Heil versta ik: naar den vorm het hoogste goed, dat God den mensch heeft toegedacht; naar den inhoud beteekent het iets anders, al naar gelang de geloofsgemeenschap, waarin men leeft.

3e. Onder Geschiedenis versta ik: het werkelijk verloop van het menschenleven in den tijd, in verband met de schepping van het rijk der waarden.

N.B. Deze definitie omschrijft dus niet een wetenschap des verledens, maar het door ons zelf mee geleefde gebeuren in den tijd ¹⁾.

Uit deze definities volgt nu een nadere omschrijving van ons onderwerp: het gaat om het bepalen der verhouding van meesterschap des geestes tot kindschap Gods in het werkelijk gebeuren. Alle cultuur is historische grootheid. Het Heil, zooals het Christendom 't verstaat eveneens ²⁾. Beiden vertoonen zich in denzelfden tijdsstroom. Beteekent het verstroomen in den tijd voor Heil en Cultuur ook iets?

Om deze vragen te kunnen beantwoorden, moeten wij een nadere geleiding geven aan de stof:

1e. het gaat om een bepaling heilsgoed—cultuurgoederen, m.a.w., om een leer van het hoogste goed;

2e. het gaat om de verhouding van eeuwigheid en tijd, en dus om den zin der periodiseering van de geschiedenis;

3e. het gaat om de bepaling van den norm, die de verhouding van

---

¹⁾ Wie het eerste zoekt, kan die vinden bij J. Huizinga, *Cultuurhistorische Verkenningen*: Over een definitie van het begrip geschiedenis.

²⁾ Wij laten dus de behandeling der heilsgeschiedenis in den zin van de ontwikkeling van het soteriologisch drama terzijde.

heil en cultuur, eeuwigheid en tijd richt, m.a.w. om wat als openbaring gelden zal.

Nu is deze geleding niet in alle tijden dezelfde, maar in het werkelijk tijdsverloop geperiodiseerd. Wij zullen daarin drie fazen onderscheiden:

1e. de hieratische faze, waarin de verschillende factoren nog in naieve eenheid samengevouwen zijn;

2e. de kritische faze, waarin de schifting der beoordeeling, der waarden, der verhouding overweegt.

3e. de synthetische faze, waarin hereeniging en ordening der gebieden bewust tot taak gesteld wordt.

II.

De hieratische faze. Cultus en cultura liggen nog dicht bijeen, het aardsche leven wordt ingericht naar goddelijk voorbeeld (Ex. 25 : 40). Dat beteekent naar onze geleding dus het volgende:

1e. Heilsgoed en cultuurgoederen zijn niet scherp onderscheiden: cultuurgoederen zijn heilsgaven. Heilig is de akker, heilig de ploeg. Het feestmaal is ritueele maaltijd. De Goden zelf leeren den menschen het vuur gebruiken, den wijnstok planten. Het Godsbeeld in den tempel, van hoe hooge artistieke waarde ook wellicht voor later levenden, wordt vervaardigd en vereerd om zijn numineuze eigenschappen. (Alle kunst is dan „l'art pour Dieu" ¹). Chnumu en de Heer Jahweh zijn de Pottebakker, die het leem kneedt. De Koning is Gods Gezalfde. Het symbolische is nog reëel, de werkelijkheid gedrenkt in het magische. De bonte veelvormige theophanie zelve is Heil en Cultuur. Er is nog geen theoretisch uitgedacht „hoogste" goed op den top eener pyramide van waarden. Wij teekenen hierbij aan, dat ook in bewuster levende fazen der geschiedenis deze naieve eenheid terug kan keeren. Dan zal het worden: wereldontginning ter verheerlijking Gods. Zoo de middeleeuwsche abdij (Egmond, Engelberg); zoo ook wellicht de jezuïetenstaat Paraguay.

2e. De verhouding eeuwigheid-tijd wordt gekenmerkt door een zeer zwakke theoretische doorgronding van het tijdsbegrip omtrent tijd en eeuwigheid, al zal men gaarne genealogische tabellen opstellen, een begin maken met astronomie, en naar groote politieke inkervingen een aera dateeren. Des te levendiger zal het besef zijn van het tijdelijke als het vergankelijke, de booze vijand van alle hartsverlangen. Vroeg immers komen de weemoedige klachten op om de kortstondigheid en onberekenbaarheid van het menschenlot — maar daartegenover staat dan het echte heil als eeuwig heil (psalm 103). Dat kan op verschillende wijzen worden uitgewerkt. Men kan de aardsche gestalte vereeuwigen (Egypte), of opzettelijke door verbranding vernietigen (Grieken, Germanen). En wellicht wordt een verklaring gegeven, en dus verbinding gelegd tusschen eeuwigheid en tijd door de ethische strekking der kosmogonische mythe: vergankelijkheid is straf voor zonde. De Gouden Eeuw week voor slechter tijden, de mensch werd verdreven uit het Paradijs. In verre toekomst wordt dat dan opgevangen door het Herstel: de mythe van het Messiaansche Rijk.

3e. En natuurlijk is de Norm, die alle verhoudingen richt: het

---

¹ Met uitzondering van wat spel van nabootsing of beweging is. Maar hoe cultuurscheppend ook, het spel is aanvankelijk enkel spel.

Heilige Boek, het Orakel, de Gezalfde Persoon — dragers van absolute waarheid, van kanoniek gezag. Wat daarbuiten valt is Heidendom of het Vreemde Land, of de Ketterij. Alle menschen weten is maar het verder geven en nader uitleggen van geopenbaarde Goddelijke wijsheid.

Vatten wij dit samen, dan kan men zeggen: de hieratische faze heeft ons probleem nog niet in volle scherpste als probleem ontdekt. De terreinen gaan veelal ongemerkt in elkander over. Met een woord uit Huizinga's *Herfstij der Middeleeuwen*: „tijdelijkheid beloken in eeuwigheid”.

III.

Op de hieratische volgt de kritische faze. Onderscheiden is nooit het eerste. Maar het wordt allengs het gewichtigste, het middel waardoor de mensch zich zelfstandigheid en meesterschap tegenover de natuur zal gaan verschaffen.

Die schifting beteekent ten eerste concentratie van het denkvermogen, methodische zelfdoorvorsing, de ontdekking van den causalen samenhang der verschijnselen; de mogelijkheid daardoor van berekening en experimenteel onderzoek, totdat er een nieuwe figuur staat: de Rede, op zichzelf vertrouwend, naar eigen structuur werkend, zich in eindeloos voortgezette kentheoretische bezinning zuiverend.

Die schifting beteekent in de tweede plaats een moreele kritiek, die de primair-vitale zijden van mythos en cultus meer en meer verwerpt ten gunste van een strenge, geestelijk-zedelijke beoordeeling van wereldorde en Godswezen (Zoo Xenophanes; zoo de Profeten van Israël). Sindsdien is de ethische bezinning een der machtigste schiftings- en hervormingsfactoren in de geschiedenis gebleven.

Een derde kenmerk van het schiftingsproces is de voortschrijdende emancipatie der verschillende cultuurgebieden uit den greep van het Heilige. Daardoor worden zij pas dragers van Heil (en onheil), los van of in tegenstelling tot godsdienstig heil: men denke aan Macchiavelli's leer der staatsraison, aan de leuze „l'art pour l'art”, aan de doorvoering van den eisch van vrij wetenschappelijk onderzoek.

Begrijpelijk, dat dan ook de godsdienst afstand gaat markeeren, het Heil verlegt naar het Geenzijds der aardsche werkelijkheid, asketiek en mystiek stelselmatig gaat aankweken, den eisch gaat stellen van wedergeboorte.

In de christelijk-westersche wereld heeft dit schiftingsproces zeer diep doorgedreven, en alle groote problemen beïnvloed, ja zelfs als „problematiek” goeddeels opgeroepen.

Wij werken nu dit op de drie genoemde gebieden nader uit:

1e. De spanning heil-cultuur wordt die van theonomie en autonomie. Onnoodig, U eraan te herinneren, hoe zij de eeuwen door terugkeert (Augustinus-Pelagius, Luther-Erasmus). Principieel is de spanning onoplosbaar: zal de mensch leven uit Genade of uit Vrijheid? Gaat het om Daad of Lot? Hoe rijmen wij de volstreckte Souvereiniteit Gods met de volstreckte verantwoordelijkheid des menschen? Is de mensch meester (virtuoos, maestro) of kind?

Het is duidelijk, dat deze principieele tegenstelling vooral in Europa's geestelijk leven voelbaar is: Eros-Agape ¹⁾; Kierkegaard-Romantiek!

¹⁾ Zie b.v. het geschrift hierover van H. Scholz.

Bach - Beethoven; Kerk - Staat; De abstracte logische term hiervoor is: antinomie. Het besef van antinomie is de zuiverste formeele omschrijving van het conflict van Heil en Cultuur in deze tweede fase.

2e. Zij beheerscht nu ook de verhouding eeuwigheid - tijd. Aan den eenen kant de bewuste wereldverzaking („labefacta mox marcescunt”), aan den anderen kant de bewuste levensgenieting („Quant' è bella giovinezza”). Eeuwigheidsbewustzijn komt te staan tegenover Tijdgeest. De kerk zal zich veelal vastklampen aan het oude maar dan ook dikwijls geantiqueerde, en wordt bestreden door modernismen, door allerlei „wind van leering”.

In het tijdsbegrip zelf zal nu ontdekt worden de tegenstelling tusschen den qualitatieven tijd (de Ure, het Eschaton, conjunctuur-en-crisis-perioden; moment psychologique) en den quantitatieven tijd. Nu zal ook oprijzen het eigenlijke raadsel van den Tijd, zijn onweerhoudbaarheid, onomkeerbaarheid, onherhaalbaarheid, en daarmee de „Einmaligheid” van alle historisch gebeuren. De duur-looze eeuwigheid van den mysticus is een andere categorie dan de eeuwige duur van Bergson.

Daaraan knoopt dan vast de vraag naar den zin van het tijdsverloop. Dát er zinvolle volgorde van gebeuren is leert romancompositie zoo goed als de miskanon. Maar: dit berust op intentioneelen menschenarbeid. Hoe diep echter ligt deze zinvolle, teleologische structuur in den kosmos zelf? Zullen wij zeggen met Daniël, Openbaring van Johannes, en Augustinus: degeneratie? Of zullen wij met Leibniz, het idealisme, en de 19e eeuw gelooven in Evolutie? Of is alle periodiciteit van wereldgebeuren een magistraal en toch zinneloos spel van wereldseizoenen in „Ewige Wiederkehr”? (Nietzsche, Spengler).

Zoo herhaalt zich de antinomische positie zeer scherp in dit tweede gebied.

3e. Wat wonder, dat nu ook de Norm tweeledig wordt bepaald, en de strijd ontbrandt: Openbaring of Rede?

Met den groei der rationeele wijsheid moest de ingevingswijsheid der hieratische fase er wel anders gaan uitzien. Zelfs al wil men de functie van het verstand beperken tot die van een commenteeren der Openbaring, dan zal de term en het ideaal „Christelijke Logica” toch ongeveer overal op bedenking en afwijzen stuiten. Zij zal bovendien haar tegenpool vinden in de kantiaansche norm van de zuivere redelijke religie als richtsnoer ter beoordeeling van het openbaringsgeloof. Elders heeft men grondig geleerd zich te behelpen met een onomwonden beleden leer der dubbele waarheid. Antinomie dus hier eerst recht.

Vatten wij deze tweede fase samen, dan kunnen wij haar ook de typisch protestantische noemen, in ruimen zin, zooals zij tot uiting komt in de anachorese van b.v. Tertullianus en de oude monniken, in de secten, in Kierkegaard, in Elerts „diastatische” theologie.

Het heil is dan geborgen in de arke, die over de zondvloedwateren der cultuur drijft . . .

Dat beeld kan ook van anderen kant worden gebezigd. Dan zal heil een woord zijn voor ongerijpte, bijgeloovige, in klasse-ideologie bevangen cultuur, waartegenover het „Ecrasez l' Infâme” gepredikt wordt. Wat onze tijd dan ook volop kent. Zoo raken heilswereld en cultuurwereld al verder uit elkaar, wat voor beiden een groote bedreiging inhoudt, terwijl beiden bovendien gebonden blijven in eenzelfde tijdsstroom. Een antinomisch

gebouwde wereld is een onverloste wereld. En daarin ligt de kiem van blasfemie . . . .

IV.

Juist dit drijft de gedachte voort tot de derde, de synthetische fase. Ik zal er niet uitvoerig op behoeven te wijzen, hoe diep de noodzakelijkheid van synthetiek in den menschengest is aangelegd: elke (geestes)schepping, elke overtuiging, alle communio onderstelt synthesis. Dat alle cultuur, in zooverre zij zineenheid is in het groepsbewustzijn van een volk, of een tijd, synthese is op groote schaal, is eveneens evident. Stijlgevoel en stijl-expressie, een bepaald Ethos, de groote wijsgeerige stelsels — zij hebben alle ook deze synthetische functie. Merkwaardiger is echter, hoe diep ook het christendom synthetisch werkt. De leer der rechtvaardiging door het geloof heeft dit synthetisch karakter ¹⁾. De leer der eene, heilige, algemeene apostolische kerk staat en valt hiermee. De visie op het Hemelsche Jeruzalem anticipeert de uiteindelijke synthesis. De oecumenische arbeid is ingespannen arbeid aan de samenvoeging der antinomische vormen van de Kerk van Christus. Het kan ons dan ook niet verbazen, dat wij in de geschiedenis van het christelijk westen enkele grootsche vormen van synthese tegenkomen: het middeleeuwsche type van het thomisme geeft duidelijk dezen synthetischen grondtoon van katholiek geestesleven aan. Ook het protestantisme heeft, zijns ondanks, tal van werken tot stand gebracht die synthetisch zijn: diaconale werken; de christelijke staatspartijen, de Geneefsche theocratie der 16e eeuw, de journalistiek van „Christendom en Cultuur”, de stichting der Vrije Universiteit.... Dan zijn er de groote cultuurphilosophische syntheses van het Duitsche idealisme, die alle het Christendom mee in zich sluiten, echter een neiging hebben te verglijden naar een universalistisch spiritualisme, waarvan de extreme formuleering zou zijn: alle openbaring is geschiedenis, alle geschiedenis ook openbaring. Voor de theologie zou dat een stelsel van „Correspondentiae” (Swedenborg) opleveren. Passen wij deze algemeene overwegingen nu toe op onze drie probleemgebieden, dan vinden wij:

1e. Het hoogste goed is God zelf. Alle levensgaven en cultuurgoederen kunnen als heilsbezit gelden naarmate zij de wederkeerige participatie uitdrukken van het Goddelijke en het Menschelijke. Deelgenootschap wordt zoo de vorm van synthese van Heil en Cultuur. De uiterste, speculatief theologische formule voor deze synthetiek is de nooit geschouwde, maar wel geloofde eenheid van Logos en Christus. Niet dus, dat de empirische werkelijkheid ons van identiteit van God en mensch verhaalt. Wij kennen ten deele, wij zijn Christenen in hope; de verwantschap tusschen God en Zijn schepsel sluit de ongelijkheid niet uit maar in. Juist dit onvoltooide stuwt het gebeuren voorwaarts tot altijd andere formaties van heil en cultuur.

2e. De verhouding eeuwigheid - tijd kan weer ontdaan worden van de subtiliteiten van het tijdsbegrip, daar het toch gaat om het gehalte, het axion, van het Tijdelijke. Onvermijdelijk zullen ook het degeneratieve en het evolutieve aspect van het tijdsverloop verbonden worden; wat ook geheel overeenkomstig de werkelijkheid is. Decadentie en epigonisme zijn gelijk-tijdig met revival en revolutie in een telkens andersoortige Ure, die telkens

---

1) Zoo uitvoerig P. Feine in zijn Theologie des Neuen Testaments.

eigen eeuwigheidsgehalte heeft: „Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott”. Wij teekenen hierbij aan, dat deze pluraliteit van wordingslijnen vervlochten is met een zekere compluriteit van werelden. Van ouds is het de rol van angelologie en onsterfelijkheidsverwachting geweest ons tijdsgebeuren te omboorden met een visie op hooger leven. Dat geldt voor het wereldbesef van den modernen tijd eerst recht.

3e. En wat de norm betreft, wij belijden niet een dubbele waarheid, maar een meervoudig waarheidscriterium: inwendig getuigenis van den Heiligen Geest, rede, waarheidsbezit van de geestesgemeenschap waarin wij leven — en de optimale harmonie, die tusschen deze factoren bereikt kan worden als een in vollen zin voortschrijdende openbaring. Ziedaar, wat de onvermijdelijke vooronderstelling van alle synthetische beschouwingswijze zijn zal. Met een woord, dat mijn voorganger de Graaf gaarne bezigde: „het onuitputtelijk waarheidsverband”.

Vatten wij het ideaal van deze derde faze samen, dan zou ik willen typeeren: oecumenisch christendom, of evangelische katholiciteit (Heiler), of Vrij-Catholicisme (de Graaf).

V.

De verhouding van cultuurgeschiedenis en heilsgeschiedenis is dus eene communicatio idiomatum, die naar Daad en Lot (Noordmans) er telkens anders uitziet, immers heilsgeschiedenis is naar haar aardsche taak cultuurgeschiedenis; cultuurgeschiedenis is naar haar eeuwigheidsgehalte heilsgeschiedenis.

Prof. Dr. L. J. VAN HOLK.

Eschatologie en de roeping tot Cultuurarbeid.

Het verzoek dit onderwerp op de Theologenconferentie te Woudschoten in te leiden, is eerst na groote aarzeling aanvaard. Er was zeer weinig tijd beschikbaar voor een eenigszins behoorlijke voorbereiding, terwijl bovendien dit onderwerp tot een der precairste problemen behoort voor den theoloog. Want het gaat hierbij niet om het hooren van een laatste vraag, maar om een positief antwoord, dat zelf een beslissende beteekenis heeft voor andere theologische vragen, welke eenerzijds betrekking hebben op de kerk, anderzijds op de geestelijke situatie van onzen tijd.

De preciese en opzettelijke formuleering van het onderwerp bewijst, dat de theologische bezinnig in ons land niet dood is of slap kan worden genoemd. Veeleer blijkt hieruit, dat de hedendaagsche theologische student zich ernstig rekenschap wil geven van wat hem als toekomstig verbi divini minister in het kerkelijk ambt staat te wachten. De radicale problematiek in het heden benaauwt hem, wanneer hij het oog richt op de toekomst. Als theoloog weet hij zich geroepen tot het kerkelijk ambt, maar dit ambt zelf is voor hem, meer dan ooit vroeger het geval is geweest, problematisch geworden in dezen zin, dat hij innerlijke klaarheid verlangt over zijn positie en taak in de wereld. Het verlangen naar deze klaarheid over de positie als ambtsdrager en daarmee ook als theoloog is de psychologische kern van het onderwerp.

Wanneer een theoloog eenmaal het kerkelijk ambt heeft aanvaard, dan zou men zijn positie tot op zekere hoogte benijdenswaardig kunnen noemen. Immers impliceert het ambt een geborgenheid, welke samenhangt met zijn onwereldsch karakter. Praktisch kan dat zichtbaar worden aan hen, die zich zelf met het ambt identificeren. Deze vereenzelviging vertoont dan den „dominee” als dengene, die leeft in de rustige verzekerdheid, welke hem als een vrucht van het ambt steeds weer van zelf toevalt.

De theologische student kent deze verzekerdheid nog niet. Misschien zullen er wel zijn, die zich haar, door te anticiperen op de toekomst, alvast hebben toegeeeigend. Wie deze als student reeds bezitten, zullen misschien wel nadenken over hun speciale roeping, maar niet over de vraag in welk verband de eschatologie moet worden gedacht tot een zich geroepen voelen tot cultuurarbeid. Want zij hebben ten opzichte van deze vraag een zuiver geweten dank zij hun anticipatie. Daarom, omdat zij het ambt zien als de zichtbare scheidingslijn tusschen de transcendente geloofswereld en de zondige werkelijkheid van het aardsche leven. Het ambt schept zóó met innerlijke noodwendigheid de geborgenheid, waaraan alles wordt ontleend, wat aan deze positie grond en vastheid geeft.

Theologische studenten, die zoo denken, zijn echter minder theoloog, als wel veelmeer schriftgeleerde, waarmede zij anticiperen op den dominee als „priester”. Voor hen staat het dan van te voren vast, dat een schriftgeleerde ook de ware godgeleerde moet zijn. Want immers dat is de functie, dat deze de schriftgeleerdheid met zijn priesterschap identificeert op grond van het kerkelijk ambt!

Maar er zijn ook theologische studenten, die werkelijk theologie studeeren willen. Dat beteekent, dat zij voor zich zelf innerlijke klaarheid verlangen over datgene, wat zij in de loop van hun studie meer en meer als het precairste hebben leeren begrijpen: niet alleen verkondiger van een kerkelijk dogma en daarmee ook van het Evangelie te zijn, maar ook in den waren zin van het woord „zielszorger” te wezen. Deze kunnen op het ambt niet anticiperen, omdat zij zich als „theologen” bewust zijn geworden van de innerlijke spanning, welke bestaat tusschen hun studie en het zijn van een werkelijk godgeleerde. Voor hen is daarmee de geborgenheid niet eo ipso met het ambt gegeven. Zij weten als theoloog, dat de geborgenheid een genadegave van God zelf en van Hem alleen blijft. Dit weten maakt een theoloog niet allereerst tot priester of tot schriftgeleerde. De theoloog weet, dat hij alleen uit genade tot priester kan worden gemaakt en daarmee in waarachtigen zin tot een dienaar van Gods Woord.

Alleen in deze situatie krijgt de vraag naar de eschatologie en de roeping tot cultuurarbeid zin en beteekenis. Want theologie studeeren beteekent het wezenlijke verband leeren verstaan, waarin de theologie is betrokken op de geloofswerkelijkheid der Kerk en daarmee op de feitelijkheid der wereld. Het begrip „Kerk” zou alle realiteit verliezen, wanneer dit op zich zelf zou worden beschouwd en niet in directen samenhang met het wereldbegrip. Omgekeerd kan nu ook het wereldbegrip alleen van uit het Kerkbegrip worden bepaald. Dat wil zeggen, dat Kerk en wereld geen absolute tegenstelling vormen, al is het juist, dat de vraag naar de Kerk een wezenlijk eschatologisch probleem is. De theoloog zal steeds moeten blijven bedenken, dat het precaire van het christelijk geloof en daarmee

ook van de theologie bestaat in de niet te scheiden, maar alleen in abstracto te onderscheiden samenhang van Kerk- en wereldbegrip. Want de Kerk wordt wel geloofd daar te zijn, waar het einde der wereld is gekomen, waar het menselijke in zijn beperktheid en daarmee de cultuur als werkelijkheid en mogelijkheid aan hun eigen grenzen zijn gekomen. Maar anderzijds is de Kerk toch een realiteit in de wereld en daarmee gesteld binnen alle relativiteiten van het zijn des menschen, niet in den zin van identiteit, maar als die andere realiteit, waarin de wereld principiëel overwonnen is door het geloof, omdat haar macht als die der zonde wordt erkend.

In deze betrekking van Kerk en wereld wordt het probleem der cultuur acuut. En het is begrijpelijk, dat men van theologisch standpunt dit probleem zoo oplost, dat cultuur en wereld zonder meer worden geïdentificeerd, zooals dit b.v. wordt gedaan door Karl Barth (Vgl. Vom christlichen Leben, blz. 34 vv.). Op dit standpunt nu maakt men de verhouding van Kerk en wereld tot een absolute tegenstelling, welke als zoodanig alleen geldt voor het Rijk Gods tegenover het rijk der zonde. Binnen deze laatste tegenstelling is de vraag naar de roeping tot cultuurarbeid geen ernstig probleem meer. Op dit standpunt staande hebben diegenen wel gelijk, wanneer zij als theologisch student op het kerkelijk ambt anticipeeren, omdat de ambtelijke opdracht tot verkondiging van het Evangelie de eenige opdracht is. Al het andere is dan ijdel menschenwerk. Nu is het echter merkwaardig, dat Barth binnen het gebied der theologische bezinning de dialektische tegenstelling tusschen het Rijk Gods en dat der zonde tot de uiterste scherpte handhaaft, maar praktisch deze zelf doorbreekt, zooals is gebleken uit zijn positie nemen in het politieke leven en vooral uit zijn houding tegenover het socialisme. In het praktische kent Barth wel een innerlijk verband tusschen Kerk en wereld, al lost hij deze samenhang theologisch op in een absolute tegenstelling.

Het lijkt niet onwaarschijnlijk, dat dit dualisme bij Barth aanleiding is geweest tot de formuleering van het onderwerp. Maar afgezien hiervan is het een feit, dat het kerkbegrip zelf een tweeslachtig karakter draagt. De Kerk heet als geloofsrealiteit enerzijds onzichtbaar en anderzijds toch ook weer zichtbaar in menschen en instellingen. En als zoodanig staat ze op allerlei wijze in een bepaalde verhouding tot de cultuur en is ze mede betrokken in de gang harer geschiedenis. De specifieke problemen der cultuur vinden onmiddellijk een zekere weerklank binnen het gebied der systematische theologie, zoowel wat betreft de dogmatische als vooral ook de praktische bezinning. Dit blijkt ook ten opzichte van de eschatologie. Haar inhoud is niet een voor goed vaststaande theologisch bepaalde grootheid, maar is mede doortrokken van subjectieve voorstellingen en gedachten, welke door de cultuur mede zijn bepaald.

Op grond van deze feiten is het duidelijk, dat de correlatieve samenhang van Kerk en Wereld niet — althans niet bij de hedendaagsche stand der theologie — als een absolute tegenstelling mag worden opgevat. En hieruit volgt, dat de theoloog alleszins recht heeft zich van de vraag omtrent de roeping tot cultuurarbeid rekenschap te geven. Het gaat niet aan de verkondiging uitsluitend op te vatten als eschatologische prediking, omdat deze opvatting wordt ontleend aan een dialektische abstractie, welke niet in overeenstemming is met de feitelijk gegeven relatie tusschen

Kerk en wereld. D.w.z. dat de prediking alleen dan een reële basis heeft, wanneer deze de cultuur zelf mede in haar oorsprong, d.i. de theologie en daarmede in de actualiteit van het geloof, betreft. Terecht wil dan ook Emil Brunner de prediking niet beperken tot een ambtelijke opdracht. Hij gaat zelfs zoo ver, dat hij haar vóór alles wil verstaan van uit de zielszorg en deze genomen in de breedst mogelijke zin. Van uit deze opvatting relateert Brunner dan ook het ambt, zonder echter het verstaan der wereld van uit de Kerk uit het oog te verliezen. Brunner wil wel priester zijn, maar niet krachtens het ambt, maar krachtens zijn christelijke liefde tot den naaste, d.i. den creatuurlijken mensch. Hij schept dan ook niet, zooals Barth heeft gedaan, een eschatologische theologie in de vorm van een volstrekt negatief oordeel over het menschelijke überhaupt. Brunner kent wel een theologische eschatologie, waarin de Kerk zelf tot probleem wordt en daarmede een werkelijk praktische theologie, waarin de mensch als mensch wil worden verstaan in zijn telkens bijzondere situatie in de wereld.

Deze opvatting sluit van zelf de noodzakelijkheid tot cultuurarbeid voor den theoloog in. Hij kan dan niet buiten een bezinning op de cultuur als een in den tijd gegeven samenhang van geordende werkelijkheidsbewustheden. Aan deze samenhang heeft ook de theoloog op een bepaalde wijze deel. Als theoloog zal hij zich bewust midden in haar problematiek stellen, d.w.z. hij erkent de mensch als redelijk-zedelijk wezen, die op grond hiervan orde en samenhang scheppen moet, want daarmede erkent hij ook de innerlijke noodwendigheid van zijn eigen arbeid.

De vraag is echter of deze erkenning ook een speciale „roeping” tot cultuurarbeid inhoudt. Hierop moet allereerst „neen” worden gezegd. Want voor het christelijk bewustzijn is deze arbeid nimmer doel op zich zelf. Ook de hoogste ordening behoudt slechts relatieve waarde en geldigheid, n.l. voorzover deze op het geordende betrekking heeft. Toch zal ook een positief „ja” moeten worden gezegd, echter alleen voor zover er voor den theoloog de p l i c h t bestaat tot medewerking aan de cultuur ter wille van zich zelf. In deze arbeid vormt hij zich zelf niet alleen als theoloog, maar ook als mensch. En zonder dit laatste heeft zijn theologie slechts een toevalligen grond, waaraan de innerlijke noodwendigheid van een redelijk-zedelijke levenshouding vreemd blijft. In deze houding is de theoloog als „medemensch” mede verantwoordelijk ten opzichte van de feitelijk gegeven werkelijkheid der cultuur. Hij zal dus als theoloog niet de r o e p i n g kennen tot cultuurarbeid, maar wel als mensch de plicht daartoe terwille van zichzelf en daarmede ook ter wille van den naaste.

U t r e c h t .

Prof. Dr. J. C. FRANKEN.

Boekbespreking.

Rudolf Bultmann „Glauben und Verstehen”, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1933, 336 blz. Prijs: Mk. 12.60: geb. Mk. 15.—.

Bultmann is behalve een der vernuftigste kenners en ontleders van het N.T. ook een scherp criticus van het theologisch gebeuren van zijn tijd. Hij ziet groote lijnen en ziet de centrale problemen, die hij niet ontwijkt. Al lijkt mij zijn theologisch standpunt eenzijdig en aanvechtbaar, ik lees deze opstellen, die men gedeeltelijk uit tijdschriften reeds kende, met spanning en vreugde. Scherpe analyse paart zich hier aan dapper en overtuigd geloof. Hij is een der eerste volgelingen van Barth in Duitschland geweest en daarvan legt dit boek ook telkens getuigenis af. De opstellen behandelen deels theologische stroomingen (de liberale theologie, Barth, Dibelius enz.), deels onderwerpen der bijbelsche theologie (de eschatologie van het Joh. Evangelie, kerk en leer in het N.T., Jezus en Paulus, het gebod der naastenliefde, christologie en woord Gods in het N.T.), waarbij men ziet hoe historische critiek en theologisch denken dezen onderzoeker beide stempelen, en tenslotte theologische problemen in het algemeen (christologie, wonder, natuurlijke theologie, de beteekenis van het O.T.). Critiek is bij zoo'n veelzijdigen inhoud onmogelijk. Ik weet niet, in hoeverre Bultmann in Nederland bekend is b.v. door zijn „Jesus”. Hij verdient een „Auseinandersetzung” met hem zeker.

H. FABER.

De verhouding van den mensch tot God en wereld. 71 blz.
Prijs f 0.60. Uitgegeven door de V.C.J.C., Nieuwe Gracht 27,
Utrecht - 1933.

Deze brochure dankt haar verschijnen aan enkele lezingen, op één der winterconferenties van de V.C.S.B. in 1932 gehouden. Ze bevat vier hoofdstukken. 1. De natuurwetenschappelijke menschbeschouwing door Prof. Dr. J. Boeke. 2. Iets over psychologie en religie door P. H. Ronge. 3. De mensch in de geschiedenis door Dr. H. Faber. 4. De mensch in de godsdienst door Dr. W. Banning. In den gang dezer onderwerpen ligt een climax. Op eenvoudige en toch niet oppervlakkige wijze handelen ze over de levenshouding van den religieuze mensch. De eerste drie lezingen laten meer negatief de mogelijkheid eener religieuze levenshouding zien, terwijl de laatste meer positief over het hoe van deze houding spreekt. De opgeworpen vragen prikkelen tot nadenken.

J. H. V.

Ds. P. Eldering, God, Mensch en Menschheid. N.V. Van Loghum Slaterus' U.M., Arnhem, 1933. Ing. f 2.50, geb. f 3.25. 152 bladz.

Deze bundel van de bekende Rotterdamsche predikant bevat preeken, gehouden tijdens zijn 30-jarige arbeid bij de Remonstrantsche gemeente aldaar, en is bedoeld als afscheidsgroet aan die gemeente. Als zoodanig zal

het boek vooral voor hen die Ds. Eldering als predikant leerden kennen, waardevol zijn. Toch zullen ook anderen veel in de lectuur kunnen waardeeren, vooral omdat deze ernstig-persoonlijke preeken steeds gedragen worden door het bewustzijn van de noodzaak, het Evangelie verstaanbaar te maken voor de moderne mensch, en een antwoord te doen geven op de vragen van onze tijd. Het boek is keurig uitgegeven. H. M.

Prof. Dr. A. M. Brouwer, Levenszekerheid. Bosch en Keuning
Baarn. 1933. Prijs f 0.25; bij getallen belangrijke korting.

Gaarne vestigen wij de aandacht op deze ernstige radiopreek over Rom. 8 : 38, 39, uitgegeven „niet met het doel om winst te maken, maar om te trachten de modern-georiënteerde mensch in aanraking te brengen met Christus”. In een naschrift vertelt Dr. A. F. Krull, hoe het denkbeeld ontstond, lectuur als deze verkrijgbaar te stellen aan de stations-kiosken, en de kiosken in de groote steden. Een denkbeeld, dat onze sympathie en steun alleszins waard is. Het boekje is aantrekkelijk uitgegeven en verlucht met een goede linoleumsnede. Moge het vele lezers vinden! H. M.

Dr. O. Norel, Getuigen en Redden, Handleiding bij de studie
der Inwendige Zending, 143 blz. Prijs: ing. f 1.90; geb. f 2.75.
Uitg.-Mij N.V. G. J. A. Ruys, Zutphen, 1933.

Zakelijk en duidelijk wordt hier geantwoord op de vraag: wat is het wezen en de taak van de Inw. Zending? Er wordt niet naar gestreefd de bonte veelheid van het terrein der Inw. Zending te bestrijken, doch het gaat om vorming en verheldering van het begrip Inw. Zending en om aanduiding van de problemen, waarmede deze in aanraking komt.

In het eerste deel handelt schr. over „Wording en Wezen”, in het tweede deel over „Taak en Toekomst” der Inw. Zending. Vooral het tweede deel is belangwekkend en naar ons voorkomt zeer actueel.

Bij alle practische Arbeid mag het zendingskarakter niet vergeten worden: evangelisatie en philanthropie, woord en daad, g e t u i g e n e n r e d d e n, mogen en moeten onderscheiden, maar niet gescheiden. Door het accent op het zendingskarakter wordt ook het principiele verschil duidelijk, dat er bestaat tusschen Inw. Zending en allerlei humanitaire strevingen van bloot philanthropischen aard. De band met de kerk is essentieel.

In de crisis, waarin de Inw. Zending door de Dialectische Theologie gesteld wordt, meent Schr. toch voor alles een verdieping te mogen zien.

Sommigen hebben de beknoptheid van de behandeling der stof betreurd; toch ligt hierin tevens ook de bruikbaarheid en de kracht van dit boek.

J. H. V.

Dr. G. J. Heering, De Zondeval van het Christendom.
Derde herziene druk. Van Loghum Slaterus' U.M., Arnhem,
1933. Ing. f 2.75, geb. f 3.50. 334 bladz.

Het mag overbodig heeten dit boek alsnog bij onze lezers te introduceeren, dat zich tot ver buiten onze grenzen reeds bekendheid heeft

verworven. Toch is het ons een vreugde thans deze derde, herziene goedkoopste uitgave te mogen aankondigen. De inhoud is in 't algemeen onveranderd gebleven, maar is bijgewerkt en herzien in verband met de belangrijkste publicaties en discussies over het onderwerp sinds het verschijnen der vorige uitgave. In het bijzonder moge gewezen worden op de nieuwe paragraaf over „Nationaal-socialisme en fascisme”. Het uitvoerige „Antwoord aan de bestrijders” uit de tweede druk ontbreekt echter in deze uitgave; een weglating die o.i. geen aanwinst is.

Het is zeer verheugend, dat in deze tijd een derde druk van dit boek mogelijk was, ondanks de moeilijke tijd die het principiële anti-militarisme momenteel beleeft. Prof. H. wijst in zijn voorrede op de afgoderij die heden ten dage met partij, natie en staat wordt bedreven. Wij mogen zeggen dat zijn werk, ofschoon grootendeels in de vorm van betoog geschreven, een geweldig protest is tegen deze afgoderij; een profetisch getuigenis vóór de dienst van God en van Christus. Moge het dan vooral als zoodanig — ook door tegenstanders van het verdedigde standpunt — worden gelezen en verstaan. De kennisname van dit boek, dat op zeer groote feitenkennis berust, en waarin toch op elke bladzijde doorklinkt het vaste geloof in God en Zijn Rijk, dat komt, zal ons slechts kunnen verrijken. H. M.

Dr. J. P. Kruyt, De onkerkelijkheid in Nederland, haar voorbereiding en oorzaken. Proeve ener sociografiese verklaring. Uitg. P. Noordhoff. N.V. Groningen. Prijs ing. f 4.50; geb. f 5.50. 341 bladz.

Het in deze Amsterdamsche dissertatie behandelde onderwerp is nadien in zooveel verschillende vergaderingen en tijdschriften behandeld en besproken, dat wij er op deze plaats kort over kunnen zijn. Schr. heeft helaas niet meer de uitkomsten der volkstelling van 1930 kunnen gebruiken, die ons intusschen geleerd hebben dat de onkerkelijkheid in de laatste jaren uitermate sterk is toegenomen, en die schr.'s uitspraak bevestigen: „Het lijkt er echter niet op dat dit zuiveringsproces (= de ontkerkelijking) is afgelopen”. (bl. 326). Schr's eindconclusie inzake het verschijnsel der onkerkelijkheid (wel te onderscheiden van: ongeloofvigheid) is (blz. 172): „dat de ontkerkelijking van grote groepen in ons land in hoofdzaak beïnvloed is door maatschappelijke oorzaken, minder door zuiver-ideële motieven”. Als voornaamste dezer maatschappelijke oorzaken ziet hij de sociale ontevredenheid, de rationaliseering van het economisch leven; de verbreiding van natuurwetenschappelijke begrippen, de urbaniseering; het functieverlies der Kerken en de invloed van het aangeboren karakter. Een groot deel van het boek is gewijd aan een minutieuze beschrijving van de onkerkelijkheid in de verschillende provincies en gemeenten van ons land. Uit deze weergave, alsmede uit de uitgebreide lijst van geraadpleegde boeken en artikelen, krijgen wij een indruk van de geweldige hoeveelheid studie-materiaal die achter dit proefschrift zit. Of het echter mogelijk is het verschijnsel der onkerkelijkheid sociografisch te verklaren, uitgaande van de stelling dat het object der sociologie hier niet mag zijn „de Kerk”, maar „de kerken”, waag ik te betwijfelen. Doet men, door deze twee zoo te scheiden als Dr. Kruyt op bl. 171 doet, niet onrecht aan beide?

Is niet als één der belangrijkste oorzaken óók te zien het tekort (en dat niet alléén in sociaal opzicht) der kerkelijke verkondiging-zelf?

Deze opmerking bedoelt niet de waarde van het boek te verkleinen, maar slechts de vraag te stellen of niet theologie en sociologie elkaar wederzijds noodig hebben, ook bij het zoeken naar verklaring voor het verschijnsel der onkerkelijkheid.

Wij zijn Dr. Kruyt dankbaar, allereerst voor zijn verzameling van materiaal; en daarnaast omdat zijn werk ertoe kan bijdragen aan Kerk en theologen wat meer reëel te doen zien de plaats die zij op dit oogmerk innemen. Bij het spreken over het vraagstuk der onkerkelijkheid zal men dit werk voorloopig niet kunnen voorbijgaan.

H. M.

Dr. T. Goedewaagen, Het spectrum der filosofie in de 20e eeuw. Uitg. Handelswetenschappelijke Bibliotheek, Leiden. Prijs f 1.40.

Dit geschrift is te beschouwen als een vervolg op de bekende „Summa contra metaphysicos” van Dr. Goedewaagen. Echter staat in dit werkje meer de historische situatie der 20e eeuw op de voorgrond. Ook hier gaat de schrijver uit van de fundamenteele tegenstelling: metaphysica en wetenschapskritiek, en ontwikkelt van daaruit een schema voor zijn spectrum, waarin hij dus weer de hoofdonterscheiding van metaphysisch en kritisch spectrum maakt. Onder deze twee gezichtspunten worden dan de belangrijkste wijsgeerige stroomingen ten aanzien van verschillende wetenschappen besproken, en dat wel op buitengewoon klare en objectieve wijze, al spreekt het wel van zelf dat Dr. G.’s voorliefde voor het Kriticisme zich niet verloochent. Niet het minst de opmerkingen die Dr. G. maakt over de dialektische theologie zijn zeer de overweging waard. Of daarom zijn eigen beschouwingen over „de critiek der godsdienstleer” ons veel verder brengen, is echter de vraag. Wanneer bijv. gezegd wordt: „Verlossing als historisch of psychologisch feit ware zonder eenige religieuze beteekenis” (spatieëring van ons), berust dit toch wel op een al te zeer logische constructie der religie, waarbij de religieuze „werkelijkheid” miskend wordt.

Als inleiding tot hedendaagsche wijsgeerige vragen een voortreffelijk boekje!

H. M.

Annalen der Critische Philosophie - 3/1933. (Orgaan van het Genootschap voor Critische Philosophie); uitg. van Gorcum & Comp., Assen. ing. f 2.90; geb. f 4.25; bij teekening f 2.50 en f 3.90.

Het jaarboek opent ditmaal met een artikel van de hand van drs. P. H. van der Gulden, getiteld: Anthropologische Kantteekeningen. Deze verhandeling is programmatisch voor de inzet en doelstelling van het genootschap. Schr. erkent als legitieme filosofische vakgebieden slechts prologica en wetenschapsleer, en wijst daarmede elke filosofische of z.g. critische anthropologie af. Kantiaansch kan deze houding o.i. ternauwernood meer genoemd worden. Kants geestelijke worsteling met de problematiek der subjektiviteit, zijn leer van het schematisme en van

de „Einbildungskraft” berusten niet slechts, zooals schr. ons wil doen gelooven, op een resignatiestemming. In werkelijkheid komen o.i. de grenzen van het Marburger Neo-Kantianisme in zicht, zoodra het probleem van de existentieele werkelijkheid van het menscheijk geestesleven om critische bezinning vraagt. Het naschrift, waarin het eenigszins „menschelt” had misschien beter achterwege kunnen blijven.

Dr. P. G. J. Vredenduin schrijft over „De logika der Wiskunde”, Dr. T. Goedewaagen over „Het verkeer van het woord in de taal”, Prof. Dr. H. Kelsen over „Methode und Grundbegriff der reinen Rechtslehre”. Prof. H. J. Jordan schrijft zeer klaar en aanschouwelijk over „Factoren-causaliteit en relatiecausaliteit; proef en werkelijkheid”. Dr. D. Bartlings verhandeling over „De aesthetische structuur van het kunstwerk” besluit de artikelenreeks. Er volgen nog de bibliographische aantekeningen en de mededeelingen van het Genootschap.

De lezing van deze annalen kan ook voor theologen een nuttige oriëntering beteekenen in het gebied van de critische wijsbegeerte.

F. H. L.

Luther-Academie. - Sondershausen.

Van 29 Juli—11 Augustus wordt wederom de oecumenische zomercursus der Luther-academie gehouden. Waar Nederland verleden jaar hier door 11 theologen vertegenwoordigd was, die een goeden indruk van het Duitsche kerkelijke Lutheranisme hebben gekregen lijkt mij de kans groot dat ook dit jaar belangstelling voor deelname onder de theologen zal bestaan. De reiskosten Sondershausen—Hollandsche grens bedragen bij gezelschapsbiljet per retour nog geen 20 R.M.; het verblijf in Sondershausen komt op $\pm$ 2 R.M. per dag. De deelnemersprijs bedraagt voor studenten 5 R.M.

De colleges worden afgewisseld door uitstapjes naar Langensalza, Kyffhäuser en naar de Lutherplaatsen Eisenach (godsdienstoefening op de Wartburg) en Erfurt. De kosten hiervan zijn voor eigen rekening, maar loopen niet hoog. Verder wordt eenige malen een concert gegeven. Men zie overigens mijn artikel in *Vox Theol.* Oct. 1933.

Het programma geeft o.a. aan:

Prof. Paul Althaus, Erlangen: Der Glaube an Jesus Christus; en: Germanische Religion und Christusglaube.

Prof. Ragnar Bring, Abo: Über Luther.

Lic. V. Grüner, Riga: Existenzbegriff und Gnade.

Prof. Christian Ihlen: Der Glaube an Christus als Mittelpunkt der Theologie.

Prof. Kayser-Eichberg, Dorpat: Luther und der europäische Osten.

Prof. Nørregaard, Kopenhagen: Drei Worte Augustins.

Prof. Kurt Dietrich Schmidt, Kiel: Die Gehorsamsidee des Ign. von Loyola.

Prof. Georg Wehrung, Tübingen: Das Verständnis des Staates bei Schleiermacher und Hegel.

Deelnemers gelieven zich spoedig bij mij op te geven. Ook ben ik tot eventueele nadere informaties bereid.

Leiden, Vreewijkstraat 3.

A. DRONKERS.

Nieuw:

DE MENSCH EN ZIJN GOD, Beschouwingen over den gang en voortgang van het „Uurwerk” der Religie, door Dr. J. P. Cannegieter, Ned. Herv. predikant van Oudshoorn.

Met teekeningen van R. van Eecke. In linnen band. Prijs f 2.90.

Aan den voortgang en den wisselenden stand van de wijzers van het uurwerk meent de schrijver een ver-beeld-ing te kunnen ontleenen ter verheldering van het religieuze vraagstuk, waaromtrent zooveel verwarring bestaat. De heer R. van Eecke te Leiden vervaardigde daarbij eenige symbolische teekeningen, welke mede tot verduidelijking zullen kunnen dienen.

Zoo groeiden de volgende hoofdstukken, waarin de verschillende mogelijkheden en noodzakelijkheden van de religieuze bezinning in beschouwing worden genomen:

I. Twaalf-uur: De Heilige God.

De beide wijzers van het uurwerk naar „boven” gericht: verzinnebeelding van een godsdienstigheid, welke geheel opgaat in de aanbidding van een *transcendente, boven en buiten en tegenover de wereld staande Macht*. Waardeering van de Idee der Transcendentie, doch kritiek op den hier daaraan gegeven vorm en verklaring van de *ontoereikendheid van deze (traditioneele) godsdienstigheid*.

II. Kwart-over-twaalf: De Heilige mensch.

De groote wijzer horizontaal naar rechts, de kleine nog vrijwel verticaal: verzinnebeelding van een *verwijding* van het godsdienstig bewustzijn tot het besef *ook het menschenlijke (en medemenschenlijke) in de religieuze eerbiediging te moeten betrekken*.

III. Half-een: Het Heilige Leven.

De groote wijzer naar „beneden”, de kleine reeds minder verticaal: verzinnebeelding van een verder voortschrijdende verwijding van het godsdienstig bewustzijn, waarbij ook het „beneden-menschenlijke”, „natuurlijke” leven (van den mensch naar zijn lichamenlijkheid, van dier en plant) aan de *religieuze eerbiediging deel krijgt*.

IV. Kwart-voor-een: De Heilige Stof.

De groote wijzer weer op weg naar „boven”, nu echter horizontaal naar links, de kleine alweer meer horizontaal: verzinnebeelding van een ten slotte *ook op de z.g. „dooden” natuur te betrekken religieuze eerbiediging*, waarbij de tot in het stoffelijke vergankelijkheidsproces consequent-doorgevoerde Immanentie Gods juist de Idee der Transcendentie in zuiverheid tot haar recht zal doen komen.

V. Een-uur, en verdere wijzerstanden: Het Heilige Al.

De groote wijzer weer geheel naar „boven”, de kleine echter ter zijde geschoven; en zoo voort door het geheele etmaal: *de Gods-beleving in de straling van het Al*.

In de uitwerking van dit schema tracht de schrijver met name de waarde momenten van *Immanentie en Transcendentie* tot hun recht te doen komen, omdat hij juist te dien aanzien verheldering noodig oordeelt, niet alleen in orthodoxe, maar ook in vrijzinnig godsdienstige kringen.

In een rustig gehouden betoog, met vermindering van ongewenschte prikkeling, maar nochtans zeer beslist, wordt in „De mensch en zijn God” een poging aangewend „de moderne Richting” meer tot zichzelf terug te brengen.

Intusschen is het geenszins een geschrift voor (of alleen voor) theologen geworden. De schrijver heeft zich zoo populair mogelijk trachten uit te drukken, opdat ook de „Gemeente” zijn gedachtegang gemakkelijk in zich zoude kunnen opnemen. Ook de symbolische teekeningen van den heer Van Eecke bedoelen daartoe het hare bij te dragen.

Verkrijgbaar bij den boekhandel en bij de uitgevers
VAN GORCUM & COMP. N.V.

GIRO 2255

ASSEN

Breekboekjes

24 bladzijden — 24 lijnen

Prijs per 25 ex. f 1.75; 50 ex. f 3.—; 100 ex. f 5.50.

Losbladig thans verkrijgbaar in betere uitvoering.

Levering franco.

Model wordt op aanvraag
onberekend toegezonden.

VAN GORCUM & COMP. N.V. — ASSEN

N.V. UITGEVERS MAATSCHAPPIJ
„EDITIO” TE HILLEGOM

heeft de volgende

Belijdenisplaten

Drie van J. B. Midderigh-Bokhorst, 30 × 40 c.m. groot,
prijs 40 cent. Zeven naar verschillende meesters
30 × 40 c.m. ongeveer groot, prijs 30 cent. Drie
Belijdenis-kaarten, 35 × 16 c.m., vier bladzijden,
prijs 20 cent — Bij aantallen groote reductie

Vraagt catalogus van belijdenis-geschenken
in boekvorm — Ook in den Boekhandel

J. G. G. KÜPPERS - tailleur naar maat

Utrecht, Johan de Wittstraat 7bis, eerder Utrecht, van Alphenstraat 11

levert een **MAGNIFIQUE TOGA**

voor pred. NED. HERV. of REMONSTR. KERK

van zeer deugdzame toga-stof met garnituur in een 1^e qual. fluweel
compleet n.l. Toga, barrette, ondermouwen en zes beffen voor f 100.—.
Toga zonder garnituur voor Luthersche Kerk of advocaat f 85.—.

Vox Theologica

Interacademiaal Theologisch Tijdschrift

ORGAAN VAN DE VEREENIGING VAN STUDENTEN IN DE THEOLOGISCHE FACULTEITEN IN NEDERLAND
GEWIJD AAN DE STUDIE DER THEOLOGISCHE WETENSCHAP

5e JAAR No. 6

REDACTIE EN DIRECTIE:

JULI 1934

— J. DE GRAAF (Leiden), Hoofdredacteur	Alle stukken voor de Redactie aan: —
— J. H. VRIELINK (Groningen), Red.-Secr.	—
— P. J. RICHEL (A'dam-V.U.), Admin.	J. H. VRIELINK, Stieljeskanaal 71,
— H. MISKOTTE (Utrecht)	Dalen (Dr.). —
— Ab-Actiaat der Vereeniging:	—
— P. J. F. VAN VOORST VADER, Minre-	Uitgevers: —
— broederstraat 8, Utrecht	VAN GORCUM & COMP. N.V. Giro 2255 Assen —

ABONNEMENTSPRIJS PER JAARGANG VAN 6 NUMMERS BINNENL. F 2.50 - BUITENL. F 2.75

INHOUD.

A. A. VAN RULER, In den strijd om een Prot.-kerkelijke dogmatiek.
A. G. BARKEY WOLF, Rondon Spurgeons „Pastor's College”.
P. J. RICHEL, Kroniek.
INTERNATIONAAL THEOLOGISCH SEMINAAR.
MEDEDEELING VAN DE VEREENIGING.

BESPROKEN BOEKEN.

Ontwerp reglementen v. d. Ned. Herv. Kerk. door K. A. Beversluis,
A. M. Brouwer, e.a. — Het Reorganisatie-ontwerp van „Kerkop-
bouw”, toegelicht door Ds. O. Noordmans en Prof. Dr. C. G.
Wagenaar. — H. Baart de la Faille-Wichers Hoeth,
Herinneringen. 28 jaar in de pastorie te Londen. — C. F. Andrews,
Wat ik aan Christus te danken heb. — Kerk en Oorlog, Vijf
voordrachten. — Haroe Kagawa, Uit het diensthuis uitgeleid. —
Prof. Dr. M. van Rijn, Handboek v. Bijbelstudie. — Alg. Ned. Tijdschrift
voor Wijsbegeerte en Psychologie. — Dr. William Axling, Een Wijze
uit het Oosten. — Prof. Dr. A. van Veldhuizen, Open om Adder-
horst. — Th. Delleman en W. E. Gerritsma, Geref. Cat. boek.
— Dr. J. C. Rullmann en Dr. J. A. Nederbragt, Kerk en
Maatschappij in verleden en heden. — Prof. dr. Ph. Kohnstamm, Psycho-
logie van het anti-semitisme. — J. Rottenberg, Is Jezus de Messias?
Rufus M. Jones, Jezus en zijn Vrienden. — A. Miller, Het lied
der liefde. — Dr. G. C. Berkouwer, Geloof en Openbaring. —
Prof. dr. G. Ch. Aalders, De Goddelijke Openbaring in de eerste drie
hoofdstukken van Genesis. —

KOOPT UW

STUDIEBOEKEN

BIJ

BOEKHANDEL H. DE VROEDE

TRANS

P. VAN DIJK

UTRECHT

DR. W. J. AALDERS

MYSTIEK

HAAR VORMEN, WEZEN, WAARDE

Prijs, ingenaaid f 8,50, gebonden f 10,00

DE GROND DER ZEDELIIKHEID

Prijs, gebonden . . . . . f 7,50

DE INCARNATIE

Prijs, gebonden . . . . . f 7,90

Het onderwerp van dit boek is van groot wetenschappelijk belang, zoowel godsdienst-wijsgeerig als dogmatisch.

Het heeft nog dit groote voordeel, dat het een onderwerp is van algemeen-christelijken aard, in dien zin, dat het niet een bepaalde groep of kerk aangaat, maar allen groepen en kerken gelijkelijk, omdat het gaat om datgene, wat het Christendom als zoodanig eigen is.

VERKRIJGBAAR BIJ DEN BOEKHANDEL EN BIJ DEN UITGEVER
J. B. WOLTERS - GRONINGEN - DEN HAAG - BATAVIA

BELANGRIJKE THEOLOGISCHE WERKEN

Dr. H. FABER

De Geschiedenis als Theologisch Probleem

Prijs f 2,90 ing., f 3,90 gebonden

Prof. Dr. H. T. DE GRAAF

Om het Eeuwig Goed

Inleiding tot het religieuze geestesleven

Prijs f 3,95 ing., f 4,95 gebonden

Dr. J. L. SNETHLAGE

Proeve eener Kritische Godsdienstphilosophie

Prijs f 3,95 ing., f 4,95 gebonden

Prof. Dr. L. J. VAN HOLK

Wat is Systematische Theologie?

Prijs f 0,75

Bulletin

Instituut voor Systematische Theologie Nr. 1

Prijs f 0,65

Verkrijgbaar in den Boekhandel

VAN LOGHUM SLATERUS N.V. - ARNHEM

Vox Theologica

Interacademiaal Theologisch Tijdschrift

ORGAAN VAN DE VEREENIGING VAN STUDENTEN IN DE THEOLOGISCHE FACULTEITEN IN NEDERLAND
GEWIJD AAN DE STUDIE DER THEOLOGISCHE WETENSCHAP

5e JAAR No. 6

REDACTIE EN DIRECTIE:

JULI 1934

— J. DE GRAAF (Leiden), Hoofdredacteur
— J. H. VRIELINK (Groningen), Red.-Secr.
— P. J. RICHEL (A'dam-V.U.), Admin.
— H. MISKOTTE (Utrecht)
— Ab-Actiaat der Vereeniging:
— P. J. F. VAN VOORST VADER, Minre-
— broederstraat 8, Utrecht

Alle stukken voor de Redactie aan:
J. H. VRIELINK, Stieljeskanaal 71,
Dalen (Dr.).

Uitgevers:
VAN GORCUM & COMP. N.V. Giro 2255 Assen

ABONNEMENTSPRIJS PER JAARGANG VAN 6 NUMMERS BINNENL. F 2.50 - BUITENL. F 2.75

In den strijd om een Protestantsch-kerkelijke dogmatiek.

Karl Barth, *Die Kirchliche Dogmatik*, I,
1. 528 S. Prijs bij inschrijving ing. f 6.—, geb. f 6.90; afzon-
derlijk ing. f 6.90, geb. f 7.80. Chr. Kaiser Verlag, 1932.

Karl Barth is met zijn dogmatiek opnieuw begonnen. Tusschen dit werk en het vorige begin ligt een tijdsruimte van precies 5 jaar (de beide „voorwoorden” zijn geschreven Aug. 1927 en Aug. 1932). Er is in deze vijf jaar heel wat gebeurd en daardoor heel wat veranderd. In de uitwendige vorm komt dat reeds uit in de verwisseling van de Gothische met de Latijnsche letter (een niet onaanzienlijke verbetering!) en in de meer dan verdubbelde omvang van het boek: wat in 1927 de eerste 214 blz. van het werk besloeg, vraagt thans een volledig boek van 528 blz. (de rest volgt in I, 2), terwijl het geheele werk op vijf deelen en dus zes banden berekend is.

Probeeren we nu deze verandering ook in den inhoud na te gaan, dan kunnen we de resultaten van ons onderzoek samengevat achten in het opschrift van dit artikel: de problematiek van Barths huidige theologische denken naar binnen en naar buiten is daarmee gegeven, dat hij een Protestantsch kerkelijke dogmatiek wil.

Barth spreekt niet meer van „christliche”, maar van „kirchliche” dogmatiek. Eenerzijds verzet tegen gebruik van het groote woord „christelijk”, anderzijds inzicht in de kerkelijke bepaaldheid van deze wetenschap brachten hem tot deze plastische wijziging in den titel, waaronder hij voortaan zal schrijven. (S. VIII). Onomwondener en krachtiger dan ooit te

voren wordt daarom thans uitgesproken, dat theologie een „functie der kerk” is (1 f.f.), en dat dit nu niet blijft bij een wat vage algemeenheid, maar ernstig bedoeld is, blijkt wel daaruit, dat B. niet schroomt, nu en dan een zeer zwaar accent te laten vallen op de zichtbare kerk, die, als institutionaire uitzondering uit de wereld krachtens goddelijke verkiezing, echte Hinweis is naar de ware afzondering in de akte van gericht en genade (48/9). Van deze zichtbare, institutionaire, „menschelijke” maar verkoren kerk is de theologie een functie! Een van de meest frappante konklusies die hieruit getrokken worden is deze, dat men de theologische wetenschap in haar bijzonderheid en in haar wetenschappelijkheid alleen faktisch, relatief en praktisch kan handhaven: Die Sonderexistenz der Theologie bedeutet die Notmassnahme, zu der sich die Kirche angesichts des faktischen Versagens der anderen Wissenschaften entschlieszen musz. — Die Theologie hat keine andere Möglichkeit, ihre „Wissenschaftlichkeit” zu erweisen, als die, in der faktisch stattfindenden, durch ihren Gegenstand bestimmten Arbeit an ihrer Erkenntnisaufgabe zu zeigen, was nun eben sie unter Wissenschaftlichkeit versteht. (3-10, 47 f.f., 291 f.f.). — Met dit zware accent op de zichtbare kerk, dat de vraag naar de wetenschappelijkheid van de theologie tot een, principiëel genomen, onbelangrijke maakt, hangt ongetwijfeld ook samen het bewust aansluiting zoeken in de dogmatiek aan de vroegere dogmatische denkers der kerk en aan de kerkelijke symbolen en het verzet tegen Tillich, als deze uit de verkondiging de inhouden van bijbel en traditie wil weren, waartegenover B. stelt, dat men juist deze moet opnemen en daarmee betuigen, dat men tot een direkte verkondiging van het Woord Gods niet bij machte is (191). Aan deze bewuste neiging danken we intusschen verscheiden prachtige historische overzichten over de opkomst en het verloop van de verschillende termen en begrippen, b.v.: scientia (5/6), theologia regentorum (18/9), praktisch karakter van de theologie (199 f.f.), fides (242 f.f.), persona (375 f.f.), filioque (501 f.) enz.

Theologie dus als functie der kerk in praktisch-konkreten zin! Deze aanvat brengt een eigenaardige beperking met zich mee, uitgevoerd in een wat ongeduldig-geprikkelde stemming. Het zware accent op de zichtbare kerk, de nonchalance in de vraag naar de wetenschappelijkheid van de theologie, het zich sterk dogmenhistorisch oriënteren — 't zijn drie symptomen van deze stemming en deze aanvat. Zij kunnen, op zichzelf, zoowel vermoeidheid als moed in het dogmatisch denken verraden, zoowel het einde als het hoogtepunt aanwijzen.

Daarom moeten we nu een stap verder gaan. De functie van de theologie in de kerk is de Selbstprüfung van de kerk: Sie stellt sich die Wahrheitsfrage, d.h. sie miszt ihr Handeln, ihr Reden von Gott an ihrem Sein als Kirche (2). En met deze bepaling van de theologie als het zelf-onderzoek van de kerk is het B. ook weer volle ernst. Daarom verzet hij zich tegen „die andere Aufgabe der Theologie”, 't zij als apologetiek, 't zij als eristiek verdedigd, daar deze onvermijdelijk de ruimte der kerk verlaat en vasten voet zet op het terrein der rede, een overgang, die de theologie om het leven brengt (25, 27/8). Wel kan hij de noodzakelijkheid van prolegomena in de dogmatiek inzien, maar dan alleen met het oog op het „paradoxe faktum der haeresie”: Der Glaube steht nicht nur und er steht gar nicht in erster und wichtigster Linie im Streit mit dem Unglauben,

sondern er steht im Streit mit sich selbst, d.h. mit einer Gestalt oder mit Gestalten des Glaubens, in denen er sich zwar nach seiner Form, aber nicht nach seinem Inhalt wiedererkennt — so sehr nicht wiedererkennt, dasz er in ihnen zwar um ihrer Form willen (beroep op den bijbel, op de oude symbolen, op de huidige kerk, i.e.w.: op Jezus Christus als Heer van de kerk), ebenfalls Glauben, christlichen Glauben, anerkennen musz, um ihres Inhaltes willen aber (interpretatie van de geciteerde grootheden) diesen Glauben nur als Andersglauben verstehen kann. In deze gestalte van de haeresie en in deze gestalte alleen wordt het ongeloof een belangrijke grootheid voor het geloof. B. noemt hier als zoodanig: het Roomsche Katholicisme en het piëtistisch-rationalistische modernisme (30 f.f.). Op deze wijze vormen ook de prolegomena Arbeit an der Sache en is het Reden über die Sache nog vermeden. Theologie is zelfonderzoek van de kerk gebleven! En daarmee onthult zich deze streng volgehouden beperking van de theologie binnen de ruimte van de kerk als een uiting van fiere moed, zichzelf te durven zijn en niet te gunzen op de bijval van de buitenwereld. Herhaaldelijk betoogt B., dat een theologie die haar eigen, kerkelijk-kritische taak vergeet om in de gunst van wat niet-kerk is te komen, waarschijnlijk eerder dit doel zal missen, dan een theologie, die eenvoudigweg, ongerechtvaardigd in haar doen, faktisch haar taak verricht, zonder methodisch rekening te houden met het ongeloof, dat alleen maar ongeloof is (7, 9, 28/9, 73/4, 131). In deze redeneering worden de krachtige tonen van den Römerbrief weer luid: dat het Woord Gods regeermacht heeft, niet alleen over hen die het hooren en aanvaarden, maar over allen, de gansche wereld, 't zij in geloof gebogen, 't zij in ergernis verworpen. (vgl. b.v. 161). De strenge beperking tot de kerk is daarmee gelegitimeerd als vol-kerkelijk, en principiëel onderscheiden van elke scholastiek-sektarische vernauwing van het gezichtsveld. De verhouding kerk-kultuur beheerscht nu de probleemstelling, alleen: streng-theologisch gezien! Tot een zelfstandige anthropologie komt het zoo niet. Evenmin tot een zelfstandige kultuurbeschouwing. Maar dat is ook niet meer noodig. God en mensch staan niet meer tegenover elkaar als twee grootheden. De kerk en de kultuur ook niet. De verhouding is streng dialectisch geworden. Er vindt geen vermenging plaats (de fout van alle Vermittlungstheologie!), maar a.h.w. een elastische verruiming van de „kerk” over de „wereld”. Soll unter Offenbarung Wort Gottes verstanden sein und sollen auch Bibel und Kirche im Licht jener Erinnerung und dieser Erwartung verstanden werden, dann musz die dem Worte Gottes gegenüberstehende Menschenwelt auch als Ganzes als eine einer entscheidenden Veränderung unterworfen betrachtet werden (160). Die Welt existiert also gar nicht mehr abseits und neutral der Offenbarung, der Bibel, und der Verkündigung gegenüber (161). Het ligt eigenlijk onontwikkbaar voor de hand, dat Barth in dit verband ook wijst naar den doop en het doopverbond (159). Waarmee dan tegelijk gezegd is, dat zijn nieuwe dogmatiek, stelliger en duidelijker dan de vorige, van de grootste beteekenis kan worden voor de specifiek Nederlandsche theologie. Ook de verdedigers ten onzent van de beteekenis van het doopverbond kunnen hier nog een en ander leeren. Want het heeft tot dusver in Nederland nog wel ontbroken aan een grondige argumentatie en aan een konsekvente uitwerking van de leer van het doopverbond in verband met het persoonlijk geloof en het nationale leven.

Bij Barth vindt een en ander ongeforceerd een plaats in de structuur van zijn totale dogmatische denken. Omgekeerd treden evenwel ook juist van hieruit eerst de reeds genoemde aspecten in het volle licht. Omdat Barth de verhouding van kerk en kultuur, Woord Gods en wereld zoo scherp dialektisch, of liever: zoo streng eschatologisch bepaalt, dáárom kan hij „die andere Aufgabe der Theologie” niet erkennen, dáárom moet hij het begrip „haeresie” wel naar voren trekken, dáárom behoeft hij zich geen zorgen te maken over de „wetenschappelijkheid” der theologie, dáárom kan hij ook aan de „zichtbare” kerk (hoe dialektisch-eschatologisch wordt nu deze term!) zoo’n zwaar accent toekennen. — Dus geen vermoeidheid van het dogmatisch denken, maar moed. Niet het einde, maar het hoogtepunt.

Evenwel: we komen in deze gedachtenlijn aan de grens tusschen theologia crucis en theologia gloriae. Om deze grens niet te overschrijden (en dat wil B. tot geen prijs!), moeten we nu onze aandacht richten op de kennisleer. De funktie van de theologie in de kerk is de Selbstprüfung der kerk!

En dan bereiken we ook de kern van het boek en van heel het werk van K. Barth. Deze kern ligt in de leer van den Heiligen Geest. B. schijnt zelf te beseffen dat in de pneumatologie de cardo quaestionis ligt van de theologie, in het bijzonder in het huidige stadium der kerkgeschiedenis. Wer Heiliger Geist sagt in der Predigt oder in der Theologie, der sagt immer ein letztes Wort (189). En het schijnt de vraag te zijn, of dit woord ooit wel goed, als láátste woord, in z’n volle draagkracht is verstaan (491). Misschien is het dan nu (ná de periode van het piëtisme in de christelijke kerk?) aan de orde, deze leer van den Heiligen Geest volledig en zuiver uit te werken? De toon en de gedachtengang in het onderhavige werk geven stellig aanleiding tot het stellen van deze vraag.

Nu gebruikt de schrijver doorlopend een figuur, die aanvankelijk wat vreemd aandoet, maar toch bijzonder fijn en juist de pneumatologie samenvat en omschrijft. De geloofskennis is steeds (en daarin is zij theologia crucis) auf dem schmalen Weg von der geschehenen Offenbarung her zu der verheiszenen Offenbarung hin (13 en passim). Wobei unter künftiger Offenbarung keine andere zu verstehen ist als die ein für allemal geschehene, aber eben diese als die nun auch an uns gerichtete (123). Reeds hier treedt de H.S. als het centrum van de leer van den H. Geest naar voren: zij is getuigenis van de geschehene en als zoodanig belofte van de toekomstige openbaring (123). Met deze volzinnen staat en valt de theologie van Barth als een Protestantisch-kerkelijke theologie!

In dit schema wordt nu de kennisleer beschreven. Uitteraard treedt dan in de kennisleer aanstonds met groote nadruk („eenzijdig” zou men zeggen) naar voren, wat door de kritici (waaronder ook Brunner tegenwoordig, vgl. Natur und Gnade S. 39) pleegt aangeduid te worden als „ein unerhörter theologischer Nominalismus”. Immers, wanneer de positie van den in geloof kennenden mensch wordt gezien op den smallen weg, met de geschehene Offenbarung achter zich (waarmee het probleem openbaring-geschiedenis is opgeworpen! reeds dit probleem op zichzelf zou het noodige dialektisch „nominalisme” in de kennisleer kunnen veroorzaken) en de verheiszene Offenbarung van oogenblik tot oogenblik,

steeds weer opnieuw vóór zich (de eeuwigheid is voor den existerenden mensch toekomst, zou Kierkegaard zeggen) — dan komt alles, het dát en het wát van deze positie aan op het welbehagen Gods. Das Sein der Kirche (waaraan zij haar spreken te meten heeft!) ist Jesus Christus, ist also unaufhebbar gottmenschliche Person, Handeln Gottes am Menschen (14). Openbaring is steeds Entscheidung Gottes (14/5). Het kennisprobleem wordt doorlopend in dit licht getrokken: ubi et quando Deo est visum. Men kan dit nominalisme noemen. Maar men moge zich ettelijke malen bedenken, alvorens het daarom verwerpelijk te achten. Wie ooit onder de bekoring van de Römerbrief is geweest, heeft zeker hier volharding in het theologisch denken te toonen. Menschen können das Wort Gottes erkennen, weil und sofern Gott will, dasz sie es erkennen, weil und sofern es dem Willen Gottes gegenüber nur die Ohnmacht des Ungehorsams gibt und weil und sofern es eine Offenbarung des Willens Gottes in seinem Wort gibt, in der eben diese Ohnmacht des Ungehorsams aufgehoben ist (204).

Deze stelling wordt dan verder zeer breedvoerig toegelicht in de paragraaf over Die Erkennbarkeit des Wortes Gottes (194-261). Het moet daarin vanzelfsprekend gaan over de vraag, wat er, bij de aldus gestelde kenbaarheid van het Woord Gods, te vinden is bij en gezegd moet worden over den het Woord Gods kennenden mensch. Zeer belangrijk en in een Protestantisch-kerkelijke dogmatiek noodzakelijk is daarbij het gezichtspunt, dat deze mensch met zijn kennis van het Woord Gods, met zijn geloofservaring dus, beschreven wordt in de bijbelsche belofte en daar alleen te vinden is! (207/8, 208, 209). Analyse meines Selbstverständnisses kann hier nur den Sinn haben, zu appellieren an das, was die Verheissung einem jeden über ihn selbst sagt und was ihm entscheidend und durchschlagend nur die Verheissung selbst von ihm sagen kann (229). De H.S. staat derhalve niet alleen formeel, maar ook materiëel, en dat tot het einde van de via salutis toe, in het centrum van de pneumatologie. Zij, en zij alléén, beschrijft den het Woord Gods kennenden mensch en zijn geloofservaring. Zij is principium van de heele theologie, ook van de subjektieve soteriologie. Evenals bij de leer van het doopverbond kan B.'s nieuwe dogmatiek ook in de leer van de schrift van beteekenis worden voor de specifiek Nederlandsche theologie. Want we weten allen van het probleem van het schriftgezag in Nederland. Maar is het niet te veel bewerkt als een kwestie van het orthodoxe verstand, en te weinig als het hart van het christelijk geloof? Moet in vragen van heilszekerheid, bekeering en wedergeboorte, heiligmaking en nieuwheid des levens de schrift het gewoonlijk niet afleggen tegen het „persoonlijke geloof”, en de zelfstandige, hoogstens aan de schrift ontsproten geloofservaring? Daartegenover stelt B., en hij kan het weer doen gezien de totale structuur van zijn dogmatiek, aanstonds al deze vragen onder het gezichtspunt van het in alle dingen geestelijk beslissende gezag van het schriftgetuigenis. — De „oplossing” van het theologische kennisprobleem vindt B. dan ook uiteindelijk in deze richting: de kenbaarheid van het Woord Gods is ons beloofd, en als zoodanig, als mogelijkheid der belofte, hebben wij haar ook te laten gelden (256). Reeds zoo slaat het nominalisme in z'n tegendeel om. Reeds het woord belofte, als belofte der schrift!, wijst meer naar de barmhartigheid, dan naar de willekeur.

Dit wordt nog duidelijker, als we nu verder B. volgen in zijn analyse van het begrip ervaring in dit verband. De begrippen „religieus apriori” (201), „religieus bewustzijn” (207) e.d. worden dan wel niet positief aanvaard, maar toch ook niet meer in volstrekte antithese volledig afgewezen! Uit deze soepelheid blijkt wel, dat het B. volle ernst is met zijn these inzake de kennisleer. Hij wil niet onnoodig negatief zijn. Maar hij staat tegelijk krachtiger dan ooit op zijn zaak. Deze zaak vat hij samen in de woorden: Menschen können in ihrer Selbstbestimmung durch das Wort Gottes bestimmt sein (210). In de daad van hun leven (alleen dáárin; aan de aktiviteit van den mensch wordt geen oogenblik te kort gedaan; het volle leven, en de mensch zelf, blijven gelden in de ervaring van het Woord Gods) kunnen zij door Gód gepraediceerd zijn (ook deze zijde moet even scherp worden volgehouden: door God! gepraediceerd!). Deze tweeheid is niet op te heffen, nóch pelagiaansch (de zelfbepaling in de plaats van de bepaling door God), nóch semi-pelagiaansch (samenwerking tusschen beide), nóch augustiniaansch (heimelijke identiteit), noch in den zin van een geheele of gedeeltelijke passiviteit van den mensch. Hoe moet deze ervaring, dit bepaald worden van onze menschenlijke zelfbepaling door het Woord Gods dan verstaan worden? B. gebruikt hier het woord Anerkennung en door ontleding van dit begrip komt hij a.h.w. vanzelf bij het werk van den Heiligen Geest als geheimenis. Im Akt der Anerkennung hat das Leben des Menschen, ohne aufhören das sich selbst bestimmende Leben dieses Menschen zu sein, sein Zentrum, sein Woher, den Sinn dieses seiner Stellungnahme, auch das Kriterium darüber, ob diese seine Stellungnahme den entsprechenden Sinn wirklich hat — das alles hat es a u s z e r h a l b seiner selbst, in dem Anerkannten. (217). Meer is hier niet te zeggen. Het werk van den H. Geest is de grens. Het moet streng als geheimenis geëerbiedigd worden. De pneumatologie is eschatologisch. De Geest is de Geest der belofte, en als zoodanig, als de Geest der belofte, werkt hij.

In het verband van deze kennisleer begint B. nu een zeer principiële en uitermate belangrijke polemiek met Wobbermin en Schaefer als vertegenwoordigers van „vele anderen”. (219). Daarin gaat het om de vraag of de mogelijkheid der ervaring van het Woord Gods, gelijk deze gegeven wordt in de werkelijkheid dezer ervaring, een blijvende, inhaerente mogelijkheid is, een Fähigkeit wordt. Of m.a.w. het werk van den Heiligen Geest mag worden voorgesteld als een influxus in den mensch. Dan begint men weliswaar niet cartesiaansch, d.w.z. men begint niet, met de Gottesgewisheit op de Selbstgewisheit te fundeeren, maar men gaat dan toch wel cartesiaansch verder: er komt iets in 's menschen handen te liggen, waar alle zekerheid in gefundeerd wordt! De vrome mensch, de christelijk-geloovige mensch wordt dan vanzelf principium theologiae (219-223). Ik citeer deze dingen maar. Vanzelf wordt duidelijk, dat het hier niet gaat om een typisch Duitsche strijd. Wobbermin en Schaefer zijn in dezen stellig de vertegenwoordigers van „vele andere” ook in Nederland, ter rechter- en ter linkerzijde! B. verzet zich hier hardnekkig. Geht es uns, wenn wir den göttlichen Geistesgehalt menschlichen (begnadeten) Bewusstseins erforschen wollen, nicht so, wie dem Mann, der den Widerschein des schönen silbernen Mondes in einem Sieb aus dem Teich schöpfen wollte? (226). De werkelijke ervaring van het Woord Gods ziet dan ook steeds

van zichzelf af als geheel ontoereikend en onvolkomen, ja als geheel verkeerd en waardeloos, om zich steeds opnieuw te wenden naar het Woord (231). Dit zal nauwelijks anders dan in mystische Begrifflichkeit te beschrijven zijn: deze ervaring is een Umkommen und Sterben des Menschen (Luther), een locum concedere Deo agenti (Calvijn). (232/3). Menschliche Selbstbestimmung, wie sie auch und gerade in der Anerkennung des Wortes Gottes statt findet, also menschliche Erfahrung vom Worte Gottes, wird sich selbst, gerade wenn sie das wirklich ist, nie zu sehen, zu durchschauen, zu verstehen meinen als bestimmt durch das Wort Gottes. Sie wird es sein, ohne sich selber in diesem ihrem Sein zu sehen und zu verstehen (233). De zekerheid die hier te hebben is, is ook weer alleen de zekerheid der belofte. (236 f.f.). — Deze geheele polemiek is zoo zonder meer aktueel in Nederland, aan de akademie en in de gemeente!

Dat B. met deze kennisleer, waarin het werk van den H. Geest zoo nauw betrokken is op de belofte van de H.S. en daarom zoo eschatologisch is, niet toch „den mensch doorstreept in de geloofskennis”, wordt dan tenslotte duidelijk in zijn nieuw begrip van de Gottförmigkeit van den mensch in het, door den Geest der belofte gewerkte, hooren van het Woord Gods. Dan is de mensch in staat, het Woord Gods te hooren. Dan is er ein Gemeinsames tusschen den sprekenden God en den hoorenden mensch. Dan is er .... een Anknüpfungspunkt! Alleen: ook dit is niet een Analyse einer gegenwärtigen Wirklichkeit, maar Erinnerung an die Verheissung en Hoffnung auf deren kommenden Erfüllung. (250-257). Das Wort Gottes wird erkennbar, indem es sich erkennbar macht (260).

In de beide boven weergegeven gedachtenlijnen hebben we de beide koördinaten van Barths dogmatisch denken te zoeken. Houdt men deze in het oog, dan wordt het onderhavige werk grootendeels duidelijk. En heeft men het zuivere gezichtspunt ter beoordeeling. Samenvattend zouden we kunnen zeggen, dat de methode beheerscht wordt, gelijk dit in een Protestantsch-kerkelijke dogmatiek verwacht mag worden, door de verhouding van schrift en kerk. Zij is derhalve in wezen niet nominalistisch, al valt niet te ontkennen dat de gedachtengang hier en daar sterk herinnert aan een positivistisch kriticisme.

Over het gebruik van deze methode, of m.a.w. over de mogelijkheid en de aanwezigheid van de in deze methode gepostuleerde „schrifttheologie” (310 f.f.) is op grond van dit eerste deel der prolegomena nog weinig te zeggen. Momenteel liggen alleen de principes van deze methode bloot. Wel kan gezegd worden, dat B. met groote omzichtigheid te werk gegaan is zoowel in het poneeren als in het hanteeren van deze methode in het eerste en tweede hoofdstuk van zijn „Lehre vom Worte Gottes”. Het boek maakt dan ook een veel degelijker en rijper indruk dan in 1927. En daarvoor mogen we dankbaar zijn.

We kunnen evenwel nooit vergeten, dat we hier niet te doen hebben met een afsluitend standaardwerk als b.v. Bavincks Dogmatiek, doch met een zoekend en daarom veelszins polemisch werk. Daarom kan men vóór zijn of tégen: in ieder geval roept het op tot eigen bezinning, en tot eigen theologische taak.

K u b a a r d.

A. A. VAN RULER.

Rondom Spurgeons „Pastor's College”.

De redactie van dit blad heeft mij gevraagd, een artikel over Spurgeon te willen schrijven, in verband met zijn centenarium, „maar” werd er uitdrukkelijk bijgezegd, „het moet overwegend praktisch van aard zijn”.

Toen heb ik even moeten glimlachen!

Zou het omgekeerde wel mogelijk zijn?

Stel u eens voor, dat ik schrijven moest over Spurgeon en de theorie van dit of dat, dan zou ik in de grootste verlegenheid geraken.

Spurgeon is immers voor alles man van de praktijk, een geweldig werker geweest. Indien de aanvallen van ischias, die hij te verduren had, niet zoo pijnlijk waren geweest, zou hij zeker nog wel andere krachten ontplooid hebben. Maar zelfs binnen het raam van zijn fysieke mogelijkheden, heeft hij bijna het onmogelijke gepraesteerd. Wij kunnen gerust van hem zeggen, wat Franciscus van Assisi wilde dat men later zou kunnen zeggen van de „Fratres Minores”, n.l. dat zij gedaan hebben „plus quam possumus”.

In „the British Weekly” werd terecht alle lof, die men Spurgeon bracht, samengeperst in deze ééne zin: „hij was een man, die heeft gewerkt”. Praktischer kan het haast niet.

Hij was altijd bezig. Dank zij een uiterst oeconomische verdeling van zijn werktijd, kon hij het eene stuk werk na het andere verzetten, en het wonderlijke is dit, dat hij aan al die werkzaamheden een karakter van betrekkelijke volkomenheid wist te geven. Als hij zijn leven eindigt, weent niemand om bloemen in den knop gebroken; ge zegt eerder: het leven van dezen mensch is „af”.

Hij is een meester-bouwer geweest. Hij bouwde de Tabernakelkerk, niet enkel met steenen maar ook met zijn gebeden. Hij bouwde een „Weeshuis” dat een wonder van moderne opvattingen in die dagen was; een „Tehuis voor ouden van dagen” en een „Traktaten woning”, vanwaar degelijke, Christelijke lectuur de wereld invloeg.

Maar onder alle gebouwen, neemt zijn „College” een eerste plaats in, omdat het de eigenlijke groote spiegel was, die zijn denkbeelden opving en reflecteerde aan anderen.

Laat ik wat ik over Spurgeon te zeggen heb, rondom dit levenswerk groepeeren. Ik weet zeker dat wij, sprekende over zijn „College” ook over den man zelf zullen handelen.

Waarom Spurgeons' theologenschool den naam „the Pastor's college” heeft ontvangen, is niet zeker te zeggen. Sommigen denken: omdat de inrichting bestemd was om predikanten op te leiden. Persoonlijk meen ik dat zij dien naam ontving, omdat het des pastors, H. C. Spurgeons, meest geliefde schepping was en de gedachte van hem was uitgegaan en hij er den stoot toe had gegeven. Door deze inrichting zou hij „zichzelf kunnen vermenigvuldigen” zooals hij zelf eens zei. Hij noemde haar „mijn eerst geborene, mijn meest beminde”.

Het ontstaan van deze school viel in een bewogen tijd. Het overgeleverde geloof voelde de schokken van den aanval, dien de nieuwe ideeën, verbonden aan den naam van Charles Darwin, deden. Het darwinisme veroverde stormenderhand de harten. De nieuwe oeconomische denk-

beelden, gepopulariseerd door Charles Kingsley en John Ruskin, drongen de geesten der middelklassen binnen en vonden veel aanhang in den groep van intellectueel werkende menschen. Bovendien werd de Protestant-sche wereld in beweging gebracht door de Anglo-Catholieke beweging, waarvan kardinaal Newman de begaafde woordvoerder was.

Spurgeon zag de greep, die deze denkbeelden op jonge menschen had, vooral op het deel, dat zich voor geestelijke vraagstukken interesseerde.

Met de stichting van zijn school bedoelde hij dus wel terdege een positie-keuze tegen het modernisme. Hij wilde voor jongelui, die de kwelling van het moderne leven in zich zouden dragen, een gelegenheid scheppen om het „audi et alteram partem”, theologisch bedoeld, te vernemen.

Toch was dit slechts de oorzaak van de stichting. De aanleiding was anders. Deze lag geheel in de praktijk.

Er waren tal van jongelui die gaarne het Evangelie wilden verkondigen en reeds enkele jaren praktisch met evangeliseeren bezig waren, maar groote moeilijkheden ondervonden tengevolge van hun geringe ontwikkeling. Als zij op deze manier zouden blijven voortgaan, zouden zij zeldzaam ontoereikende middelen blijken.

De vraag kwam daarom bij Spurgeon op: waar deze jongelui verder moesten bekwaam gemaakt worden.

De Universiteit kon niet goed in aanmerking komen, deels omdat zij te veel geld voor boeken en collegegelden vroeg, deels ook omdat Spurgeon niet wilde verhelten, dat zijn opvatting over de opleiding van evangelie-verkondigers eenigszins anders was dan de traditioneele. Hij vond dat de opleiding over het algemeen meer op de verstandelijke ontwikkeling dan op de praktische vorming berekend was.

Spurgeon besprak de zaak met een tweetal collega's, Ds. Jonathan George en Ds. Rogers. Een samenkomst werd belegd, waarbij ook Mr. Medhurst aanwezig was. Men besprak de zaak op gemoedelijke wijze. In de kleine kamer knielden allen neer in gebed en, zooals het meermalen voorkwam in Spurgeons leven, is daar, op eenigszins amateurachtige wijze, „the Pastor's college” in het leven geroepen.

Zelf geeft Spurgeon er in het kort de volgende beschrijving van: „Ik had er zelfs geen flauw vermoeden van, waartoe het zou uitgroeien. Er sprongen rondom mij, als waren het mijn eigen geestelijke kinderen, vele ernstige jonge menschen die een onweerstandelijke drang in zich gevoelden om het Evangelie te prediken, maar met één oogopslag was het te zien, dat hun onvoldoende opleiding een groote hindernis voor hen zou zijn. Het kwam niet in mij op, hun de raad te geven met preeken op te houden en, indien ik hun aldus geraden had, zouden zij mijn raad waarschijnlijk in den wind geslagen hebben. Nu het eenmaal vaststond dat zij wilden preeken, hoewel hun ontwikkeling ontoereikend was, bleef er niets anders over dan hen een gelegenheid te geven zichzelf voor het werk te bekwamen.

„Geen school scheen mij in dien tijd geschikt om het slag jonge menschen dat de Voorzienigheid rondom mij verzamelde, op te leiden. De meesten hunner waren arm, en het meerendeel van de „colleges” stelden de studenten voor groote uitgaven; want zelfs als de lessen vrij waren, was er een enorme geldsom noodig voor boeken, kleeren en andere noodzakelijke uitgaven. Bovendien moet het eerlijk erkend worden dat mijn kijk op het Evangelie en op de manier waarop predikers gemaakt moeten

worden, eenigszins afwijkt van de gewone opvatting. Ik mag misschien onbarmhartig schijnen in mijn oordeel, maar ik houd het ervoor, dat het soort Calvinisme dat gewoonlijk gedoceerd wordt, een zeer twijfelachtig karakter draagt en dat de brandende ijver van de meeste studenten over het algemeen ver ten achter staat bij hun verstandelijke prestaties".

Een eerlijke bekentenis!

Eerlijk vooral, om wat hij schrijft over zijn eigen, afwijkende beschouwing over het „maken" van predikanten. Inderdaad, hij had in dit opzicht aparte ideeën.

Toen ik in Londen was en de groote herdenkingssamenkomsten bijwoonde, had ik volop gelegenheid kennis te maken met eenige leerlingen van zijn „college", door hem gevormd, geleerd, bezielde en er was iets echt „Spurgeonisch" aan die mannen waar te nemen.

Laten wij trachten te vinden, waarin dat „Spurgeonische" bestond.

In de eerste plaats lag het in den nadruk die gelegd werd op de bekeering.

Alle leerlingen van Spurgeon stellen zich als ideaal groote bekeerders te zijn. Zij bezien hun hoorders, met de oogen van den godsdienstigen ijveraar. Altijd agressief, altijd rechtstreeks op den man-afgaande, is preeken, in hun oog, een soort bestorming van de vesting „menschenziel". Dit houdt tweeërlei kijk in, die zij op den mensch en op de menschheid hebben. In de eerste plaats een pessimistische kijk; de menigte is „massa perditionis"; aan zichzelf overgelaten, gaan zij het verderf tegemoet! Aan den anderen kant gelooven zij dat ieder mensch een plek heeft waar hij vatbaar is voor de reddende genade van God. Dat is, naast hun pessimisme, hun merkwaardig optimisme. Zij zien in elken zwakken Petrus van thans, reeds den rotsman van straks; in een gevallen vrouw, de gestalte van een aanstaande koningsdochter, geheel verheerlijkt inwendig. Zij gelooven dat tot iederen verachten tollenaar, eens het woord kan gesproken worden „waarlijk, ook deze is een zoon van Abraham".

Over het algemeen zijn Spurgeons leerlingen, vloeiende sprekers. Nu zou men kunnen denken, dat groote welsprekendheid altijd een groot hulpmiddel is om menschen te bekeeren, maar dat is niet waar. De meest schitterende redenaars van den Christelijken Kansel, zijn niet altijd de beste bekeerders geweest; hun kreten van welsprekendheid mogen soms de verbeelding treffen en enkele wereldlingen aan de voeten van het kruis hebben gebracht, het zijn meestal resultaten, die even schitterend als voorbijgaand zijn. Spreek daarentegen een eenvoudig woord, recht op het geweten af, en — een mensch is getroffen, dikwijls overwonnen.

Dit rhetorische, pathetische karakter van Spurgeons leerlingen, vond ik te Londen, een van de minder mooie dingen in hun preeken.

Een karakteristiek van „the Pastor's college" was dus het accentueeren van de bekeering. Dit bedoelde Spurgeon, als hij tot zijn studenten sprak: „Broeders, wij moeten p l e i t e n, ons onderwijs moet gepaard gaan met smeeking, „laat u met God verzoenen". Altijd en overal moeten wij er op uit zijn, de menschen de toevlucht tot Jezus te doen nemen, opdat zij toch maar behouden mochten worden. Diep overtuigd, dat de goddeloozen in groot gevaar verkeerden, moet gij hen geen oogenblik rust laten; klopf altijd op de deur van hun hart; klopf, als op leven en dood. Als gij u zóó

inspant, en tracht hen „opnieuw te baren”, zal God u zegenen en gij zult getuigen mogen zijn van hun geestelijke opstanding”.

Een tweede kenmerk was, wat ik zou willen noemen „h e t o p e n e” in hun beschouwing van den Bijbel. Zij preekten over het algemeen niet dogmatisch. Spurgeon zelf was geen dogmaticus. De systematische theologie heeft hij in zijn „college” zelfs nooit onderwezen. Ik geloof niet dat hij de dogmatiek niet hoogachtte, maar hij kon zich moeilijk in het keurslijf van een bepaald systeem bewegen. Daarin komt ook zijn Angelsaksische geestesstructuur uit. Wel wist hij altijd de groote lijnen vast te houden en bleef hij „ad limina” van een gezonde Bijbelbeschouwing staan, maar een systematicus was hij niet, kòn hij innerlijk niet zijn. Daarvoor was hij ook een te groot kunstenaar, beschikte hij over te veel fantasie. Die fantasie was het venster, dat zijn uitzicht wijd en open hield. Gij hebt altijd het gevoel, wanneer gij preeken van Spurgeon leest, dat hij den Bijbel illustratief interpreteert. Verhalen en anecdoten doen dienst om te zeggen: „aan mij ziet gij wat de Bijbel eigenlijk bedoelt”.

Nu, het typisch Spurgeonische komt bij zijn leerlingen ook in d e z e dingen uit. Gij vindt bij hem nog altijd die voorliefde voor het verhaal. Een echte Spurgeonische preek verloopt op den cadans van anecdoten. Wanneer een dogma kort is aangeduid, wordt het aanstonds getransponeerd, op een andere toonladder overgezet, n.l. de toonladder van een verhaal, of een pakkend voorbeeld. Dit is het kunstzinnige in hetgeen van Spurgeon is. Hij leerde zijn studenten de kunst verhalen te vertellen. Ik heb er altijd bezwaar tegen dat onze menschen (ik spreek vooral over den kring, waarin ik dienaar des Woords ben) zoo weinig verstaan van wat dit z.g.n. „verhalen vertellen” eigenlijk is, omdat ik daarin gewaar word, dat ons kerkelijk volk, in zijn breede lagen, onkunstzinnig is. Men vindt het oppervlakkig, als een predikant illustratief veel verhalen of voorbeelden uit de praktijk aanhaalt. Indien men daarentegen eens wist hoe oppervlakkig deze opmerking is, hoe zij in elk geval bewijs van een onkunstzinnige levenshouding is. Het kan ook zijn, dat de heele zaak terug te leiden is tot het verschil tusschen Oostersch en Westersch denken en dat sommige Westerlingen een Oosterschen inslag hebben en niet kunnen nalaten, die te doen blijken.

Zoo heeft Spurgeon zijn stempel gezet op een groote groep werkers, die allen nu nog zijn geest dragen.

Men kan natuurlijk niet alles hebben: het intellect van een elite, een ijzeren wil om te bekeeren; maar de liefde ontbrak hun nooit.

Honderden heeft hij geestelijk gevormd in zijn „college”.

Wanneer een mensch waarlijk bij een ander het geestelijk leven heeft kunnen wekken, kan hij verzekerd zijn van een onuitsprekelijke dankbaarheid.

Het woord „meester”, dat dikwijls geprofaneerd werd, drukt dan de schoonste en de meest zuivere band uit, die bestaat op aarde.

Wie onzer, die eerlijk is en met liefde het examen van zijn eigen conscientie aflegt, ziet niet opstaan in het verleden de figuur, altijd bemind en levend van één, die, misschien zonder het te weten, onze geestelijke vader geweest is. En dan zouden wij aan de voeten van zulk een vader

willen komen; hem zeggen, met brandende woorden, onze bewondering en onze dankbaarheid.

Wij kunnen het niet, want de ziel heeft haar schroom, maar deze schroom ontsluit, beter nog dan onze woorden, het diepste van ons hart.

Voor vele leerlingen van Spurgeons opleidingsschool is hij werkelijk geweest een bevrijder. Hij heeft ze bevrijd van ketenen die nog zwaarder wogen dan die van de gevangenis.

Zijn „college” heeft 900 predikanten opgeleid, waarvan een van de meest vooraanstaande Dr. Boreham, een nu beroemd Australisch schrijver is.

In dit „college” heeft Spurgeon zijn beroemde „lectures to my students” uitgesproken.

Ik schreef „beroemde” lectures; het is echter de vraag, hoevelen er zijn, die ze nog kennen; hoevelen ze nu nog beroemd zouden willen noemen.

Natuurlijk heeft de theologie sedert Spurgeons dagen een zoodanige ontwikkeling doorgemaakt, dat zijn lezingen den indruk achterlaten van niet „bij”, en daarom „unzeitgemäss” te zijn. De dialectische theologie deed toen nog niet van zich spreken. Andere vraagstukken zijn sindsdien aan de orde gesteld. Ik zeg dit, om niet den indruk te wekken, alsof ik geen oog zou hebben voor het onderscheid dat de dagen van toen en van thans kenmerkt.

Maar ik zou met de grootste vrijmoedigheid aan predikanten, vooral aan hen, die al eenige jaren in de praktijk zijn, willen aanraden deze „lectures” van Spurgeon aan te schaffen en te lezen. Ik ben er van overtuigd, dat zij er een stoot en een versche bezieling uit zullen krijgen.

Evenals de Bijbel zelf iets heeft, waardoor hij boventijdelijk is, en alle generaties erin kunnen vinden, wat „hic et nunc” voor hun geestelijke behoeften noodig is, vind ik in Spurgeons lezingen iets, dat meegaat door de tijden. Op mij hebben zij grooten invloed geoeffend, toen ik, nu ongeveer een jaar geleden, ze ontdekte. Wat ze mij vooral brachten was, een nieuwe inspiratie. Deze man spreekt zóó met u, dat ge wordt aangegrepen. Hij voert een tweegesprek met u en als hij een poosje heeft zitten praten over uw ambt en de praktijk ervan, gaat ge eindelijk begrijpen waar het in uw bediening hapert. Hij vraagt bijv. ronduit of u „geroepen” zijt; brengt u geducht in het nauw over uw bekeering. Wat hij zegt over „privaat bidden” en de noodzakelijkheid daarvan, herinnert aan de „quiet times” van de Oxford groep beweging.

„Sacred silence! thou that art

Floodgate of the deeper heart,

Offspring of a heavenly kind;

Frost o’the month and thaw o’the mind”.

„Ongeëvenaard als de gave van het spreken is, de praktijk van het zwijgen gaat haar in sommige opzichten ver te boven! Denkt gij dat ik een Quaker ben? Welnu, laat het zoo zijn. In dit opzicht wil ik gerust een volgeling van George Fox zijn; want ik ben er van overtuigd, dat de meesten onzer te hooge gedachten hebben van „spreken”, spreken, dat toch slechts de schil der gedachte is. Als ik aan de beste parels denk, denk ik aan contemplatie, stille aanbidding, onuitgesproken vervoering. Broeders, beroof uw hart niet van deze diepe vreugden; mis niet het

leven op de hooge wateren, door altijd te loopen over de gebroken schelpen en over de uitvloeiende golven van het strand.

Ik zou u ernstig willen aanraden, als ge eenmaal in de bediening staat, extra tijden van devotie te zoeken. Indien uw gewone gebeden de frisheid en de kracht van uw ziel niet hebben, en ge gevoelt dat ge meer een vlag uithangt, dan waarlijk bidt, trek u dan terug, zoek voor een week, als het mogelijk is, voor een maand alleen de eenzaamheid op. Wij hebben zoo nu en dan onze „holidays”, waarom hebben wij niet meer „our holy days?” Wij hooren van onze rijkere broeders, dat zij tijd kunnen vinden om een reis te maken naar Jeruzalem; zouden wij geen tijd kunnen uitsparen om de veel minder moeilijke en de nog nuttiger reis te maken naar de hemelsche stad”.

U zult mij toegeven dat, al is de inkleeding misschien wat ouderwetsch dit gedachten zijn van alle tijden. En als u nu bedenkt, dat dit een citaat is vrij gekozen, zoo maar het eerste het beste waar mijn oog op viel!

Ik sla zijn bundel open op het laatste hoofdstuk, dat prachtige hoofdstuk over „werkers met weinig apparaat”, predikanten, die geen groote bibliotheek hebben. Hij raadt hen aan, als het mogelijk is, toch veel studieboeken te koopen. Dan moet er maar bezuinigd op andere dingen, op rooken bijvoorbeeld. Of als het dan nog niet gaat, leen dan maar boeken, als gij er maar voor zorgt dat ge ze terug geeft! „Cave ab homine unius libris”. Pas op voor den man die maar één boek kent! De fanaticus, de mensch van de „petite cause”; die straks zeker een tyran worden zal. Maar als het dan heelemaal niet gaat, om nieuwe boeken te koopen, dan „there is one book which you all have, and that is your Bible”. Hij zegt daar prachtige dingen over. Maar lees dan verder: „Dominee, met je weinig apparaat, je hebt toch ook weer zooveel om te lezen. Lees het wonderbare boek dat gij zelf zijt. Lees in het natuurboek. Preeken glinsteren in den morgen op iedere grashalm, en homilieën vliegen langs u heen, als de teere blaadjes vallen van de boomen”. Lees andere menschen. „Maar”, zegt een onderzoekende broeder, „hoe kunt ge een mensch lezen?” Ik heb eens gehoord van een man die nooit 5 minuten stil kon staan op straat, zonder zijn metgezel iets te vertellen. Dat was misschien een wijs man; maar hij zou nog veel wijzer geweest zijn, als hij nooit vijf minuten had kunnen stilstaan, zonder iets van zijn vriend te leeren. Wijze menschen kunnen evenveel van een dwaas leeren als van een filosoof. Een dwaas is een schitterend boek om in te lezen”.

Wanneer ge dit opstel van Spurgeon gelezen hebt, en gij zijt een arm predikant, en gij werkt „with slender apparatus”, weet ik zeker, dat ge moed zult grijpen, want deze man leert u de heilige kunst het Bakadal te stellen tot een vallei van fonteinen!

Een van de dingen waarop hij telkens terugkomt, is het werk van den Heiligen Geest, in verband met het ambt van den dienaar des Woords. Hij wijst op den Geest als op den inspirator bij ons werk. Onze hoop op „succes”, onze kracht om te volharden in de bediening, ligt in ons geloof dat de Geest des Heeren op ons rust. Wat hij over dit onderwerp zegt is bijzonder mooi en — ontdekkend. Hij laat u geen rust met uw intellectueele kennis, als hij zegt, dat de kennis die de Geest geeft, van nog heel anderen aard is. Waarom is er bij ons dikwijls zoo weinig „freedom of utterance”? Wij staan op de preekstoel en het is, alsof wij niet durven,

alsof wij gebonden zijn, gebonden aan ons zelf, gebonden aan allerlei kleine angsten: bijv. aan den angst dat wij onze mooie stijl zullen verliezen enz. „O, hoe „glorious” spreekt de man, als zijn lippen aangeraakt zijn met de levende kool van het altaar, als hij de brandende kracht van de waarheid gevoelt, niet enkel diep in zijn ziel maar zelfs in de lippen waarmee hij spreekt! De Geest is de olie die zalf! De kracht, die op arendswieken doet stijgen. Gij ziet van uw kansel neer op sommige gezichten, en uw hart zegt in stilte: „De dauw dropt daar neer”.

Ik zou eindeloos met aanhalen kunnen voortgaan. Maar ik wil liever eindigen.

Waar kan ik beter eindigen, dan op dit punt, waar Spurgeon spreekt over den Heiligen Geest?

Spurgeons bediening, heeft iemand geschreven, was een doorlopend Pinksterfeest.

Hoe zouden wij willen, dat men dit straks van ons allen kon zeggen.

Wat wij allen noodig hebben, is een nieuwe uitvloeiing van de kracht des Heiligen Geestes. Dan alleen zullen de dingen anders worden, en zal de tijd aanbreken, dat de eene, heilige, algemeene Christelijke Kerk over de gansche wereld weer bloeien zal als een lentehof.

Wij beleven dien tijd thans niet. De Kerk is niet bekleed met hemelsche macht. Zij is verscheurd, zwak, dikwijls zonder uitwerking. Zij is niet schoon als de maan, klaar als de zon, schrikkelijk als een slagorde met banieren. Laten wij samen bekennen, dat er iets ontbreekt aan ons preeken, aan onze aanbidding, aan ons gemeenschappelijk leven en onzen socialen dienst en dat dit door niets anders dan door een réveil veranderd kan worden.

God zelf kan dat alleen geven maar Spurgeon wijst er heen. Het is alsof hij zegt: „Laten christenen van alle kerken zich vereenigen in een diep en geloovig *v e r w a c h t e n*, laten zij, hun eenheid versterkende en niet hun verschillen, bidden, dat de vensteren des hemels mogen opengaan en, eerder dan wij denken, zullen de plaatsen waar wij samenkomen vervuld worden met het geluid als van een geweldig gedreven wind”.

Dit is ook een deel van de boodschap van Spurgeon, die wij rondom „the Pastor's college” opvangen.

Laten wij naar die boodschap luisteren. Want op die manier, zullen wij meer doen dan wij droomen, om den dag te doen aanbreken, waarnaar wij allen verlangen, als de tijd van het zingen der vogels zal komen en de dochter van Sion op zal staan.

A. G. BARKEY WOLF.

Kroniek.

Hoewel de aandacht van theologisch Nederland doorgaans meer op onze oostelijke naburen dan naar de Angelsaksische landen is gericht vragen we toch ditmaal eerst de opmerkzaamheid voor de theologische school te Grand-Rapids.

Eenige maanden geleden werd deze school getroffen door het overlijden van de aan haar verbonden hoogleeraar prof. dr. F. M. ten Hoor.

Zijn beste krachten heeft prof. ten Hoor aan deze school geschonken maar ook oefende hij door artikelreeksen in verschillende bladen en tijd-

schriften grooten en directen invloed uit op het Geref. kerkelijk leven in Amerika.

Blijven we iets dichter bij huis dan is zeer zeker vermeldenswaard de grootsche herdenking van Englands grooten Baptistischen prediker Spurgeon. In dit nummer is een artikel van ds. Barkey Wolf opgenomen, die ons zijn beteekenis voor de theologie schetst. In April had reeds een nationale viering van dit eeuwfeest plaats maar op 19 Juni a.s. zal te Kelvedon nogmaals een plechtige herdenking van zijn geboorte plaats hebben.

Helaas dat thans uit ditzelfde Engeland berichten komen van propaganda voor het Boeddhisme, waarmee de immer twijfelende moderne mensch het nu weer eens wil gaan probeeren. Zou het ook mogelijk zijn dat de actie van een Spurgeon nimmer wezenlijke beteekenis kan hebben, omdat Spurgeon te weinig de groote beteekenis van de kerk zag? Niettemin kan ieder groote waardeering en bewondering voor een man als Spurgeon hebben.

Van Spurgeon tot het kerkprobleem schijnt een groote stap te zijn, in werkelijkheid is dat zoo niet. De Paaschweken, die zooals dit gebruikelijk is, steeds worden benut om jaarlijksche vergaderingen te houden zijn ook ditmaal bewijs genoeg om aan te toonen hoezeer de kerk in het centrum der belangstelling staat. De kerk is helaas tot een probleem voor velen geworden.

Uiteraard is deze kroniek niet bestemd om al deze vergaderingen op te sommen, slechts het belangrijkste nemen we er uit.

Allereerst willen we dan wijzen op de jaarlijksche vergadering van de Ned. Herv. predikanten. Inderdaad werden daar zeer interessante referaten gehouden.

Met name werd door Mr. dr. S. Rozemond de vijandige houding van velen ten opzichte van den godsdienst besproken. Zooals wel te verwachten was werd over de kerk een scherp oordeel geveld en aan haar allerlei tekortkomingen ten laste gelegd. Het wil me toch toeschijnen dat, als men aan haar recht wil doen, eerst haar taak en bevoegdheid dient vastgesteld te worden. Anders gaat dunkt mij heel wat critiek langs haar heen.

Prof. Cramer, die einde Mei zijn ambt van hoogleeraar neerlegde, sprak, dunkt mij, in dezen wijze woorden. Van groot belang was het meer wijsgeerig georiënteerde referaat van prof. dr. J. C. Franken van Utrecht.

Het zeer belangrijke vraagstuk omtrent de verhouding van objectiviteit en subjectiviteit in de theologie stelde hij aan de orde.

In dezelfde week vergaderde te Utrecht de vereeniging voor Geref. predikanten. Gelukkig wordt deze vergadering ook steeds drukker bezocht en komen ook vele jonge predikanten geregeld op deze vergadering. Zoo wordt de band met vroegere studiegenooten weer eens versterkt en tevens de actueele onderwerpen in onderlinge discussie druk besproken.

Den eersten dag was een zeer actueel practisch onderwerp aan de orde. Prof. dr. J. Waterink sprak namelijk over „De volkskunde en de preek”, den volgenden dag werd de vergadering, zooals gebruikelijk is, voortgezet. Helaas was Prof. dr. F. W. Grosheide, die steeds als voorzitter fungeert, ditmaal door ziekte verhinderd.

Nu we toch aan het kerkprobleem bezig zijn mag niet nagelaten worden nog eens de aandacht te vestigen op de herdenking van de

afscheiding in het najaar. Zoowel door de Geref. als door de Chr. Geref. Kerk worden herdenkingssamenkomsten georganiseerd en een collecte gehouden als dankoffer.

Dat deze kerken echter niet alleen belangstelling in deze historische gebeurtenis hebben blijkt wel uit de verschillende artikelen, studies, van verschillende zijden, die over dit onderwerp verschenen zijn.

Met name noem ik de rede van prof. dr. H. Visscher. De Scheiding en de Geref. gezindheid 1834—1934, gehouden voor de Ned. Herv. Jongel. vereenigingen op Geref. grondslag. Prof. Visscher deed in dezen wel een zeer eigen en wellicht ook eigenaardig geluid hooren.

Hoe men ook over deze belangrijke kerkelijke beweging moge denken dit is wel zeker, dat de „afgescheidenen” niet getracht hebben het kerkprobleem op te lossen door veel conferenties en veel klagen over de kerk maar door te gehoorzamen aan Gods gebod. Mogelijk en zelfs begrijpelijk is dan anderen meenden, dat zij dat gebod niet recht verstonden. Maar iets van de liefde voor de kerk zou toch ook den theologen van 1934 geen kwaad doen.

In elk geval hebben de „afgescheidenen” historie gevormd.

Historievormend is ook de kerkstrijd in Duitschland. Helaas ontvangen wij uit Duitschland geen juiste berichten meer. Het is dan ook heel moeilijk, beschikt men niet over goede particuliere informaties, een juist beeld van dien strijd te vormen.

Dat neemt niet weg dat wel als zeker kan worden aangenomen, dat het verzet tegen de overheidsbemoeiing veel krachtiger is dan men wel wil doen gelooven.

Voor de Roomsche-Katholieke kerk spreekt dit als vanzelf. In laatste instantie wil zij de suprematie van de kerk over de staat, een ideaal wel eenigszins anders dan het Nationaal-Socialisme zich voorstelt.

Voor de protestantsche kerken is het vraagstuk wel anders. Daaruit is ook te verklaren dat haar verzet aanvankelijk niet zoo energiek was dan wel gewenscht. Van groot belang is de uitdrukkelijke uitspraak van de Westphaalsche synode, dat de kerk souverain is binnen haar gebied en elke andere macht niets maar dan ook niets over de kerk te zeggen heeft.

Wel ontvangt deze synode en de tot haar behorende groep steun van Barth maar men zal toch goed doen hier wel te onderscheiden.

Ondanks samenwerking tusschen deze richtingen, die in de huidige omstandigheden zeer gelukkig is te achten, bouwen beide toch op principieel ander fundament. Het wil me toeschijnen, dat de Vrije Westphaalsche Belijdenissynode, waarin dr. Kolfhaus een belangrijke figuur is, die zeker in ons land geen onbekende is, juist door haar principieel scherp en m.i. juist trekken van de lijnen, een groote en hoe klein ook haar macht s c h i j n t te zijn, onoverwinnelijke macht is voor de Staatsusurpatie.

De strijd, die in Duitschland gestreden wordt, is wezenlijk de voortzetting van een eeuwenoude worsteling tusschen heidendom en christendom en de Luthersche kerken hebben, door maar al te veel den tegenstanders in principe toegegeven te hebben, wel een zeer zware worsteling.

Ook mag ik niet onvermeld laten de vergadering van Kerkopbouw te Utrecht gehouden. Prof. M. van Rhijn sprak daar over de Groepsbeweging en de kerk. Het is te verstaan dat zij, die in deze Groepsbeweging een wezenlijk gevaar voor de kerk en dus ook voor de theologie zien, minder

enthousiast waren over de liefde voor deze beweging, welke prof. van Rhijn toonde. Niettemin viel hier veel te leeren en zal ook door deze rede den tegenstander betere wapenen en doeltreffender gegeven zijn om deze beweging, indien hij haar als een gevaar ziet, te bestrijden. Dan kan men alleen de Buchmannbeweging volledig recht doen als men haar kent.

In Transvaal is de synode der Ned. Geref. Kerken onlangs bijeen gekomen, ik vermeld alleen dat zij ten opzichte van de Buchmannbeweging uitsprak, dat men de houding, die men tegenover deze beweging zal aannemen, zou over laten aan de discretie van iederen kerkeraad.

Nu we toch in Afrika zijn deel ik nog even mede, dat de bekenden hoogleeraar van de theol. School te Potchefstroom, prof. dr. J. du Toit, tot eere-doctor is benoemd in de letteren wegens zijn verdienste voor de nieuwe Zuid-Afrikaansche Bijbelvertaling.

Ook de Alg. Synodale Commissie der Ned. Herv. Kerk vergaderde, voorzoover ik kon nagaan nam zij tot dusver geen ingrijpende beslissingen.

De theol. school te Stellenbosch hoopt 1 November a.s. haar 75-jarig bestaan feestelijk te gedenken. Prof. A. Moorrees zal dan een feestrede uitspreken.

Wat personalia betreft dient gememoreerd, dat Prof. Tj. Hoekstra uit Kampen gelukkig weer herstellende is, Prof. V. Hepp van de Vrije Universiteit hoopt in September naar Afrika te reizen teneinde daar lezingen te houden.

Met deze kroniek sluiten we thans dezen jaargang af. Voor de studentenwereld is het van groot belang dat meer en meer stemmen opgaan om verandering te brengen in de theol. opleiding. Prof. Brouwer schreef dienaangaande wel zeer behartigenswaardige opmerkingen in „Kerkopbouw”. Vooral de practische opleiding dient z.i. beter verzorgd te worden.

Evenwel de beste opleiding zal niet baten indien de lust tot de studie er niet is. En deze lust zal zeker dan wel het meest geprikkeld worden als weer elke theoloog weet te strijden voor zijn wereldbeschouwing. Alleen in die zuivere zakelijke atmosfeer wordt ook de theologische studie het meest bevorderd en is ook de theologische wetenschap niet genoegzaam in haar zelf maar dient zij heel het breede rijke leven. Daartoe mede te helpen is ook de taak van de „Vox”.

P. J. R.

Boekbesprekingen.

Ontwerp van een nieuw algemeen reglement en eenige organieke reglementen voor de Ned. Hervormde Kerk. Opgesteld namens de Vereeniging „Kerkopbouw”, door K. A. Beversluis, A. M. Brouwer, e.a.

Het Reorganisatie-ontwerp van „Kerkopbouw” toegelicht door Ds. O. Noordmans en Prof. Dr. C. G. Wagenaar.

Voor „Kerkopbouw” uitgeg. door Bosch en Keuning, Baarn. Prijs f 1.25 en f 0.50.

Binnen het kader van deze rubriek moge volstaan worden met een korte aankondiging van bovengenoemd ontwerp en de toelichting daarop. Een beoordeeling van de talrijke vragen van praktische en kerkpolitieke

aard die er mee verbonden zijn, valt buiten het bestek van de „Vox”. Wij vestigen echter ook op deze plaats de aandacht op de belangrijke theologische problemen die de achtergrond van dit ontwerp vormen. Wanneer men kennis genomen heeft van de verschillende motiveeringen alleen al der voorstanders van het ontwerp (zie o.a. het art. van Dr. H. de Vos in „Barchembladen”), zal men niet aan de indruk kunnen ontkomen dat dit voorstel tot reorganisatie der kerk een waagstuk is. Geheel dit ontwerp veronderstelt, zal het werkelijk „verbetering” beteekenen, in de eerste plaats een wijziging der onderlinge gezindheid binnen de Kerk. M.a.w. het veronderstelt de bereidheid om het met elkaar te wagen (men denke aan de positie van Moderator en Kerkvisitatoren; aan de „huishgemeenten”; vooral aan de mogelijkheid van „leertucht”). Wanneer deze bereidheid niet over héél de kerkelijke linie aanwezig is, is het wel zeer de vraag of het ontwerp dat voor ons ligt in eenig opzicht verbetering zal beteekenen. Is het te pessimistisch gezien wanneer men aarzelt, het feit dat de Commissie die het ontwerp opstelde toch uit „vogels van diverse pluimage” bestaat, als genoegzame garantie voor de doorwerking dezer nieuwe gezindheid te aanvaarden?

De Toelichting van Ds. Noordmans mag door geen theoloog ongelezen worden gelaten. Of dit stuk het ontwerp werkelijk „toelicht” valt misschien te betwijfelen. Maar als bijdrage tot de discussie over de verhouding van kerk en cultuur worden hier zulke fundamenteele dingen gezegd, dat men er niet af is, wanneer men meent het er eenvoudig „al of niet mee eens” te kunnen zijn.

Prof. Wagenaar geeft een duidelijke uitwerking van de praktische consequenties die de nieuwe reglementsbepalingen zullen hebben.

H. M.

H. Baart de la Faille-Wichers Hoeth, Herinneringen.
28 jaar in de pastorie te Londen. Van Gorcum & Comp. N.V.,
Assen 1933. 232 bladz. Prijs f 6.50.

Door omstandigheden bleef dit boek langer dan gewoonlijk op de redactietafel liggen. Op aangename, onderhoudende wijze geeft het een verslag van lief en leed, ondervonden bij de pastorale arbeid in de Holland-sche Gemeente te Londen, waarbij de eigenaardige moeilijkheden die een dergelijke positie meebrengt, duidelijk naar voren komen; moeilijkheden vooral veroorzaakt door de zeer wisselende bevolking der gemeente en de spanning veroorzaakt door het feit dat de predikant enerzijds voorganger der gemeente is; anderzijds een der leiders van de Hollandsche Kolonie in 't algemeen, representant van zijn land in den vreemde. Door de opzet maakt het geheel voor de buitenstaander een min of meer caleidoscopische indruk. Juist dit bonte relaas zal echter misschien de aantrekkelijkheid verhoogen voor hen die de beschreven gebeurtenissen zelf mee-leefden, en aan wie het boek is opgedragen: „aan de kerkeraad der Ned. Herv. Gemeente te Londen en aan onze vrienden in de Kolonie aldaar”.

H. M.

C. F. Andrews, Wat ik aan Christus te danken heb. Vert.
door Johanna E. Kuiper. Erven J. Bijleveld, 1933, 239 blz.

Naar den vorm reeds een eigenaardig boek: deels autobiographie, deels confidentie, deels propaganda van eigen zaak. Naar den inhoud niet minder: opgegroeid in methodistisch milieu (puritanisme, baptisme, irvingianisme), doorgegaan door de High-Church-gedachte, geëindigd in een universeel christendom. Op dit laatste is het geheele werk gericht. Vooral de aanraking met het door Boeddha beschaafde Oosten en inzonderheid met Rabindranath Tagore en Soendar Singh heeft den schrijver losgemaakt van de methodistische voorstellingswereld en de anglikaansche gedachte te boven doen komen. Zijn universeele christendom vindt z'n voornaamste stem in de gedachte van de „christelijke liefde buiten het christendom” van Mt. 25. Nu is dit stellig een buitengemeen belangrijk gezichtspunt, met name in de vraag naar de verhouding van het christendom en de andere (wereldgodsdiensten). Maar eenzijdigheid is in dezen toch gevaarlijk. Er staan dingen in het Evangelie, welke tegen deze gedachte opwegen. B.v. reeds de verhouding van liefde en geloof in Lk. 7.

Overigens moet men in dit boek niet bij elke slak zout leggen. Dan zou er niet veel overblijven. Het leven is hier te hevig, dan dat de gedachte goed geordend zou zijn.

A. A. v. R.

Kerk en Oorlog, Vijf voordrachten gehouden in
Utrecht vanwege de commissie tot versterking van het
kerkelijk leven in de Ned. Herv. Gem. Erven J. Bijleveld,
Utrecht, 1933, 143 blz., prijs ingen. f 1.40, geb. f 1.90.

Een waardig pendant van het Groningsche „vier-professorenboekje”. De opzet is deze dat het onderwerp in de eerste drie lezingen belicht wordt vanuit het O.T., het N.T., de geschiedenis der christelijke kerk, en daarna thetisch behandeld wordt door een tegenstander en een voorstander van het radikale christelijke pacifisme. Vooral de lezing van prof. Plooy trof mij door verrassende opmerkingen over de materie. Overigens kan ik ook na de lektuur van dezen bundel niet zeggen, dat de zaak met groote klaarheid wordt behandeld. Dit is des te meer te betreuren omdat inmiddels het getij van het anti-militairisme bijkans schijnt verlopen te zijn.

A. A. v. R.

Haroe Kagawa, Uit het diensthuis uitgeleid. Vert. door
J. Wagenaar. N.V. G. J. A. Ruys' Uitg.-Mij. Zutphen, 1933.
144 blz. Prijs ingen. f 1.90, geb. f 2.75.

De vrouw van Kagawa vertelt in dit werkje op zeer eenvoudige wijze uit haar tijd als dienstmeisje en fabrieksarbeidster. De verhaaltrant is wel heel erg simpel. Niettemin werpt het eenig licht op het optreden van Kagawa in Japan. Vooral op den socialen achtergrond daarvan. Totaal vreemd is mij in dit werkje gebleven de overgang van dit Japansche meisje tot het christendom door de prediking van Kagawa.

A. A. v. R.

Prof. Dr. M. van Rhijn, Handboek voor Bijbelstudie,
tweede herziene druk, Prijs: Geb. f 3.50. Uitgegeven door
de N.C.S.V., Zeist, 1933.

Dit boek wil eenige practische wenken geven voor het Bijbelstudie-
werk in de N.C.S.V. en andere jeugdorganisaties. Na eenige algemeene
beschouwingen over doel en organisatie van een Bijbelkring volgen
„Vragenlijsten en plannen” en daarna een uitgebreid literatuur-overzicht.
De vlugge uitverkoop van den eersten druk bewijst, dat dit werk in een
bepaalde behoefte voorziet.

J. H. V.

Algemeen Nederlandsch Tijdschrift voor
Wijsbegeerte en Psychologie (voortzetting
van het tijdschrift voor Wijsbegeerte, waarin opgen. de
Annalen der critische philosophie). Uitg. Van Gorcum
& Comp. N.V., Assen.

De voor ons liggende twee eerste afleveringen (Jan. en Febr. '34)
van het in naam en vorm gewijzigde tijdschrift, bevestigen inderdaad
de breede opzet. Onderwerpen uit verscheidene takken van het wijsgeerig
denken werden behandeld; meestal een inleidend en oriënteerend karakter
dragend.

In hoeverre het aan dit orgaan zal gelukken z'n principiëel alge-
meene aard door te zetten, door de diverse wijsgeerige geestesrichtingen
in ons vaderland aan het woord te laten komen, staat nog te bezien. Het
pogen moet zeker zoo krachtig mogelijk gesteund worden.

Het gaat niet aan hier verder bij ieder artikel afzonderlijk stil te staan.
Men leze zelf. Wie belang stelt in het huidig wijsgeerig leven in Nederland
abonneere zich.

Het tijdschrift verschijnt vijf maal per jaar (omvang voorloopig
2½ vel). De prijs per jaargang bedraagt f 4.— voor aangeslotenen bij de
Alg. Ned. Ver. voor Wijsbegeerte en de met haar verbonden vereenigingen,
eveneens voor alle studenten. Voor anderen f 7.50.

J. H. V.

Dr. William Axling, Een Wijze uit het Oosten. (Dr.
Toyohiko Kagawa). Vert. door J. Wagenaar. Prijs: ing.
f 2.75, geb. f 3.75. Uitg. G. J. A. Ruys' Uitgevers-Mij.,
Zutphen. 1933.

Naast het boek van de hand van Dr. van Beusekom over Kagawa —
dat weliswaar overzichtelijker en knapper geordend geschreven is —
beteekent deze uitgave toch zeker wel een verrijking en verdieping van onze
kennis omtrent de merkwaardige figuur Kagawa in Japan. Met name het
gedachtenklimaat en het innerlijk leven van dezen strijder worden ons hier
nader gebracht. Duidelijk komt in dit boek uit, dat Kagawa in zijn diepste
religieuze belevingen en overtuigingen een mysticus is, waarnaast of liever:
van waar uit hij een felle sociale activiteit ontwikkelt. (Chr. Socialisme.)

Het gelukt den auteur in zijn beschrijving inderdaad bij ons het
levende gevoel op te wekken, dat hijzelf ergens aldus omschrijft: „Deze
vlammende geest.... schijnt daar te staan als een luid klinkende uitdaging
tegenover een wereld, die koud en cynisch geworden is, en die alle innerlijke
leven schijnt te missen”.

J. H. V.

Prof. Dr. A. van Veldhuizen, Op en om Adderhorst. 320 blz.
Prijs: ing. f 6.—, geb. f 7.50. La Rivière en Voorhoeve,
Zwolle, 1933.

Op populaire wijze wordt in dit lijvig, door den uitg. uitstekend verzorgde boek gecauseerd over bodem, planten, dieren en menschen, zooals we deze in Drenthe, met name in Noord-Drenthe vinden. Dat alles geïllustreerd met vele photo's, waarvan de meesten heel mooi zijn. Al sprekend over bloemen en vogels enz. weet schr. daarbij op de hem eigen manier talrijke bijbelplaatsen aan te halen en voor ons te doen leven.
J. H. V.

Th. Delleman en W. E. Gerritsma, Geref. predikanten te Aalten, Geref. Catechisatieboek, Geref. Kerken, Geschiedenis, Kerkenordening. Uitgever N.V. Graafschap Aalten.

Met veel genoegen namen wij kennis van deze boekjes. In de practijk bleek ons het nut er van. Slechts zouden wij wenschen, dat de te leeren bewijsplaatsen in het Geref. Catechisatieboek met kleine letter zouden worden afgedrukt. Dat zou de studie daarvan zeer bevorderen.
P. J. R.

Kerk en Maatschappij in verleden en heden, Beknopt Chr. Encyclopaedisch Handboek. Dr. J. C. Rullmann en Dr. J. A. Nederbragt. N. V. Uitgevers Maatschappij Enum, Amsterdam.

Van deze uitgave ontvingen we de eerste aflevering. Deze encyclopaedie wil een beknopte vraagbaak worden — voor een matigen prijs te bekomen — als men iets wil weten, dat betrekking heeft op Kerk en Maatschappij.

Zooals de namen der redacteuren doen vermoeden staat dit handboek onder leiding van de calvinistische levens en wereldbeschouwing.

Deze eerste aflevering toont dat er inderdaad veel werk is besteed om dit handboek op de hoogte van den tijd te houden en geeft een nauwkeurige omschrijving van personen en feiten.
P. J. R.

Psychologie van het anti-semitisme. prof. dr. Ph. Kohnstamm. N.V. Boekhandel W. ten Have, Amsterdam.

Dit boekje is het derde nummer in de serie geschriften over psychologie van het ongeloof, welke verschijnt onder redactie van prof. dr. Ph. Kohnstamm.

Zonder twijfel is dit boekje in deze serie op haar plaats. Het ongeloof is ten laatste ook in dit geval de oorzaak van alle ellende, waarin een land als Duitschland zich al meer stort.

We hebben uit dit boekje zeer veel geleerd en wie iets meer van den achtergrond van het anti-semitisme wil weten doet goed dit nummer uit deze serie aan te schaffen.
P. J. R.

J. Rottenberg, Is Jezus de Messias? J. H. Voorhoeve, den Haag.

Een zeer aardig apologetisch werkje, waarin ds. Rottenberg een discussie voortzet, die hij had gevoerd met een rabbijn. De Heer Rottenberg bestrijdt den rabbijn met zijn eigen wapenen en maakt scherpe opmerkingen.

Wanneer zal de tijd aanbreken dat de apologetiek, nu nog veracht, weer in eere wordt hersteld?
P. J. R.

Rufus M. Jones, Jezus en zijn Vrienden. Uit het Engelsch vertaald en bewerkt door I. C. Thomson-Wentholt. Van Gorcum & Comp. N.V., Assen, 1933. Prijs f 1.50.

Dit werkje vormt samen met de reeds eerder verschenen deelen „Hebreeuwsche Helden” en „Het Heldenleven van Paulus” een complete nieuwe kinderbijbel van eigen aard en karakter. Het is een van de vele pogingen, om bijbelsche verhalen naar kinderlijken trant en begripsvermogen weer te geven. Het resultaat is, dat ons hier een ietwat zoetelijke roman aangeboden wordt, waarin schrijver en bewerkster zich uitgeput hebben, om aan de hand van veel gefantaseerde episoden uit Jezus’ leven (gelijkenissen worden hier ook voor misbruikt) een figuur weer te geven, die beantwoorden moet aan de verlangens, die het „brave” kind daaromtrent koestert.

Uitgave en druk zijn zeer geslaagd te noemen. De vertaling is behoorlijk.

Gr.

H. A. V.

A. Miller, Het lied der liefde. Deel 15 v. d. Bijbelstudie Bibliotheek. Vrij bewerkt door J. N. Voorhoeve. Uitg. Voorhoeve - den Haag. Prijs. geb. f 2.75. z.j.

Het Hooglied naar de vertaling van Prof. Gemser in „Tekst en Uitleg”, allegorisch verklaard met de bedoeling dit bijbelboek leesbaar te maken voor den „Christen” en hem stof te geven tot „stille overpeinzing”. Dit is een dik boek en geeft den lezer eenerzijds zeer veel stof tot verbazing over de vindingrijkheid van den auteur, die alles in dit liefdeslied met zoo veel zeggingskracht tot een Christelijke waarheid weet te verheffen, anderzijds tot teleurstelling over de stichtelijkheden, die bij voor den schrijver waarschijnlijk al te problematische plaatsen de commentaar vervangen. Zelfs als stichtelijke lectuur zou ik dit boek niet aan durven te bevelen.

Gr.

H. A. V.

Dr. G. C. Berkouwer. Geloof en Openbaring (1932). Uitg. Kemink en Zoon N.V., Utrecht.

Over dit onderwerp promoveerde dr. Berkouwer reeds geruimen tijd geleden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

In zijn proefschrift bespreekt dr. Berkouwer voornamelijk de „Bedürfnis”theologie der Ritschlianen, de Ervaringstheologie „Erlanger-schule” en Wobbermin, de theologie van het religieus apriori (Troeltsch,

Otto), de theologie van het „niet objectieveerbare” Heim en tenslotte de „dialectische theologie” Barth en Brunner.

Na een grondige uiteenzetting van de verschillende theorieën geeft dr. Berkouwer een breede bespreking vanuit eigen standpunt. Als een van de fundamenteele fouten die door de nieuwere deutsche theologie worden gemaakt noemt hij met name het niet erkennen van het volstrekke gezag der Heilige Schrift. Het subjectivisme is dan principiëel niet meer te overwinnen.

Hoewel met name in de dialectische theologie de stand van zaken ook den laatsten tijd zich snel wijzigt, zouden we toch gaarne bestudeering van dit proefschrift aanbevelen.

Dr. Berkouwer geeft doorgaans een zeer objectieve beschrijving van de verschillende stelsels terwijl een groot deel van de door hem gebruikte argumenten bij zijn critiek ook thans nog ten volle hun waarde hebben behouden.

In dit proefschrift is zeer veel litteratuur verwerkt, iets waarvoor de waardeering des te grooter wordt als men bedenkt dat deze studie tot stand kwam in een drukken practischen werkkring.

P. J. R.

Prof. dr. G. Ch. Aalders. De Goddelijke Openbaring in de eerste drie hoofdstukken van Genesis. Uitg. J. H. Kok, Kampen (f 9.50).

Zooals de titel reeds duidelijk aangeeft biedt prof. Aalders ons in dit werk een diepgaande en veelomvattende studie over de goddelijke openbaring in de eerste drie hoofdstukken van Genesis.

Na een inleidend woord valt het boek in twee hoofddeelen uiteen, het eerste, onderverdeeld in formeel en materieel gedeelte, handelt over de goddelijke openbaring aangaande de schepping, het tweede over de openbaring aangaande paradijs en val.

Wie mocht meenen dat hier niet meer dan een nauwkeurige exegese van deze hoofdstukken uit Genesis geboden wordt, vergist zich wel zeer. Het boek is veel en veel rijker en is vrucht van jarenlange exacte studie.

Het ware wel zeer te wenschen dat allen die nog nimmer getwijfeld hebben aan de religionsgeschichtliche methode of wel zij, die zonder zelf ooit zich op de hoogte te hebben gesteld van de nieuwere resultaten op natuurwetenschappelijk terrein, toch dogmatisch vasthouden dat Gen. 1 en 2 ons hier niets kunnen leeren, dit werk eens ernstig bestudeerden. Want vele vragen en problemen die bij de bestudeering van de Heilige Schrift zich op dit gebied voordoen, worden door prof. Aalders onder de oogen gezien en veelszins geeft hij ook een mogelijke oplossing.

Toch ligt de beteekenis van dit boek daarin niet allereerst. Die ligt ligt hierin dat deze studie een zeer belangrijke bijdrage is voor het verstaan van de schrift en daarom ook zeer waardevol bouw materiaal levert voor de historia revelationis.

P. J. R.

Internationaal theologisch seminaar.

Het internationaal theologische seminaar, dat van 30 Juli tot 18 Augustus in Genève zal worden gehouden stelt zich ten doel de hedendaagsche theologische stroomingen in de verschillende kerken en landen te bestudeeren en tevens studie te maken van de beginselen en vraagstukken van de oecomenische beweging (internationaal Christelijke werkzaamheid op sociaal en politiek gebied, pogingen ter bevordering van de eenheid der kerken, zendingen en jeugdorganisaties).

Het werkplan bevat de volgende reeks lezingen (ieder bestaande uit 7 of 8 colleges): 1. E. Brunner (Zürich): De theologie der openbaring; 2. M. Dibelius (Heidelberg): Het Koninkrijk Gods; 3. H. Frick (Marburg): Hedendaagsche deutsche theologie: het vraagstuk der Zending; 4. Een vertegenwoordiger der anglikaansche kerk over: Het hedendaagsch religieuze denken in Engeland; 5. N. von Arseniew, (Königsbergen): Hedendaagsche problemen der orthodoxe theologie; 6. F. Lieb (Bonn): Het leven van de russisch-orthodoxe kerk in zijn betrekking tot westersch Christendom; 7. A. Keller (Zürich): Geschiedenis en vraagstukken der oecomenische beweging; 8. W. A. Visser 't Hooft (Genève): Typen van Christelijk denken; 9. E. Choisy (Genève): Calvin en de moderne wereld; 10. A. Runestam (Upsala): Psychologie en ethiek van het huwelijk; 11. A. Homrighausen: Hoofdpijnen in het Amerikaansch theologisch denken; 12. H. Schönfeld (Genève): De kerk en de staat heden ten dage.

Bovendien zullen er discussie-groepen worden gevormd ter behandeling van de volgende onderwerpen: Tendenzen in de moderne jeugd; Internationale politiek en Christendom; De kerk en de kerken.

Voordrachten en gedachtewisseling zullen in het Engelsch plaats vinden. Indien de samenstelling van de seminaren en groepen dit vereischt, zal voor vertaling in andere talen worden zorg gedragen. Er is in voldoende mate vrije tijd beschikbaar. Inleggeld bedraagt 25 Zw. francs. Huisvesting en maaltijden 6 frs. per dag. Inlichtingen bij Prof. Dr. A. Keller, Rue de Montchoisy 2. Genève.

Mededeeling van de Vereeniging.

De heer K. H. L. van Selms is afgetreden als ab-actis der Vereeniging van Studenten in de Theol. Faculteiten in Nederland, en als zoodanig opgevolgd door den heer P. J. F. van Voorst Vader, Minrebroederstraat 8, Utrecht.

Nieuw:

DE CATECHISATIE, door Dr. J. C. Roose. No. 3
van reeks D (Kerk en Jeugd) en

DE ZEDELIIKHEID VAN EEN NATUURVOLK EN DE
ZENDING, van Alb. C. Kruyt, No. 2 van de
serie I der

KERKOPBOUW-GESCHRIFTEN

Een belangrijke reeks brochures, voor de Vereeniging
Kerkopbouw geschreven over een practisch Kerkelijk of
Theologisch onderwerp.

Prijs f 0.40; bij intekening f 0.30.

Verkrijgbaar bij den boekhandel en bij de uitgevers

VAN GORCUM & COMP. N.V., GIRO 2255, ASSEN.

ECCLESIA EMMENSIS. De Kerk te Emmen, door
H. T. Buiskool, Hoofd der School te Weerdinge, met een
inleiding van *Ds. A. de Kat Angelino*, Ned. Hervormd
Predikant te Emmen.

Verlucht met een aantal foto's. Prijs f 0.55; in linnen bandje f 1.-

Dit boekje vertelt van het oude, dat verdwenen is, en van het nieuwe, dat
daarvoor in de plaats kwam; de herinnering aan wat was en de wording van
wat is. Het werd geschreven met liefde voor het verleden, maar vooral ook
met liefde voor de gemeente en de Kerk van Emmen.

Verkrijgbaar bij den boekhandel en bij

VAN GORCUM & COMP. N.V.

UITGEVERS — GIRO 2255 — ASSEN

Zoojuist verschenen:

**INLEIDING TOT EEN PHAENOMENOLOGIE VAN DEN
GODSDIENST, door Dr. C. J. Bleeker.**

Het boek van Dr. Bleeker wil een inleiding bieden tot de studie van de godsdienstige verschijnselen. Als inleiding richt het zich ook tot den leek en bevat het, juist in zijn beknoptheid, uitgangspunten tot eigen verdere studie. De schrijver wil zijn lezers leeren om den religieuzen zin ook van vreemde godsdienstige phaenomena te verstaan. Want het is hem te doen om den logos der phaenomena, d.w.z. om het rythme der goddelijke dynamiek en den zin der mensche-lijke godsdienstige problematiek.

Deel I van den 7den jaargang van „HET HANDBOEK”, Bibliotheek van wetenschappelijke geschriften over den Godsdienst.

De prijs is ingenaaid f 4.75, gebonden f 5.75. Inteekenprijs „Het Handboek” per jaargang (2 deelen) ingenaaid f 7.50, gebonden f 9.—.

Verkrijgbaar bij den boekhandel en bij
VAN GORCUM & COMP. N.V. - UITGEVERS
Giro 2255 Assen

Nieuwe uitgaaf:

**ACHTER
DE MAAIERS**

DOOR A. A. SEPP

Een boek voor jonge mensen. 176 bladzijden met 8 platen buiten den tekst. Prijs f 2.—, gebonden f 2.50.

Van denzelfden schrijver verscheen:

Als de Zondagschool verlaten is,
Bijbelsche Geschiedenis met plaatjes,
Kerkgeschiedenis met plaatjes,
en thans als kroon op de reeks:
Achter de Maaiers,

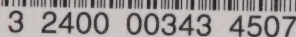

Vraagt prospectus of zichtzending in den Boekhandel
N.V. UITGEVERS MIJ „EDITIO” - HILLEGOM

~~BR
2
V6
V.5~~

DATE DUE

[illegible]

DEC 20 1967
 DEC Library
 2400 Ridge Road
 Berkeley, CA 94709
 For renewals call (510) 649-2500

All items are subject to recall.

J. G. G. KÜPPERS - tailleur naar maat
Utrecht, Johan de Wittstraat 7bis, eerder Utrecht, van Alphenstraat 11
levert een **MAGNIFIQUE TOGA**
voor pred. NED. HERV. of REMONSTR. KERK

van zeer deugdzaame toga-stof met garnituur in een 1^e qual. fluweel
compleet n.l. Toga, barrette, ondermouwen en zes beffen voor f 100.—.
Toga zonder garnituur voor Luthersche Kerk of advocaat f 85.—.

Het Algemeen Nederlandsch Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie

vormt een achtergrond in het georganiseerde wijsgeerige leven van onzen tijd.
Zooveel mogelijk worden de diverse rubrieken van het wijsgeerig denken be-
handeld: de kennisleer, de logica, de taalphilosophie, de meta-physica, de wijs-
begeerte van de natuur en de mathesis, de ethica, de wijsbegeerte van het recht,
van de geschiedenis, van den godsdienst, enz.

Abonnementsprijs 17.50 per jaar; studentenabonnementen 14.— Vraagt een gratis
proefnummer aan de uitgevers: VAN GORCUM & COMP. N.V. — GIRO 2255 — ASSEN

N.V. UITGEVERS MAATSCHAPPIJ „EDITIO” TE HILLEGOM

heeft de volgende

Belijdenisplaten

Drie van J. B. Midderigh-Bokhorst, 30 × 40 c.m. groot,
prijs 40 cent. Zeven naar verschillende meesters
30 × 40 c.m. ongeveer groot, prijs 30 cent. Drie
Belijdenis-kaarten, 35 × 16 c.m., vier bladzijden,
prijs 20 cent — Bij aantallen groote reductie

Vraagt catalogus van belijdenis-geschenken
in boekvorm — Ook in den Boekhandel

VOOR

STUDIEBOEKEN

BIJ

WRISTERS - UTRECHT